

وارليق

تۆركجه - فارسجا معاريف درگيسي
فصلنامه فرهنگي تركي - فارسي

۲۶ - جى ايل، پاييز و قيش ۱۳۸۳، سايي ۱۳۵ - ۱۳۴، ۱۴۵ صحيفه

آغیلار و دویغولار شاعیری حاجی رضا صراف

ISSN 1023 7186

قیمت: ۸۰۰ تومن

وارلىق

فصلنامە فرهنگى فارسى - تركى
اۆچ آيدا بىر چىنخان تۆركجه - فارسجا فرهنگى درگى

سال بىست و ششم، پاييز و زمستان ۱۳۸۳، شماره ۱۳۵-۱۳۴
۲۶- جى ايل، سايبى ۱۳۵-۱۳۴، پاييز و قيش ۱۳۸۳

بۇ سايممىزدا:

- ۳..... دۆور- عالم سياحتى، دۆكتور جواد هيئت.
- ۹..... دكتور جواد هيئت، نابهة فرصت‌هاى محدود، دكتور رضا براهنى.
- ۱۴..... سازه بندى و پديدارشناسى ديوان لغات الترك، دكتور حسين محمدرزاده صديق.
- ۱۸..... چند كلمه دخيل تركى در فارسى، اسماعيل هادى.
- ۲۳..... شاه اسماعيل - سولطان سليم ساواشى، كاميل ولى نريمان اوغلو.
- ۳۸..... رسول رضا - حياتى، ياراديجيلىقى و خاطيره‌لرى، دۆكتور عزيز محسنى.
- ۴۵..... خذيوه ال يازماسى نين سون طالعى، اتل اوغلو.
- ۵۰..... آنالار اولمز، علاءالدين محمد اوغلو.
- ۵۵..... مۇغان كندلرى نين آدلارينا بىر باخيش، سيد محمد ابراهيمى.
- ۶۴..... تورك دونياسى و تورك دىلى، پروفيسور احمد ارجيلاسون.
- ۷۰..... كنگرلى توركلرينده قارشيلاشد يرمالى خالق اينانجلارى، ياشار كالافات.
- ۷۸..... محمد باقر خلخالى نين «تعلبيه»، منظومه سينده آللقوريا، پروفيسور ائلشاد محمد زاده.
- ۸۱..... پروفيسور گرهارد دؤزفر حاقيندا، دۆكتور ايشيق سؤنمز.
- ۸۴..... آلبان و آتروپاتن، دۆكتور مير هدايت حصارى.
- ۹۳..... حيات و مدنيت، ابراهيم رفر.
- ۹۳..... عالم قاسيموفون مۇسيقى كونسرتى.
- ۹۴..... يانديريلان كيتابلار.
- ۹۵..... بزرگداشت صراف تبريزى.
- ۹۶..... شاعير ساوالان‌دان نير شهرينده تجليل اولوندو.
- ۹۷..... اوچونجو اورتوقرافى قۇرولتايى حاقيندا بيلد يريش.
- ۹۸..... آراميزدان كۆچنلر.
- ۹۸..... گۆركملى شاعير و يازيچى احمد شايا (آلاو) ابديته قووشدو.
- ۱۰۱..... گنجعلى صباحى نين يوزايلىگى.
- ۱۰۶..... بويوك شاعير ممد آرازين اولومو.
- ۱۰۸..... بررسى و نقد كتاب، دكتور م.ع. فرزانه.
- ۱۱۷..... يئنى نشرلر.
- ۱۲۹..... قره‌باغ در عصر شاه اسماعيل صفوى، دكتور صمد سردارى نيا.
- ۱۴۲..... ايراندا يئنى اثنتيك آنلايش، تريل ريؤ.
- ۱۴۷..... آذربايجان رسپوبليكاسى و ايران: ۱۳۲۰- جى ايللرده مدنى علاقلر، جواشير وكيلوف.

وارلىق درگىسى اورتوقرافى قۇراللارى اساسيندا يايىنلانير.

اولو تانرى نين آدى ايله

وارلىق

فصلنامه فرهنگى فارسى - تركى

اۆچ آيدا بير چيخان تۆركجه - فارسجا فرهنگى درگى

۲۶- جى ايل، ساى ۱۳۴ او ۱۳۵ پايىز و قيش ۱۳۸۳

باش يازى

دوور - عالم سياحتى!

دۆكتور جواد هيئت

تۆركيه نين مشهور طنز يازيچىسى رحمتلىك ارجمند اكرمىن بۇندان ۷۰ ايل اۇنجه يازدىغى «مشهدى دۆرى عالم» ادلى رۇمانى، من ايستانبولدا طيب تحصيلينه دوام اندركن يايغين شكيلده هر كس طرفيندن اۇخونور و تئاتر صحنه لرینده گۇستريلىردى. يارى گنرچك - يارى مۇبالىغه لى رۇمان اولان بۇ كىتابدا مۇلىف بىزى - ايرانلىلارى و اۇزلىكله آذربايجانلىلارى طنز آتشيته تۇتموش و مۇبالىغه لى سۇزلىمىزى بالاندىرارات رۇمان و تئاتر صحنه لرینده نۇمايشه قۇيموشدو. من ده ديگر ايرانلى طلبه آرخاداشلاريم كىمى بۇ نۇمايشنامهنى گۇرندە چۇخ گۇلموشدوم، هم ده سۇنرادان بۇ اثرين نۇمايشه قۇبولماغينا اعتراض اتميشدیم.

من سۇن سفریمده تۆركيه، كانادا و آمريكاداكى سياحتيمه دوور - عالم سياحتينه بنزه ديگى اۆچون «دوور - عالم سياحتى» ادینی و نردیم و بو آد دا منه ارجمند اكرمىن «مشهدى دۆرى عالم» اثرینی تداعى ائتدی. آنجاق منیم سياحتیم علمى - مدنى (كۆلتورل) ماهیتلى اولدوغو حالدا، هم ده جیدیدیر و مۇبالىغه دن ده اۇزاقدیر! بۇ سياحت هم ده عاييله ده بيرخثير ایش و هم ده مۇعایينه و مۇعایجه مقصديله آپاريلميشدیر.

من سپتامبرين ۲۶-۲۰ جى گۇنلرينده تۆرك ديل قورومو (T.D.K.) طرفيندن كئچيريلين میلتلر آراسى تۆركولوژی قۇرولتايینا قاتیلاراق «آنا دىلى و اونون اهمیتی» حاقیندا بير بیلدیرى

سۇنماق ئۆزى ھەم دە بىئىن الخالق اعتيبارى اولان «بىلكنت اۇنيورسيتهسى» طرفىندىن ۲۷ سېتامبردا كىچىرىلن دىل بايرامى مراسىمىندە بىر چىخىش ائتمگە دعوت اولونموشدوم.

سۇنرا ايستانبولدا «تۆرك كۆلتورونه خىدمت وقفى» و كۆلتور باخانلىغى طرفىندىن دۆزىلگن سمپوزيومدا دىلئىمىز حاقىندا چىخىش ائتمگە دعوتلى ايدىم.

داھا سۇنرا، اۆكتوبر آيى نىن سىككىزىندە كانادانىن تۇرنتو شىهرىندە كاناداداكى ايرانلى مۆھندىسلر و معمارلارنىن «مهندس» ادلى جمعئىتى طرفىندىن ايراندا «قلب جراحىسى نىن تارىخى» حاقىندا معروضە سۇنماق، سۇنرا دا آيىن اۇنوندا كانادادا «ايران آذربايجانى مدنى (فرهنگى) اۇچاغى» طرفىندىن «آذربايجان دىلى نىن ۲۰- جى عصرده اينكىشافى» بارەدە صۇحبت ائتمك اۆچون تۇرنتويا دعوت ائدىلمىشىدوم.

بۇندان باشقا آمريكانىن ايندياناپوليس ايالتىندە بلومىنقتون اۇنيورسيتهسى- آذربايجان مدنى اۇچاغى طرفىندىن اۆكتوبرون ۱۷- ۱۵- جى كۆنلىرىندە كىچىرىلن سمپوزيومدا آذربايجان دىلى نىن ۲۰- جى عصرده اينكىشافى و آنا دىلى و اۇنون اهمئىتى بارەدە چىخىش ائتمگە دعوتلى ايدىم. سۇنرا قىزلارنىمى كۆرْمگە، مۇعاينە و مۇعاليجه، ھەم دە كىچىك قىزىمى ائولندىرمك اۆچون سن دىاقۇيا گىتمەلى ايدىم.

يۇخارىدا آدلارنى چىكدىگىم قۇرولتايلاردا اىشتىراك ائدىب معروضە سۇنماق مقصدىلە سېتامبرىن ۱۹- دا (شەھرىور ۲۹) اۇچاقلا آنكارايا گىتتىم و اۋراداكى تۆركولوژى قۇرولتاينىدا اىشتىراك ائتتىم و پىروقراما كۆرە آنا دىلئىمىز بارەدە دانىشىدوم. سۇنرا اۆكتوبرون ۲۶- دا دىل بايرامى مراسىمىندە تۆرك دىلئىنە كۆستردىگىم خىدمتدن دۇلايى تۆرك دىل قۇرۇمىنون اۋزل اۋدۇلۇنو (مۆكافاتىنى) آلدوم. اثرتەسى كۆن بىلكنت اۇنيورسيتهسى نىن دىل بايرامى مراسىمىندە دە بىر چىخىشىدان سۇنرا بىلكنت اۇنيورسيتهسى طرفىندىن پىروفىسور احسان دۇغراماجى نىن اىمضاسىلە وئرىلن مۆكافات اىلە تالطىف ائدىلدىم. سۇنرا اۆكتوبرون بىرىندە ايستانبولدا گىلدىم و دۇردوندە تۆرك كۆلتورونه خىدمت وقفى نىن بىر كۆنلوك سمپوزيوموندا اىشتىراك ائتتىم.

بۇ مراسىمدە بىن الخالق شۇھرتى اولان و اثرلىرى اىلە تۆرك دىل و كۆلتورونه اۋنملى خىدمتلىرى كىچىن تۆركولوقلارا اۋدۇل وئرىلدى. بۇنلار لەھىستاندان پىروفىسور تاۋنوس ماژدا، سۇندىن پىروفىسور لارش يۇھانسون، كۆرجوستاندان خانىم پىروفىسور جىولى آلاسانيا، آذربايجان جومھورىيىتىندىن پىروفىسور كامىل ولىيىف و ايراندان من ايدىم.

اۆكتوبرون آلتىسىندا اثرفرانس اۇچاغى اىلە پارس يۇلو اىلە تۇرنتويا گىتتىم. اۋرادا منى سمپوزيوم نۆمايندەلىرى قارشىلايدىلار و بىر ھوتلە (شرائتون) آپاردىلار. آيىن سىككىزىندە عىنى ھوتلە كىچىرىلن «مۆھندىس» جمعئىتى نىن تۇپلانتىسىندا اىشتىراك ائتتىم. تۇپلانتى يا مۆھندىسلردن باشقا بىر نىچە حكىم دە قاتىلمىشىدى. قارداشىم دا (دۆكتور فىروز ھىت) واشىنقتون شىهرىندىن اۋغلو دۆكتور نادىر ھىت اىلە برابر گىلىب قاتىلمىشىدىلار. تۇپلانتىنى جمعئىتىن صدرى جناب مۆھندىس اسماعىل زاھدى آچدى و آچىلىش نۇطقوندا منىم حاقىمدا دانىشىدى. سۇنرا پىروفىسور براھنى (كانادا قلم انجۇمنى نىن رىيسى) منىم حاقىمدا دانىشىدى. سۇنرا جمعئىتىن

نايىب رېيسى، جناب دۆكتور مرندى كۆرسويه كىچىدى و منىم ترجۆمى-حالىمى آنلاتدى و منى كۆرسويه دعوت ائتدى. من ايراندا قلب جراحىسى، خوصوصاً آچىق اۆرك جراحىسى حاقيندا دانىشىدىم و اۆزۆملە آپاردىغىم ايسلايدلارلا اۆنجه ايتلر اۆزىنده، سۇنرا ايسه ايشانلاردا آپاردىغىم عملياتلارنى گۆستردىم و بۇ گۆن ايراندا قلب جراحىسى نىن اوروپا ايشانداردلارنىدا آپارىلدىغىنى و قلب عملياتلارنى نىن رۇتىن (گۆنلوك) عملياتلار سىراسىنا گلدىگىنى سۆيلەدىم. منىم چىخىشىمدان سۇنرا مۆهندىس زاهدى كۆرسويه گلدى و چۆخلو تشكۆردن سۇنرا قارداشىم دۆكتور فيروزو منىم ۸۰ ياشىم مۇناسىبىتلىه يازدىغى شىرى اۇخوماغا دعوت ائتدى. شىر اۆركدن گلدىگى اۆچۆن اۆركلره سىندى! سۇنرا مۆهندىس زاهدى منىم اسكى شاگىردىم، همكارىم و دوستوم دۆكتور ابوسعيدى نىن ده تۇپلانتىدا اىشتىراك ائتىدىگى اۆچۆن اۇنو دانىشماغا دعوت ائتدى. مجلسىن سۇنوندا منە بىر تقدىر لۇوحەسى وئرىلدى. لۇوحەنى جناب زاهدى ايله برابر قىزى و ايرانلى دۆكتورلار جمىعتى نىن صدرى خانىم دۆكتور زاهدى تقدىم ائتدىلر.

ايكى گۆن سۇنرا تۇرتتودا ايران آذربايجانى كۆلتور اۇجاغى نىن دعوتى ايله تۇرتتو اۇنيورسىتەسى نىن كىتابخانا سىندا تۇپلانان ايجلاسدا «آذربايجان تۆركچەسى نىن ۲۰- جى عصرده اينكىشافى» بارەده دانىشىدىم و دانىشىغىمدا پهلويلر دۆورۆنده يازىلى دىلېمىزىن قاداغان اولدوغونو، حتا مکتبلىرىمىزده تۆركچە دانىشماغىن ياساق اولدوغو و دانىشان اۇشاقلارنىن جزالاندىرىلدىغىندان بحث ائتدىم. هابئله ايسلام ايتقىلاينىدان سۇنرا وئرىلن نىسبى دىل آزادلىغى سايه سىنده يازى دىلېمىزىن يىنىدن دىرچلدىگى و اينكىشاف ائتىدىگىنى و بۇ گۆن دىلېمىزده ۵۰- دن چۆخ درگى و قزت چىخدىغىنى، مىنرله كىتاب نىش اولوندوغونو و بىر نىچە اۇنيورسىتەمىزده تۆرك دىلى و ادبىياتى درسى نىن قۇيولدوغونو آنلاتدىم. هابئله دۆرد آى اۆنجه همشهرى روزنامە سىنده يايلان تحصيل ناظىرلىگى نىن اىلك مکتبلىرىمىزده گلن ايلدن آنا دىلى نىن اۇخودولاجاغى قرارى بارەده اىضاحات وئردىم.

ايندىانادا بلۇمىنقتون اۇنيورسىتە سىنده كى سمپوزيومدا دا عىنىنى مۇوضوعدا و آنا دىلى بارەده كۆنفرانس وئردىم. بۇ تۇپلانتىدا پروفىسور براهنى «دىلسىزلىك» بارەده چىخىش ائلەدى و دۆكتور دانشگر، سمپوزيومو كىچىرن و ايداره ائدن و طنداشىمىز و تۇرتتودان گلن دۆكتور قرەجەلو، مکتبلىرىمىزده آنادىلى تحصيلى بارەده دانىشىدىلار. هابئله، سن خوزەدن دۆكتور سلطان القراء و سونددن دۆكتور مناف سببى چىخىش ائتدىلر. بۇ تۇپلانتى يا باكىدان دعوت اولونان تارىخ پروفىسورو جمىل حسنىلى، سۆوت رۇمى يىخىلانان سۇنرا سۆوت «كا.ق.ب.» آرشبولرىنده آپاردىغى تديققاتىنا داياناراق دمۆكرات فىرقەسى و حۆكومتى بارەده يازدىغى كىتابى بارەده دانىشىدى و وئرىلن سۇاللاردا جواب وئردى. بۇ سمپوزيومدا دۆكتور صمد سردارى نىا، مۆهندىس عليرضا صرافى و دۆكتور رحىم رىس نىا دا دعوت اولونموشدولار، آنچاق وىزا چىتىلىكلرى سببىندن گلە بىلمەمىشىدىلر. تۇپلانتىدا اۇستاد باجارقلى مۇسىقى صنعتكارى رحمان اسداللىهى دا اىشتىراك ائدىردى.

سۇنرا كالىفورنىيا گىتتىم و لۇس آنجلسدا قىزىم دۇكتور مارال و آرى مۇھندىس حسين عباسى گىلىن ائوينده قالدیم، بۇيۇك قارداشىم دا منى گۇزمگه گلدى. بۇرادا طیبى مۇعایينه و مۇعاليجهمله مشغول اولدوم. بۇ خوصوصدا عباسى منە چۇخ ياردىمچى اولدو. سۇنرا عاييلهمله برابر سن دياقۇيا گىتتىك و كيچىك قىزىم سانازىن دۇكتور- مۇھندىس بابك معاونى ايله ائولنمه مراسىملرىنده اىشتىراك ائتتىك.

سۇن اولاراق نۇوامبرىن دۇردۇنده سن خۇزهده آذربايجانين شىمالى كالىفورنىياداكى اۇجاغى نىن دعوتيله دىلیمىز بارهده كۇنفرانس وئرمگه گىتتىم. يىغىنجاقدامنه گۇزل بير سورپرىز كىمى، ۸۰ ياشىمى دا قۇتلادىلار. سالوندا اۇنجهدن حاضىرلانان و منىم شكلىمى و بيوقرافىمى احتىوا ائدن پۇستىرل داغىدىلدى. مجلسى خانىم تىر طاهرى آپارىردى. مجلس آچىلاندا سۇنرا دۇكتور سلطان القرائى منىم ترجمه-ى-حالىم بارهده ده دانىشىدى و آقارل بهروز فرخى و اسماعىل آقا جمىلى منە ايتحاف ائله دىكلرى شعرلىرىنى اۇخودولار. چىخىشلاريمىزىن سۇنوندا اۇجاغىن صدرى جناب طاهرى طرفىندن منە بير تقدىر لۇوحهسى وئرىلدى. سۇنرا سن خوزهده ياشايان مشهور موسىقى شۇناس چنگىز صادقوف پىانو چالدى و جناب بهروز فرخى گۇزل سسى ايله مجلسى فرحلندىردى. تۇپلانتىيا چئوره شهرلردن دۇكتور عليرضا نظمى و خانىمى، اسماعىل جمىلى ساكرامتۇدان و مۇھندىس محسن امين و باشقالارى دا گلەمشىدىلر.

بۇ تۇپلانتىنى حاضىرلايانلار آقارل دۇكتور حميد احمدى، طاهرى، اسماعىل جمىلى، پىلسنگى، صنایعى، على باختر، دۇكتور جعفر افخم، بهروز فرخى و خانىملارى و خانىم سلماسى و اۇجاغىن دىگر آپارىجى هئىأت عۆضولرى، علمى تۇپلانتىدان سۇنرا گۇزل بير رستوراندا شام وئردىلر. مراسىم چۇخ صمىمى و ياخشى كىچىدى. من كۇنفرانسىمدا دىلیمىزىن پهلولىر دۇورۇندهكى گئربلهمه و اسلام اىنقىلابىندان سۇنرا چىچكلنمهسىندن ده بحث ائتتىم و آنادىلى نىن عصرلر اۇنجه اولو بابالارىن دانىشىدىغى و ياخود اۇ بۇلگهده رايىچ اولان دىل يۇخ، آنجاق ياشايان خالقىن دىلى و اۇشاقلىقدا (۶-۲ ياشلارىندا) آنادان اۇيرتىلن دىل اولدوغو، بۇ دىلن اۇشاغىن ذهنىنده، حافىظهسىنده بير شبكه كىمى يئرلشهرك اۇشاغىن دۇنيايا باخشىنى، آنلايشىنى و ايفاده طرزىنى تشكىل ائتدىگىنى، عربجه ضرب المثلين «العلم فى الصغر كالنقش فى الحجر» (اۇشاقلىقدا اۇيرتىلن علم، داش اۇزرىنده قازىلمىش ناخشى كىمىدىر) تىمئالى و مىصداقى اولدوغو، هر دىلن اۇزۇنه مخصوص و دىگر دىللردن فرقى اۇلان ايفاده طرزىنه صاحىب اولدوغو بارهده اىضاحات وئردىم.

منه بۇ سياحت ائناسىندا اىشتىراك ائتدىگىم قۇرولتايلاردا سىككىز تقدىر لۇوحهسى وئرىلدى. من هامىسىنى چۇخ عزيز بير هديه و خاطيره كىمى ساخلايرام، آنجاق نۇمونه اۇچۇن بيرىنجى و سۇنونجو لۇوحه لرىن متنىنى و جناب اسماعىل جمىلى نىن منە ايتحاف ائتدىگى شعرى نقل ائدىرم. بيرىنجى تقدىر لۇوحهسى تۇرنتوداكى «مۇھندىس» اۇجاغى طرفىندن ايراندا اۆرك جراحىسى تاريخى بارهده وئردىگىم كۇنفرانس مۇناسىبىتىله وئرىلمىشىدىر و فارسجادىر:

بیرینجی لوؤحه نین متنی:

کانون مهندسین و معماران ایرانی مقیم کانادا
«مهندس»

هشتم اکبر دو هزار و چهار میلادی

استاد گرامی جناب آقای پروفیسور جواد هیئت، جراح و پزشک عالیقدر
گردهمایی امروز «مهندس» فرصت گران‌بهایی بود برای اعضاء و مهمانان کانون که شنونده سخنرانی پر بار
جنابعالی در مورد تحول و تکامل جراحی قلب باز در ایران باشند. حضرتعالی به عنوان پیشرو جراحی قلب باز،
دانشمندی باشخصیت و قابل احترامی هستید که خدمات زیادی به ایران زمین، چه به صورت مداوا و ترمیم
قلب‌های بیمار، و چه به صورت آموزش علمی و عملی دانشجویان پزشکی نموده‌اید. شناساندن دانشمندی چون
شما به نسل جوان و ارج نهادن به مقام والای شخصیت‌های ارزشمندی چون آن‌جناب، از وظایف نوشته‌نشده، ولی
دلپذیر سازمان‌هایی چون «مهندس» است. باشد به این که این روش نیکو در جامعه ما تداوم یابد. هیئت مدیره
«مهندس» با تقدیم این لوح، سپاس و امتنان خود را به جهت پذیرفتن دعوت کانون و ایراد سخنرانی پر بار تان در
گردهمایی امروز ابراز می‌دارد.

با تقدیم شایسته‌ترین احترام،
مهندس اسماعیل زاهدی
رئیس هیئت مدیره

سوئونجو لوؤحه نین متنی:

AZERBAIJAN CULTURAL SOCIETY IN NORTH CALIFORNIA

شیمالی کالیفورنیا آذربایجان مدنی جمعیتی

وارلیقی ایلن وارلیقیمیزی قورویان تۆرک ائللری نین یاشایان دده قورقودو،

آذربایجانین معنوی آتاسی

پروفیسور دوکتور جواد هیئت‌ین

۸۰ ایللیگی قوتلو اولسون.

سن خوزه - کالیفورنیا

۴ دسامبر ۲۰۰۴

وارلىغىن ايشىغىندا

پروفېسور ھىيت جنابلارينا ايتحاف

اسماصیل جمیلی

چنلى بىللى اشيقلارا اويۇد وئىرى،
شھريادىر اھتىشاملى سارايى ايله،
سھندىر پوزولمايان ووقاريله،
گۆمۈش ساچلى ساھىرلىرىن ساياسىدىر،
فرزانەلر اوردوسونون قالاسىدىر،
نطقلىرىن كمالىدىر،
ايگىد بىلگىن بالاسىدىر،
دان يىرىنە ايرىلەيىر.
وارلىغىن ايشىغىندا،
واراق- وراق وارلىق اولان خىزىنەدىر زىنگىنلىشىر،
اۋنودولان دۆنلردىر بۇ گۆنە قوۋۇشور،
ايدىن، اۋزگۆر يارىنلاردىر چىچكىلىرى،
سۆسۈرۈلۈن سازلاردىر اۋركلىرى،
ساوالانىن ياناغىدىر لالەلنىر.
باخىشى نىن ايشىغىندا بىر اولوسدور،
بىشىك- بىشىك باھارلانان،
دوغرولارلا ياراقلانان،
يالانلارلا باش ايمەين،
دۆز، دايانان،
دۆزۈمۈ ايله قازانان،
درىن اۋزاق گۆرۈشۈندور،
اھل سۆزۈنۈ سۆز ائەين،
تاراج اولان، تالان اولان،
بۇدالانان بىررلىرى بىز ائەين،
بۇ تۇرپاغىن، بۇ اھللىرىن،
وارلىغىنا سارماشىقىدىر وارلىغىنيز،
اھلىن سۈگى سارايىندا ياراشىقىدىر آدنىز.
ھەر كىمىسە كى، اھل دردىنى چكىدى، قالان اولدو،
كۈنلۈندە اھلىن سۆنسوزاتك يىر سالان اولدو.
علمىن، ھۆنرىن ھىيتى وار اولدوغو گۆندىن،
اۋز كىملىگىمىز، وارلىغىمىز وار اولان اولدو.

درىن، دۆرۈ باخىشىندا،
دۆلو- دۆلو بىر عۆموردور.
ياز نىفسلى اۋمودلارلا،
گۆنش دۇغان ساھىللىر،
آرزو يۈكۈلۈ يىلكىلىرى يوللاندىران،
خان آرازىن حسرتىدىر.
سۆرگۈن قاراقوشلارلى ايله،
قان بۇيالى شىقلە قاتارلانان،
دنىلمەمىش بۇيىلار بۇيۇندا اۋرتۇلن،
آغىر ايللر خزانىندا،
تۆرك اھلى نىن سازلى- سۆزلۈ گۆۋھرى نىن،
ايكى اۋزۈلو ياد ائىندە،
اۋجوزلانماق آغرىسىدىر.
ناخىش- ناخىش اياقلانان،
ايلمك- ايلمك اۋتانمازجا بۇدالانان،
ايپك معنا خالىسى نىن نىسگىلىدىر.
درىن، دۆرۈ باخىشىندا بۇي گۆسترن،
سۆلماز سۈگى باھارىندا،
باخىش- باخىش بۇدالانان،
اۋز اولمانىن اۋزگۆرۈلۈگۈن چاغرىسىدىر.
گۆرۈشۈنۈن ايشىغىندا،
دۆز دۆزۈملر دۆزلىرى نىن،
مىليون- مىليون وۇرغونودور.
ھارايىنا ھاراي وئرن،
اۋزۈندە اۋزۈلۈگۈن گۆرن،
ياساقلانمىش آرزولاردىر.
اۋمودلارلىن گۆي قۇرشاغى بۇياسىندا ياشىلانان،
آنا وطن اۋرگىدىز يىئىلىگە دۆيۈنن،
وارلىغىندا وارلىغىنا اۋيۈنن.
بۇ آرىنمىش، دۆرۈ دىلك اۈلكەسىندە،
نىسمىلر دۇنياسىدىر گۆزلىلىرى،
سۆز سىراقى قىزولىدىر غزلىلىرى،
لۈلۈ دەدە قۇرقودومدور،
الدە قۇتسال قۇبوزو ايله،

دکتر جواد هیئت، نابغه فرصت‌های محدود^۱

دکتر رضا براهنی

شناختن و شناساندن دکتر جواد هیئت در ابتدا بسیار ساده می‌نماید. علاقه‌مند به شناسایی می‌تواند به یک یا چند سایت خصوصی و عمومی سرک بکشد. این سایت‌ها می‌توانند مربوط به پزشکی باشند یا مربوط به ادبیات؛ می‌توانند مربوط به مشاهیر ایران باشند و یا مشاهیر آذربایجان. حضور دائمی او در این مراکز کلیات از غریب گذشته‌ای را در برابر ما می‌گذارد: متولد ۱۳۰۴ تبریز، تحصیل‌کرده تبریز و ترکیه و فرانسه، جراح معروف قلب، دوست و همکار نزدیک دکتر کریستین بارنارد معروف، عضو آکادمی جراحان پاریس، کسی که نخستین عمل جدید قلب را در ایران درست پنجاه سال پیش از این، در ۲۹ سالگی انجام داد. نخستین عمل قلب باز را در سال ۴۱، نخستین عمل تعویض کلیه را در تهران در همان دهه بر روی انسان، و نخستین تعویض قلب را روی سگ‌ها... روشن است که دانش اگر با شجاعت توأم نباشد، کار علم، کار فرهنگ، کار انسان پیش نمی‌رود. هیئت نابغه فرصت‌های محدود است. با امکانات محدود علم و فرهنگ، با ده‌ها بلای خانمان‌سوزی که اهل علم و فرهنگ با آن گلاویزند. یا می‌توان دست به کار شد و حتی‌المقدور حاصلی به دست آورد و به دست داد، و یا گله کرد و گله کردن را سرپوش جبین و ترس درونی کرد. اما نابغه فرصت‌های محدود، استعداد ذاتی و قدرت‌های اکتسابی خود را در اختیار وجدان کاری می‌گذارد که در ابتدای کار معلوم نیست حاصلش چه خواهد بود. تنها پس از گذشت سال‌ها می‌توان فهمید که کسی که سواد شهر را از دور تشخیص می‌داده، نشانه را عوضی نگرفته، وارد شهر شده، در خانه ما را یکایک به صدا درآورده است. تعبیر نیما یوشیج را به یاد آورید از دیواری که می‌گفت:

تا صبحدمان در این شب گرم،
افروخته‌ام چراغ، زیراک،
می‌خواهم برکشم بجاتر،
دیواری در سرای کوران،
بر ساخته‌ام نهاده کوری،
انگشت، که عیب‌هاست با آن ...

نابغه فرصت‌های محدود دیوار در سرای کوران می‌کشد، حتی اگر ایثان ندانسته و نفهمیده انگشت اتهام به سوی کسی گیرند که خشت بر خشت می‌نهد، در شب ظلمانی، تا فردا که آفتاب درآید، سایبانی بر سر مردم تعبیه کرده باشد. صد مقاله پزشکی در مطبوعات ایران و جهان، سردبیر ماهنامه «دانش

پزشکی»، جراح چند بیمارستان، مدیر چند بیمارستان، رئیس بخش جراحی این یا آن دانشگاه، نویسنده هفت کتاب اساسی در شناسایی تبار و زبان و ادب ترکان ایران و جهان، استاد افتخاری دانشکده‌های پزشکی جمهوری آذربایجان، کسی که صد پزشک ایرانی را در جنگ آذربایجان و ارمنستان برای مداوای مجروحان جنگی آذربایجان به آن کشور برد، برندهٔ جایزهٔ مدال طلای طب از دانشگاه استانبول به خاطر پنجاه سال خدمت به علم پزشکی، سردبیر و مدیر مجلهٔ «وارلیق» به مدت بیست و شش سال، که سرپناهی شد برای نویسندگان ترکی‌نویس و فارسی‌نویس آذربایجان ایران، از زنده‌یادان پروفیسور زهتابی و دکتر حمید نطقی تا زندگان بیشمار که در رأس آن زبان‌شناس و ادب‌شناس غولی مثل پروفیسور فرزانه نشسته است، که دقیقاً مثل دکتر هیئت نابغهٔ فرصت‌های محدود است. هیئت هرچه از پزشکی درآورد، و هر چه از خاندان پدری به ارث برده بود، به خدمت این فرصت‌های محدود گماشت.

چرا نام هیئت این همه احترام برمی‌انگیزد؟ شاید یک علت این باشد که بلندپروازی او در خدمت انسان بومی است، به آن صورتی که در تعداد بسیار محدود خادمان اقلیم بومی دیده‌ایم، با تفاوت‌هایی در سطح و موضوع، از نوع فرانتس فانون و امه سزر. انگشت را به دقت روی بیماری گذاشتن، از کلیات گذشتن، بیماری خاص یک حوزه و حومه را تعیین کردن و با آن برخورد کردن. نابغهٔ فرصت‌های محدود دنبال آن نیست که تاج بر سرش بگذارند، از این دانشگاه به آن دانشگاه ببرندش و به قول معروف لی‌لی به لالایش بگذارند. ویژگی اصلی نابغهٔ فرصت‌های محدود، سر و کله زدن با جزئیات، با جزء به جزء مشکلاتی است که در زادبوم گریبانگیر همه است. پهلوانان اصلی مبارزه با استعمار از کلیات شروع نکرده‌اند، به جزئیاتی پرداخته‌اند که به یک جا جمع شوند، کلی عینی مادی و معنوی را تشکیل می‌دهند، که هرگز از دور دستی بر آتش آن نمی‌توان داشت. آیا مردم باید معالجه بشوند یا نه؟ آیا مردم احتیاج به یادگیری زبان‌های یک کشور، زبان‌های مادری خود دارند یا نه؟ از دور که نگاه می‌کنیم، همه با کلیات موافقت می‌کنیم، و می‌دانیم به ویژه ما که در کانادا زندگی می‌کنیم، که شما نمی‌توانید به کسی که در «کبک» زندگی می‌کند بگویید: تو فقط باید انگلیسی یاد بگیری! یک زبان، ولو زبان ناپدری برای همه! کبکی پدر آدم را درمی‌آورد. جنگ داخلی می‌شود. این را «مایکل ایگناتیف» که «انقلاب حقوق» را نوشته، خوب می‌داند. این‌ها را ما هم می‌دانیم، ولی به محض اینکه این موقعیت را در کشور خود به رأی‌العین می‌بینیم، به جای آنکه به واقعیت موجود بومی توجه کنیم، رسماً از خرافه‌ای به نام «یک ملت، یک زبان!» سر در می‌آوریم و مردم را مثل دکتر جلال متینی، که با زبان‌های ملیت‌های مختلف سر عناد دارد، به سوی تجزیه‌طلبی می‌رانیم، یعنی درست عکس کاری را می‌کنیم که هیئت می‌کند. به دلیل این که هیئت انگشت بر جراحی بومی می‌گذارد، و ما کبابهٔ نژادپرستی را به این سو و آن سو می‌کشیم. جعل تاریخ می‌کنیم و به جای آنکه مردمان خود را به مرافقت، همکاری و همیاری بخوانیم، مدام شمشیر «دموکلیس» قوم آریایی را بر سر عرب و ترک و ترکمن نگاه می‌داریم، و به صاحبان زبان‌ها و فرهنگ‌های متنوع ایران می‌گوییم: یا قبول کن، یا بمیر!

هیئت، نابغهٔ فرصت‌های محدود، تأکید را بر تساوی و دموکراسی، بر عینیت تاریخ و درک دموکراتیک تاریخ معاصر می‌گذارد. ما مردمی در خدمت انبوههٔ عقاید پوسیدهٔ کهن نمی‌خواهیم. ما گذشته را در خدمت امروز و مردم امروز، مردم معاصر و فرهنگ و دموکراسی درخشان جهان معاصر می‌خواهیم. ما معاشرت با جهان معاصر را می‌خواهیم. کسی که به ما می‌گوید، زبان مادری بیش از ۶۷ درصد مردم ایران را فراموش کنیم، سخنگوی قرون وسطی است. معاصر جهان معاصر نیست. حتی اگر از مواهب

رسانه‌های عمومی هم در هر نقطه دنیا برخوردار بوده باشد. کار کردن نواخ فرصت‌های محدود، با کاغذ و قلم، و یک مطب سه‌اتاقه است که دو اتاق آن مال بیماران، و اتاق دیگر آن در اختیار یک زبان و فرهنگ سرکوب‌شده است. ما به این نوع کار دل می‌بندیم، چرا که در آن راه تعلیمات عمومی برای همه محرومان، همه کودکان محروم کشور را می‌بینیم. کاری ساده، اما مشکل، سهل و ممتنع بدون این ژست گرفتن‌های کریه از تلویزیون‌های به اصطلاح جهانی و گیس سپید کردن‌ها بر سر خدمت کردن، امروز به این سرکار و روز دیگر به آن سرکار، و شرم نکردن از پاپوش دوختن برای کسانی که در گذشته و امروز نابغه‌های فرصت‌های محدود بوده‌اند. کار و کار و کار، چیزی که دل‌مشغولی کسانی است که سرسپرده حق مادر و زبان مادری بر فرزندند و نمی‌خواهند زبان مادر یک فرزند محترم دیگر به عنوان زبان مادر اصلی بر آن یکی فرزند تحمیل شود، انتخاب بعدی باید از آن خود آن فرزند باشد که در شرایط بومی و کشوری زبان بعدی و زبان‌های بعدی او چیست. و ما به صلاح همه مردم می‌دانیم که چند زبان منطقه را خوب یاد بگیرند. و فارسی و ترکی و عربی، سه زبان بزرگ منطقه‌اند. و ما برای معلمان و متعلمان هر سه زبان بزرگ منطقه و زبان‌های دیگر احترام می‌گذاریم و تحمیل زبان فارسی به عنوان زبان مادری و رسمی برای همه ایران را محکوم می‌کنیم. و تأکید اصلی ما بر کار از خودگذشتگان و از جان‌گذشتگانی است که از نزدیک در خدمت ساختن و نوسازی ذهن آدم‌ها هستند، و ما یک قلم، فاتحه‌دوستان سابق را می‌خوانیم که امروز بر فجایع عراق و فجایع زندان ابوغریب و گوانتانامو صحه می‌گذارند، و بندگی چو گدایان به شرط مزد می‌کنند، و انگار خود نمی‌دانند:

نه هرکه سر بتراشد قلندری داند،
 نه هرکه چهره برافروخت دلبری داند،
 نه هرکه آینه سازد سکندری داند.

آن آدمی بجهای که امروز شیوه پری داند، کسی است که می‌خواهد مردم ایران، بجهای مردم ایران، به زبان مادری خود تکلم کنند، تحصیل کنند، دانشگاه ببینند، و کسی که این را نمی‌خواهد، ایرانی قطعه قطعه می‌خواهد. پرچم روس را ستارخان پایین کشیده، و پیشه‌وری را هم استالین و باقروف نبش قبر کرده‌اند، و همه این‌ها از آنجا سرچشمه می‌گیرد که اینان سرسپرده حکومت مردم بر مردم بوده‌اند. آری، ستارخان اصلاً نباید تهران می‌رفت تا به آن صورت فجیع کشته شود و پیشه‌وری هم نباید به شوروی می‌رفت تا به آن صورت فجیع‌تر کشته شود. برای ستارخان، تیراندازانش بیگانه بودند که کشتندش، برای پیشه‌وری هم خصم‌هایش از همان رقم و جنم بودند.

زمان آن چیزها سپری شده. ما نواخ فرصت‌های محدود می‌خواهیم، اتاقی شش در چهار، در یک مطب کوچولوی عاری از تجمل، و پیرمرد جوان هشتاد ساله‌ای که از یک سو دست بر جراحات مردم می‌گذارد، و از سوی دیگر دست بر نبض زبان مادری بجهای مردم دارد، و نقش دیگری از روشنفکر خودی و منطقه‌ای، روشنفکر بومی، روشنفکر نگرنده بر جزء به جزء عاطفه‌های بومی، رقم می‌زند. حالا چند حدیث خصوصی از او بگوییم:

- مردی که در سال ۴۸ یا ۴۹ یا ۵۰ به من تلفن کرده، صدای گرفته‌ای دارد. از من می‌خواهد که هرچه زودتر به بیمارستان جاوید بروم. برای چی؟ برای اینکه غلام آنجاست و می‌خواهد ببیندت. مگر چی شده؟ چیزی نشده، تو حالا بیا. و می‌روم. وقتی که وارد اتاق می‌شوم، ساعدی روی تخت دراز کشیده با سر و صورت ورم‌کرده و زخمی، و با لب و دهن تزیب شده، و بسته. چی شده؟ آدم قلچماقی که لباس سربازی پوشیده، گوشه‌ای ایستاده و صحنه را از زیر نظر می‌گذرانند. سرباز دیگری، قدبلندتر از اولی، گوشه دیگر ایستاده، و حالت کسی را دارد که اگر کاری هم نکرده باشد، مظنون است به اینکه اگر کاری کرده، تقصیر او نبوده. قضیه به سادگی توسط خود دکتر هیئت توضیح داده می‌شود. یا شاید توسط دکتر اکبر، برادر ساعدی، که او هم مثل غلامحسین و دکتر هیئت، پزشک است. رئیس بیمارستان دکتر هیئت است که سر و صورت و لب و دهان غلامحسین را پانسمان کرده و بسته. غلامحسین ساکت است، چون امکان حرف زدن ندارد، و گاهی چشم‌هایش را می‌چرخاند در جهت آن آدم قلچماق، و بعد برمی‌گرداند طرف ما، و به زبان بی‌زبانی می‌خواهد چیزی را بفهماند. دکتر هیئت توضیح می‌دهد که شب قبل دکتر کلید می‌اندازد که در خانه‌اش را باز کند و برود تو. این دو نفر جلوش سبز می‌شوند، و یکی از آن‌ها می‌گوید: «دهنت را سرویس می‌کنیم» و بی‌آنکه منتظر عکس‌العمل ساعدی بشود، عملاً دهن را سرویس می‌کند، و بیشتر با دهن سر و کار داشته، و هی با مشت می‌زده توی دهن ساعدی. تا اینکه به سر و صدای توی کوچه، اکبر و اهالی خانه و خانه‌های اطراف می‌ریزند بیرون و آنکه دهن را سرویس کرده، مدعی می‌شود که ساعدی مست بوده و بد و بیراه گفته، و یک نفر دیگر، که در رفته، ساعدی را کتک زده و در رفته، و این دو اگر در آنجا هستند، آمده‌اند تا حال دکتر را بپرسند و ما هم می‌پرسیم اگر یکی زده و در رفته، شما چرا او را نگرفتید؟ و فقط قلچماق حرف می‌زند که: تاریک بود، به علاوه، آقا زخمی بود، باید یه کاریش می‌کردیم. اهل خانه ساعدی را به بیمارستان رسانده‌اند. بعدها بود که ساعدی سبیل را کمی کلفت‌تر کرد که جای بخیه دیده نشود. و بعد یک نفر به اصطلاح دژیان می‌آید و آن دو نفر را می‌برد. و غلام، که حرفی نمی‌زند، با همان چشم‌های درشت، مبهوت، هوای خالی را تماشا می‌کند، و هیئت می‌گوید: «بی‌شرف‌ها!» و ساعدی به اکبر اشاره می‌کند که ببردش، و هیئت می‌گوید: «نه! هنوز نه!» و بعد رضایت می‌دهد که ساعدی را مرخص کند. و این نه آغاز ماجراست و نه پایان آن، چرا که چند سال بعد، عضدی، شکم و پاهای ساعدی را با چاقو قاج قاج می‌کند.

- در اوایل انقلاب، به زعم خود انجمن آذربایجان را احیا کرده‌ایم. چند ماهی قضیه ادامه پیدا می‌کند. به نظر می‌رسد چند نفر آذربایجانی می‌خواهند از طریق انجمن به زبان و فرهنگ آذربایجان سامان بدهند. انجمن آذربایجان تیری است به سوی تاریکی. دکتر هیئت، دکتر کاتبی، دکتر نظقی، استاد فرزانه، گنجعلی صباحی، و من، که در میان جمع از همه کوچک‌تر و جوان‌ترم. جلسات مختلف برگزار می‌شود. ما چند نفر را به عنوان هیئت دبیران انتخاب می‌کنیم، همراه سه چهار نفر دیگر، که من یکی خوب نمی‌شناسمشان. و بعد ناگهان، بی‌آن که با هم مشورت کرده باشیم، می‌بینیم کارها یا پیش نمی‌رود، یا این که عده‌ای می‌خواهند در جهت خاصی پیش بروند. و می‌بینیم یک یک داریم استعفا می‌دهیم. نفوذی‌ها می‌خواهند انجمن را به سود حزب خود مصادره کنند. الگوی کارشان را می‌شناسیم. تک تک شستمان خبردار می‌شود. نفر اول دکتر نظقی است که کنار می‌کشد، بعد استاد فرزانه، بعد من، بعد هیئت. بگذار شریک دزد و رفیق قافله تنها بماند. این کار را با کانون نویسندگان هم می‌خواهند بکنند. در آنجا این دوستان آذربایجانی نیستند. اتفاقاً تق قضیه خیلی زود درمی‌آید. و کانون همه را اخراج می‌کند. چرا که

کانون نیز سر و کار دارد با آدم‌هایی که از طریق درک فرصت‌های محدود به امور خود و جامعه و فرهنگ سر و سامان می‌دهند. کار فرهنگی نه کار زیرزمینی است، و نه کار حزب و احزاب فراگیر، و کار مردم، کاری است روزمره. نه اینکه نخواهی که احزاب باشند. تمرین با دموکراسی و فرهنگ یک ملت، تمرینی است روز به روز با درون و بیرون تک تک افراد آن ملت و آن جامعه. و از بالا، و از خارج هم نمی‌توان دستور کار صادر کرد. و همین الان هم در میان ملیت‌های ستم‌زده به روشنی می‌بینیم که چقدر همه رشته‌هایی که دکتر محمود افشار و دو پهلوی، و اعقاب آن‌ها از نوع عنایت‌الله رضا، دکتر ورجاوند، و دکتر جلال متینی بافته‌اند و می‌بافند، پنبه شده است. لازم نیست کسی برای درک مسأله‌ای به این سادگی نبوغ داشته باشد. عقل سلیم می‌گوید که زبان مردم را نمی‌توان برید. زبان مادری یک حق است، و از هر حقی بالاتر است، و هر خیانتی به آن، بدترین خیانت است. و اتفاقاً در چنین شرایطی است که یک عده، مثل دکتر هیئت، که به راحتی می‌توانستند در صدر بنشینند و قدر ببینند، پیه هر نوع ملامتی را به تن می‌مالند، تا اندیشه حقایق زبان مادری را نه تنها به کرسی بنشانند، بل که آن را به صورت اورگانیک، به عنوان بخش اصلی نیازهای مردمان ایران، و برای نجات قریب به هفتاد درصد جمعیت کشور از بی‌زبانی، بی‌فرهنگی و بی‌هویتی، وارد مجموعه گفتمان‌های اصلی یک کشور بکنند، و آن را درون حدود و ثغور کنونی کشور حل کنند، قبل از آن که حس‌های گریز از مرکز از سوی، و دساتس قدرت‌های خارجی و غیرمنطقه‌ای از سوی دیگر، آن را به سوی خود و به ضرر مردمان ایران، و در جهت حفظ منافع خود به اصطلاح «حل» کنند. نابغه فرصت‌های محدود، نابغه مسائل انتزاعی نیست. نابغه عمل مفید هفته به هفته، ماه به ماه، و سال به سال است. به دلیل این که مردم به تدریج به همه چیز پی می‌برند، و هیچ چیز مثل توضیح صبورانه و از روی حوصله - حوصله‌ای سمج و درگیر - نمی‌تواند کاری از پیش ببرد. و این مرا می‌رساند به حرف آخر این وجیزه، که دیگر از صورت وجیزه درآمده است.

- دکتر هیئت در طول این بیست و شش سال گذشته، علاوه بر چاپ کتاب‌های ارزشمند خود در زبان‌شناسی، فرهنگ و زبان آذربایجان، و تاریخ ترکان ایران و جهان، مجله «وارلیق» را بیرون داده است. این مجله در طول این سال‌ها بر روی لبه تیغ حرکت کرده است. مسأله زبان و فرهنگ آذربایجان، یعنی زبان و فرهنگ بیش از ۳۷ درصد جمعیت ایران، مسأله‌ای است حساس. نژادپرستان هر روز بر فشار خود می‌افزایند تا دولت مجله «وارلیق» را تعطیل کند. از سوی دیگر، ذات ملاحظه‌کار و پردرایت دکتر هیئت مانع وارد کردن هرگونه شائبه به این مجله شده است. انتخاب مطالب، انتخاب آدم‌ها، نحوه ارائه مجله، دکتر هیئت را در طول این دوران پرتلاطم سرپا نگه داشته است. دکتر هیئت نه چپی است، نه دست راستی، نه میانه‌رو، او به یک اصل اساسی معتقد است، و آن این که زبان و فرهنگ آذربایجان ایران، بخشی از زبان و فرهنگ کشور کثیرالمله‌ای مثل ایران است و تنها از طریق اشراف بر آن، و توسعه بخشیدن به آن، و قرار دادن آن در دستور اولویت‌های اساسی فرهنگ و تمدن کشور، می‌توان بین اقوام و ملیت‌های ایران تفاهمی توأم با تساوی حقوقی، فرهنگی و مدنی برقرار کرد. فرصت مردمان ایران برای رسیدن به این ساعت و لحظه تفاهم، کوتاه است. به نظر صاحب این قلم، هیئت، این نابغه فرصت‌های محدود، به دنبال این تفاهم توأم با تساوی است. گام برداشتن به سوی این تفاهم وظیفه‌ای انسانی است. قدم هیئت را گرامی بداریم.

سازه‌بندی و پدیدارشناسی دیوان لغات الترتک

دکتر حسین محمدزاده صدیقی

ساختار اصلی

دیوان لغات الترتک در هشت کتاب به شرح زیر، ساختار اصلی و عمدۀ یافته است:

۱- کتاب همزه، ۲- کتاب سالم، ۳- کتاب مضاعف، ۴- کتاب مثال، ۵- کتاب ذوالثلاثه (سه‌گانگان)، ۶- کتاب ذوالاربعة (چهارگانگان)، ۷- کتاب ذوالغنه (غنه‌داران)، ۸- کتاب ذوالساکین (جمع دو ساکن).

سپس هر کتاب به دو بخش «اسماء» و «افعال» تقسیم شده است. در هر دو بخش با توجه به صور و اشکال املائی لغات ترکی در آن عصر، نخست لغات دو واجی، سپس سه-واجی، چهار واجی، پنج واجی و سرانجام واژه‌های شش واجی به ترتیب الفبایی آمده است. در این سازه نگاری، مصنف در هر جا لغات سالم را از غیر سالم جدا کرده و الفاظ مهموز، اجوف، لیف، مثال، مضاعف و ناقص را نیز جداگانه تنظیم کرده است.

با توجه به اینکه ترکی یک زبان التصاقی پی‌افزوده‌ای و گسترده ساختار است و زبان عربی جزء زبان‌های ترکیبی به حساب می‌آید، اینگونه سازه‌بندی بسیار دشوار و عجیب به نظر می‌رسد که تنها نبوغی خلاق می‌تواند از عهده‌ی اثبات چنین فرضیه‌ی شگفت‌آوری برآید. برخی از پژوهشگرانی که در قرن ما به نقد کار و انکار فرضیه‌ی علمی وی پرداخته‌اند، ولو سخن راست هم بر زبان بیاورند، زیر سایه‌ی استعداد و تلاش بی‌نظیر وی، مطرود جهان ترکی پژوهی گشته‌اند.

کاشغری پیش از سازه‌بندی هشت کتاب فوق، پیشگفتاری بر آن‌ها نگاشته است. این پیشگفتار را با حمد خداوند آغاز می‌کند و آنگاه علت خلق اثر و بخش‌های آن را شرح می‌دهد. سخن از حروف مبنا در ترکی، اسماء جدا شده از افعال، زیادات اسماء، زیادات افعال و بنای آن‌ها، رجحان برخی بناها بر برخی دیگر، صفاتی که ذکر نشده، مصادری که ذکر نشده، آنچه در اثر ذکرش رفته یا نرفته، طبقات اقوام ترک، گویش‌شناسی ترکی و جز آن سخن به میان می‌آورد.

سپس علت تقسیم آن به هشت کتاب و تقسیم هر کتاب به دو بخش را بیان می‌دارد.

عنوان کتاب

کتاب «دیوان لغات الترتک» گنجینه‌ای از نوع خاص واژه‌نامه‌ها با صبغهی دائرةالمعارف گونه است، در

میان گونه‌های «لغت نامه‌ها» و مجموعه‌های واژه پژوهی، گونه‌ی فرهنگ‌نامه‌ای^۱ آن است که گستره‌ی «دانش‌شناسی» و «علم پژوهی» بر آن سایه افکنده باشد و به نوع دانش‌نامه‌ها و دائرةالمعارف‌ها نزدیک گردد، با این ویژگی که «لغت پژوهی» بر آن‌ها سبقت جوید.

از میان دانش‌نامه‌های فارسی، می‌توانم مثلاً کتاب «*ندرة التاج لغرة الدباج*» اثر خواجه مسعود شیرازی و یا «*نفائس الفنون في عرائس العيون*» اثر شمس‌الدین آملی را مثال بزنم که دانش‌های روزگار خود را با اشراف در برگرفته‌اند، اما «لغت‌نامه» نیستند. و در مقابل آن‌ها، مثلاً لغت‌نامه‌ی «برهان قاطع» و یا «فرهنگ آندراج» و هر واژه‌نامه و فرهنگ دیگر، فقط ساختار و ماهیت «لغت-معنی» نگاری دارند و فرسنگ‌ها از دانش‌نامه‌هایی نظیر آنچه یاد کردم، دور هستند. اما «دیوان لغات‌الترک»، ضمن آن که یک لغت‌نامه‌ی «گسترده» است، ماهیت فرهنگ‌نامه و دانش‌نامه‌ی با تکیه بر همه‌ی وجوه «ادب پژوهی»، ریخت‌شناسی واژگانی، تاریخ ادبیات، فولکلور، گونه‌شناسی ادبی، واژه پژوهی و ریشه‌شناسی، ادبیات تطبیقی، دستور زبان توصیفی و مقایسه‌ای، اسطوره‌شناسی، جغرافیا، تاریخ و جز آن را نیز احاطه می‌نماید. بی‌جهت نیست که بسیاری از پژوهندگان، آن را «قاموس» نامیده‌اند. اما، همین عنوان نیز، کافی برای تعریف آن در جهت در برگرفتن همه‌ی وجوه و جوانب بی‌حد و حصر محتوای آن نیست. آثاری نظیر «قاموس المحيط» مجدالدین فیروز آبادی و یا «قاموس الاعلام» و یا حتی «قاموس قرآن» گستره‌ی پژوهشی محدودی دارند که نمی‌توانند از آن بیرون آیند.

اما، کاشغری در تصنیف، تألیف، ترجمه و تدوین اثر خود، پا از خلق یک قاموس نیز فراتر نهاده است و شاید هم، از همین روی، آن را دیوان نامیده است. این واژه خود، ریشه‌ی ترکی دارد و در عربی و نیز زبان‌ها و گویش‌های عجمی از پهلوی و فارسی و کردی و طبری و جز آن، دخیل از ترکی بشمار می‌رود. ریشه‌ی آن، مصدر *Tipmak* در معنای «فراهم آمدن» و «فراهم آوردن» است. در عربی و فارسی معنایی مانند: مجلس فراهم آمدن اعیان، مجلس عالی دولتی، مجلس عالی قضایی، وزارت‌خانه، هیئت دولت، دفترخانه‌ی عالی و جز آن پیدا کرده است. ترکیباتی مانند دیوان انشاء، دیوان استیفاء، دیوان زمام، دیوان عرض، دیوان داوری، دیوان مظالم و غیره نیز ناظر به همین معنا است.

کاشغری در گزینش این عنوان برای نامیدن اثر بی‌نظیر خود بی‌گمان به دو دیدگاه نظر داشته است. نخست آن که گنجینه‌ای فراهم آورده است که مباحث و احکام فراوان و بی‌شماری در موضوع واژه پژوهی دارد به گونه‌ای که مثلاً به حد «مقدمة‌الادب» اثر جارالله زمخشری قابل تنزل نیست و دوم آن که مجموعه‌ای عالی و سترگ در محاکمات لغوی و ادبی به شمار می‌رود و مثلاً بیش از حد یک مجموعه مانند: «صباح‌اللغة» اثر حمادالجوهری است.^۲

از این رو، گوئیم با توجه به این که در روزگار وی لفظ «دیوان» در میان اهل قلم و فرزندان پژوهشگر، فرازین معنا را در نامیدن آثار خلاقه‌ی بدیع اندیشگی و ادب پژوهی داشته است، کاشغری آن را آگاهانه برای نامیدن اثر خود برگزیده است و با این تصنیف، نشان داده است که در روزگار خود، تسلط کافی و عجیبی به همه‌ی شاخه‌های دانش فقه‌اللغه داشته است.

کاشغری «گسترده نگاری» دقیق و عالمانه را شروع کرد و حاصل کار خود را «دیوان» نامید. پس از او دیگران تا دوره‌ی نوزایی اندیشه نگاری و اندیشه پژوهی تا یکصد سال پیش، از فارابی و ابن‌سینا تا

شمس قیس رازی، شمس‌الدین سامی و دیگران هیچگاه به خود اجازه ندادند، گسترده پژوهی‌های خویش را «دیوان» بنامند و با فروتنی در برابر کاشغری، از الفاظ دیگر نظیر قاموس، کلیات و غیره سود جستند. این عنوان در قرن پس از کاشغری معنایی ثانوی و محدود یافت و شاعران، مجموعه‌ی اشعار خود از هر نوع را چنین نامیدند.

منبع مورد وثوق

دیوان لغات‌الترک، پیوسته به عنوان منبعی مورد وثوق، محل مراجعه‌ی تاریخ نگاران و زندگی گزاران سده‌های میانه و پیوسته مورد استناد بوده است. عالم‌بن محمدالکاشغری در کتاب «تاج‌السعدا» که در سال ۷۶۴ هجری تألیف کرده، گوید که هنگام مدح سلاطین و خاقانان ترک، کاتبان عبارات مقدمه‌ی محمود کاشغری بر «دیوان لغات‌الترک» را می‌آوردند.^۱

استناد اولیه

ظاهراً نخستین استناد به دیوان نصیب ابوالفضل بیهقی (متوفی ۴۷۰ هجری) شده است که در کتاب «تاریخ بیهقی» در اشاره به ازدواج سلطان مسعود غزنوی با «شاه خاتون» دختر یوسف قدرخان آن را نقل می‌کند.^۲ کاشغری در دیوان ذیل تکواژ قسراق به این حادثه اشاره دارد. بسیاری از کتب تاریخی فارسی از جامع‌التواریخ و تاریخ جهانگشای جوینی و جز آن، نقل قول‌های فراوانی از دیوان دارند.

استناد عینتابی

نخستین اثری را که از دیوان لغات‌الترک به طور صریح و مستقیم سخن گفته باشد و فعلاً از آن آگاهی داریم، کتاب «عقدالجمان فی تاریخ اهل زمان» اثر بدرالدین محمودبن موسی العینتابی معروف به عینی است. وی اثر خود را در سی مجلد تألیف کرده است و در جلد انساب و جغرافیا، در فصل «الاتراک» بطور مفصل از «دیوان» استفاده کرده و شعبات و تیره‌های اوغوزان و تمغاهای آنان و اشتقاق لفظ ترکمن را عیناً از آن‌جا برداشته است.^۳

همین گونه وی در کتاب «فی سیرة الملک الظاهر تاتار» و نیز در کتاب «فی سیرة الملک المؤید شیخ‌المحمودی» نیز بارها به دیوان لغات‌الترک بعنوان منبعی مورد وثوق استناد می‌کند.^۴

استناد شهاب‌الدین عینی

شهاب‌الدین احمد برادر بدرالدین عینی نیز در کتاب خود موسوم به «تاریخ البدر فی اوصاف اهل العصر» نیز همانند برادر دانشمند خود، بسیاری از مطالب دیوان را در شناخت تیره‌ها و قبائل ترک به کتابش منتقل ساخته است و عبارات زیادی از دیوان را عیناً آورده است.^۵

۱- *Reşat Genç* ، ص ۱۷

۲- بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، تصحیح دکتر فیاض، چاپ دوم، مشهد، ص ۵۴۷
Besim Atalay, s. XXI. -۳

۴- فی سیرة الملک المؤید الشیخ محمودی، نشر فهیم محمد، قاهره، ۱۹۶۷، ص ۲۰

۵- *Reşat Genç* ، ص ۱۶

استناد در کشف الظنون

کاتب چلبی در «کشف الظنون» می‌گوید:

«دیوان لغة الترك» محمودبن‌الحسین بن محمد مجلد، اوله الحمدالله ذي‌الفضل‌الجزيل الخ... فسرّه بالعربيه و ذکر ان لغات‌الترک تدور علي ثمانية عشر حرفاً لا توجد فيها ث، ط، ظ، ص، ض، ح، هـ، ع، و اهداها الي ابي‌القاسم عبدالله بن محمد المقتدي بامرالله.^۱

یعنی: دیوان لغات‌الترک از محمودبن‌حسین بن محمد، یک جلد است. آغاز آن: الحمدالله ذی‌الفضل‌الجزيل... الخ. آن را به عربی تفسیر و شرح کرده است و در آن ذکر کرده است که بنای واژه‌های ترک بر هجده حرف است و در آن هشت حرف ث، ط، ظ، ص، ض، ح، هـ، ع، پیدا نمی‌شود. و آن را به خلیفه‌ی عباسی ابي‌القاسم عبدالله بن محمد المقتدی بامرالله اهداء کرده است. در منابع فارسی، تاکنون به اشاره‌ای در باب «دیوان» برنخورده‌ایم. علت این امر را می‌توانیم به زبان بلوشه چنین گوئیم:

«در منابع فارسی و عربی، آگاهی چندانی از زبان‌های ترکی و سرزمین‌های ترک‌نشین موجود نیست. به‌ویژه در فارسی‌نویسان خوی «خودنگری» شدیدی وجود دارد، هر چه می‌نویسند، فقط از خودشان می‌نویسند و به غیر فارس، «انیرانی» می‌گویند و اغلب به بدگویی از آنان و یا خیال‌پردازی‌های خرافی دست می‌زنند. در کتب جغرافی فارسی، آگاهی‌های بایسته از کشورهای غیرفارس وجود ندارد. فارس‌ها وقتی هم که در مباحث جغرافیا به خارج از مرزهای خود می‌پردازند، اسیر قصه‌پردازی و افسانه‌سازی می‌شوند.»^۲

البته من با بلوشه هم‌آواز نیستم، زیرا می‌دانم در میان هم‌میهنان فارسی زبان من از پژوهشگران افرادی که به وجدان علمی بها می‌دهند و در نگاه به فرهنگ و تمدن اسلامی، سعه‌ی صدر دارند و فضیلت و تقوا پیشه کرده‌اند، کم نیستند.

دنباله روی از دیوان

در اقتضای این کتاب، آثاری چند، در موضوع آن تألیف شده است که هیچ‌کدام به پایه‌ی آن نرسیده‌اند. برخی از آن‌ها را می‌توان چنین برشمرد:

- ۱- الادراک للسان‌الترک، ۲- طيبة للسان و طيبة للبين، ۳- بلغة المشتاق في لغة لترك و لتعجاق، ۴- زهر‌الملک فی نحو‌الترک، ۵- الاعمال فی لسان‌الترک، ۶- لدره لمضية في لغة لتركیه، ۷- لشنور‌الذهبيه و لتقطع‌الاحمدیه في لغة لتركیه، ۸- نادر‌الدر علي لغة ملك‌العصر، ۹- ترجمان‌المترجم بمتهی‌الارب في لغة لترك و لعجم و للعرب، ۱۰- قصیدة قواعد لسان‌الترک، ۱۱- لتحفة لتركیه في لغة لتركیه، ۱۲- ميسرة العلوم، ۱۳- اللغة لنواقيه و الاستشهادات‌لجغتیه، ۱۴- بدیع‌اللغة، ۱۵- سنگ‌لاخ، ۱۶- لثمغای نصري، ۱۷- لغت قحطی قاجار.

۱- کشف الظنون، چاپ استانبول، ص ۲۵۰ (چاپ ۱۹۷۱، ج ۱، ص ۸۰۸)
 ۲- از کتاب Collection Orientale چاپ پاریس ۱۸۸۳، ص LXXV

چند کلمه دخیل ترکی در فارسی (برگی از یک کتاب)

اسماعیل هادی

«حاشیه بر زبان‌شناسی» کتاب نسبتاً حجیم تازه‌ای است از اسماعیل هادی که بحث‌های جدیدی را در مورد زبان فارسی، ساختار و ریشه آن گشوده است. تحریر کتاب خاتمه یافته و انتشار آن در انتظار همت ناشری است که در این وانفسای مشکلات نشر آستین همت بالا زند، انشا الله که دیر نیاید. اینک چند برگ از این اثر جدید را می‌آوریم تا خوانندگان محترم با شیوه کار مؤلف آشنایی یابند. این چند صفحه از بخش: «فارسی و زبان‌های همسایه» انتخاب شده است. با تشکر از آقای هادی که خواهش ما را پذیرفته و این بخش از اثر خود را در اختیار ما قرار دادند.

- وارلیق

... اینک از باب نمونه و به دست دادن متدی برای تحقیق، به بررسی چند کلمه دخیل ترکی در فارسی می‌پردازیم و در این بررسی سعی خواهد شد کلماتی را به دست دهم که لغت‌نگاران به اتفاق فارسی قلمداد کرده‌اند و یا عموماً چنان شناخته می‌شوند.

آرنج

آیرماق: جدا ساختن ← بن: آیر+ نج/ سج (پسونند) آیرنج (محل فصل و انفصال و جدایی دو استخوان، مفصل) که در فارسی «آرنج» (مرفق) شده است. در واقع آرنج ترجمه ترکی کلمه «مفصل» عربی است که البته در خود ترکی حد اقل به همان معنی رایج نیست و این پدیده زبانی نمونه‌های فراوان دارد. کلمه به صورت آرج هم ضبط شده است. چون در ترکی پسونند سنج/ سج هر دو یکی است و اما ضبط کلمه به صورت آرنج یک تحول زبانی فارسی است. در فارسی تبدیل ج ← گ رایج است مانند: نارنج/ نارنگ و...

آسیب

آس/ یاس در ترکی قدیم نقص و ضایعه. امروزه، یاس: ضایعه موت، ماتم، عزا. یاسلی: ماتمزده، عزادار. به عنوان بن نیز مشتقاتی در ترکی دارد که در همگی همان مفهوم نقص و منقصت مستتر است. در فارسی با زایدی در آخر و به صورت آسیب (صدمه و زیان). آید. ظاهراً باید در اصل آسو (با پسونند - او/ - آو ترکی) بوده که آسو ← آسیو/ آسیب شده است. در آخر کلمه آسیمه (آسیمه سر/ سر آسیمه)، «سه»

پسوندهای مصدری ترکی است. اما «سام» در ترکیب مشابه (سرسام گرفتن)، ربطی به کلمه مورد بحث ندارد. سام/سم در ترکی قدیم: درمان و دارو. (نگا: فرهنگ ترکی نوین، ساملاماق). به نظر سام در ترکیب مورد بحث همان است. سرسام: سرگیجه، همانند سرگیجه حاصل از مصرف دارو. بعید نیست کلمه «سامان» هم از همین باشد و در اصل: درمان و علاج و بهبودی، سپس با اندکی تحول در معنی: نظم و بهبودی در کار. علامت جمع در آخر لفظ (سام ← سامان) هم برای مفهوم تشدید است (نگا: پسوندها، آن).

بعید نیست کلمه هراس فارسی نیز همین «آس» باشد با افزوده‌ای در اول. این افزوده اول را می‌توان لفظ خر (بزرگ) دانست که خ ← ه ← شده است، مثل: هور/خور (خورشید)، خراس/هراس، در مفهوم صدمه بزرگ و خوفناک. ظاهراً مخفف هراس ← هراس (و با تلفظ دیگر: هرز ← هرزه) شده است. هراس: دو معنی دارد ۱- اولین شیر خارج شده از پستان زن پس از زایمان (که طبعاً به معنی شیر ضایع شدنی، شیری که بی‌خود نیز سیلان دارد و «هرز» می‌رود. . . و مفهوم ضایع و ضایعه را دارد) ۲- شاخه‌های زاید درخت (که ضایع و فاقد ارزش هستند) و هراس کردن/هرز کردن: شاخه‌های مزاحم را زدن و پیراستن درخت. هرز/هرزه: صدمه دیده و هرز شده، ضایع و باطل، هدر (که عین صدمه است). در همه کلمات فوق مفهوم صدمه و نقصان وجود دارد و همه از یک ریشه‌اند. من کلمه زیان را نیز از همین ریشه می‌بینم. آسیو ← آسی، آن (علامت جمع است و در این‌جا مفهوم شدت و مبالغت را افاده می‌کند. نگا: پسوندها، آن) ← آسیان، با حذف الف اول: سیان/زیان. کذا محتمل است که آس + ق (پسوندهای ترکی) ← آسق ← آزق ← آزخ (زگیل، که نوعی آسیب پوستی است) شده باشد. آنگاه با سقوط «آ» اول کلمه که گفتیم در فارسی بسیار رواج دارد، (آرام/رام...) و اضافه شدن پسوندهای «م» (نگا: پسوندها در همین کتاب) آرخ ← زخ + م ← زخم پدید آمده باشد.

یاد آور می‌شوم که در روسی کلمه آسیا **оспа**: آبله، وجود دارد. هر چند که آبله هم نوعی از آسیب جینمانی است، اما شاید این کلمه روسی مأخوذ و محرف از «حصه» عربی باشد و ربطی به آسیب فارسی ندارد. پیداست که حصه و آبله دو بیماری متفاوتند، اما مشخصه هر دو بروز بثورات جلدی است و از این لحاظ شبیه هم‌اند و با هم اشتباه شده‌اند!

برنج/پر/پور/پرز

کلمه «برنج» (روسی: **рис**، ان- rice، ع: رز/الرز- ترکی آذری: دۆگو düğü) در ترکی امروز بعضاً به صورت‌های: پرنج/پیرنج/پیرنج آید و من قبلاً گمان کرده‌ام که اصالتاً کلمه فارسی است (فرهنگ ترکی نوین)، اینک در یافته‌ام که کلمه اصیل ترکی است. پۆر **pür**/بۆر **bür**: زاییده‌هایی که در برخی از بوته‌ها به صورت برگ‌های ریز در آید، مثل زاییده‌های کاکل مانند بوته ذرت. . . از این کلمه به عنوان بن، کلمات زیادی در زبان ترکی مشتق و رایج است (نگا: فرهنگ ترکی نوین، کلمه پۆرچوک). از همان در فارسی کلمات چندی آمده است از جمله: پر، پور، پرز، برنج. بور+ نیج = بورونج ← برنج. در مفهوم محصول و غله پر بازده. چنان که در مبحث پسوندها گذشت، - نیج از پسوندهای فعال و شناخته شده ترکی است و همین خود دلیل واضح بر اصالت ترکی کلمه است.

بغض کردن / بغرنج / بقچه

بوغماق: گلوگاه را گرفتن و فشردن و خفه کردن، مجازاً: دهانه توبره و نظایر آن را بستن، گره زدن و... بوغچا ← بوغچا ← بوخچا (که در فارسی بقچه شده است): دستاری که چیزی جوف آن گذاشته و گره زنند. آن گاه از همان بن: بوغساماق / بوخساماق: «گریه در گلو گره گشتن از شدت اندوه» (سنگلاخ) از همان در فارسی امروز: بغض (بوخس) کردن آمده است. بوخس ترکی در مفهوم یاد شده را در فارسی به تحریف بغض (بغض کردن) خوانند. پیداست که گره خوردن گریه در گلو ربطی به بغض (کینه و عداوت) ندارد.

کذا بوغماق ← بوغراماق: گره زدن: بوغرا + نج (پسوند) بوغرانج (← بغرج) گره خورده، پیچیده... (برای توضیح بیشتر، نگا: فرهنگ ترکی نوین، بوغماق). یاد آور می‌شود که فعلی به شکل بوغراماق رایج نبوده و من ندیدم که در جایی به کار رفته باشد، ولی از لحاظ قواعد زبان ترکی ساخت آن کاملاً طبیعی است، همانند: دوغماق ← دوغراماق.

بنجل / منجلاب

بوئن / موئن: (ترکی قدیم) مرض، نقصان، عیب و عار. این کلمه بعداً به صورت‌های: من / مان نیز تبدیل و مشاهده شده است. امروزه «ایش مان دگیل: کار عار نیست. هیچ زادی من بیلیمیر: از هیچ عمل ننگ آور فروگذار نیست». بوئن + جوئل (پسوند اتصاف ترکی) ← بوئنجول (بنجل) (معیوب / به درد نخور). همان با تلفظ دیگر «منجل» گردیده است و با تغییر حرکت اول منجل + آب: آب معیوب، آب گندیده (نگا: فرهنگ ترکی نوین، کلمه مان).

تنخواه / پایاپای / دانگ / تا / تنگ / لنگ / لنگه

دو کلمه اول در حسابداری به کار رود. حساب پایاپای / معامله پایاپای / تنخواه‌گردان... پای: سهم و حصه (در ترکی)، عیناً در همان معنی وارد روسی شده پای **пай**. این کلمه در فارسی در اصطلاح بانکداری به صورت پایا پای (حصه در برابر حصه، تهاتر) آید. پایاپای کردن: تهاتر کردن. رد پای آن را در ترکیب «همپای» (سهیم، همسطح / برابر) هم توان دید. همپای دیگر اساتید: هم سطح و معادل دیگر اساتید. در ترکیب همپای، «پای» به معنی قدم نیست. در این جا بیشتر مفهوم هم پای (هم سهم / سهیم / شریک / برابر) منظور است. از این روست که ترکیب همپا (هم + پای) در ترکی آذری هامپا شده است و در معنی: زارع ده، خرده مالک، به عبارت دیگر هم‌سهم (سهمدار) اراضی زراعی ده. بویوک هامپادیر: خرده مالک بزرگی است (دم و دستگاه دارد). هامپالیق: خرده مالکی، دارایی یک زمیندار متوسط ده، به عبارت دیگر، میزان سهم یک زارع از اراضی و اموال روستا.

«تنگ» در ترکی قدیم: «عدل». در اصل یکی از دو جوال که بر پشت حیوان بندند. دو گاله با هم «تنگ» (عدل / تا / معادل) هستند، چرا که یکی عدل دیگری است و نبود یکی تعادل دیگری را به هم ریزد. از همان جاست که امروزه در فارسی اگر کسی یک سیب بخورد، دومی را داده و گویند «بز تنگش!» و از این جاست که دوال و طناب که جوال دو طرف حیوان را به هم بسته و کشیده می‌شود «تنگ» نامیده

شده. تنگش را کشید: طناب بار حیوان را محکم کشید. و از همین جا تنگ (در مفهوم تنگ، تنگ کشیدن) به مفهوم «تنگ» کنونی در فارسی (ضیق) درآمد و نهایتاً کلمه از مفهوم اولیه «عدل/ معادل» به معنای سهم و حصه . . . و سپس: دوال (که «تنگ» کشیده می‌شود!) ← ضیق . . . درآمد است. از طرف دیگر کلمه با تغییر تلفظ به شیوه‌ای که در ترکی معمول است: تنگ ← تانگ/ دانگ معنای «سهم» را افاده نموده است. زیرا «عدل» معادل و سهمی است که به طرف شریک داده می‌شود. ظاهراً همان دانگ ترکی در روسی تبدیل به دنگی ДЕНЬГИ (پول) شده است. در فارسی قدیم هم به صورت تنگه: نوعی پول (صحاح العجم) دیده شده، چه، پول هم عدل و برابریست که در مقابل کالا و مبیع داده می‌شود. مرخم تنگ ← تن در همان معنی عدل و برابر و قرین، در ترکی آذری رایج است: یار، یارا تن گرگ: دوست قرین دوست باید! (بین دو دوست تناسب فکری و تعادل موقعیت اجتماعی لازم است والا دوستی نباید) و در ترکی ترکیه، دنگ: معادل، لنگه، برابر. دنگه: تعادل.

حضور بی‌سر و صدای این کلمه (تنگ/ دنگ) را در جای دیگر از زبان فارسی هم می‌بینیم. پاسنگ/ پاهنگ/ پاچنگ/ پاچنگ: چیزی که در یک کفه ترازو نهند تا با کفه دیگر برابر باشد (معین). اگر از میان شکل‌های فوق کلمه، در یک مورد لفظ سنگ را به عنوان وزنه میزان کننده ترازو هم بپذیریم، قطعاً در بقیه موارد هنگ/ جنگ/ چنگ در این ترکیب‌ها محرف دنگ/ تنگ (عدل/ تعادل) یاد شده است و «پا» مرخم پای (حصه) ترکی است. و معنای ترکیب «پای دنگ»: تعادل حصه/ وسیله‌ای برای ایجاد تعادل در حصات. . . است. (تبدیل د/ج/ چ، نیز از اتفاقات رایج در زبان ترکی است. دؤنمک ← چؤنمک) دنگ/ تنگ/ تانگ/ دانگ که تلفظ‌های مختلف حاصل از تغییرات صوتی یک کلمه (تنگ) هستند، در آذری امروز به صورت «تانق/ تانقاه» هم درآمد است. (دانگ ← تانق) «تانقاه» کالا و مالی که در معاملات کالی به کالی به عنوان عدل و «عوض» داده می‌شود. آلمانارام، یئرینه تانقاهیم یؤخ وئرم: «منی توانم بخرم چون معادل آن (عوض آن) چیزی ندارم بدهم». «تانقاه» از ترکی وارد روسی نیز شده و موجود است. کلمه بعد از ورود به فارسی به صورت «تنخواه» تحرف یافته و در همان معنی آید (فرهنگ سخن). این کلمه ربطی به «تن + خواه» ندارد که در آن صورت بلامعنی می‌شود! مرخم: تانق/ تانقاه، به صورت «تا/ تایی» در معنی: عدل/ جوال/ معادل/ برابر، درآمد است. تایی گتیر: جوال را بیاور. تایلاری آچ: جوال‌ها را بازکن. سن اوئونلا تایی دگیلسن: تو معادل (حریف) او نیستی، قاپی‌نین تایی: لنگه در. اما در فارسی «تا» به دو معنی است:

- ۱- ادات ربط برای زمان و مکان: از تبریز تا تهران/ از صبح تا شب.
- در این معنی در زبان کردی: تا/ هتا، گفته می‌شود و ممکن است مرخم «حتی/ حتا» عربی باشد. و یا با to انگلیسی/ دا da روسی در معنی قریب آن از یک منشأ باشند.
- ۲- تا، به معنای عدل و لنگه، در کلماتی چون: همتا، بی‌تا، دوتا. . . در این معنی مأخوذ از ترکی است، به توضیح که ذکر شد. با توجه به مطالب یاد شده من کلمه «لنگ/ لنگه» را هم منحرف همین کلمه مورد بحث می‌بینم. (تنگ ← لنگ/ لنگه) برای توضیح بیشتر نگا: فرهنگ ترکی نوین، ذیل کلمه تنگ.

توله

تؤل: (ترکی قدیم) نتاج حیوان (سنگلاخ) امروزه به صورت *دؤل*: نژاد، در آمده است. (*اؤروس دؤلو*: نژاد روس، روسزاده)، *تؤل* + ه (هـاء غیر ملفوظ رایج در فارسی) ← *توله* که در ترکی صدای آن تغییر یافته «تولا» تلفظ می‌شود. *تولالاماق*: زاد و ولد کردن سگ ماده.

دشت

داش: (غیر از *داش* به معنای «سنگ» است) بیرون، خارج، دشت (دیوان لغات‌الترک) از همان، مصدر *داشماق*: سر رفتن و بیرون ریختن، *داشیماق*: حمل کردن و بیرون بردن و . . . همان کلمه به صورت *دیش* و مرکب آن *دیشقاری* / *دیشاری* / *دیشره* نیز در ترکی آمده است.
کلمه با صدای کوتاه + ت (دش + ت) ← *دشت*، وارد فارسی شده است.
این اضافه شدن «ت» در فارسی هم حکایتی است، در کلمات خود فارسی هم ملاحظه می‌شود: *خورش* ← *خورشت*، *گلباف* ← *گلبافت*، *خرف* ← *خرفت*، *دس* ← *دست* . . .
مثال از کلمات دخیل ترکی: *کتیریق* / *کتیریخ* ← *کریخ* ← *کرخت* (دستانش کرخت شد). *نگا*: فرهنگ ترکی - نوین. ذیل کلمه *کیریمک* / *کیرینحماق*.

دوست

«توش» در ترکی قدیم: مساوی / برابر / قرین / معادل (دیوان لغات‌الترک) *اوش* - *توش* (امروزه: *تای* - *توش*): یار و اقران، دوستان. از این بن در ترکی امروز *توش گلمک*: دچار شدن، قرین چیزی شدن، *توشلاماق*: در راستا قرار دادن، تنظیم کردن، نشانه رفتن، *نگا*: فرهنگ ترکی نوین) در برخی از لهجه‌های ترکی «ش» به «س» تبدیل می‌شود و بر عکس. و از همان‌جاست که *تاش باغا* ← *تاس باغا* ← *توس باغا*: سنگ پشت، لاک پشت، شده است. لذا: *توش* ← *توس* ← *دوس* . . . گردیده است و «ت» بدان اضافه شده است. (به طریقی که در کلمه «دشت» گفته شد). ضمناً تبدیل «ت» به «د» در مرحله گذر از ترکی قدیم به ترکی جدید بسیار رایج بوده است و تلفظ فارسی کلمه دوست، اصالت تلفظ کلمه را بیشتر حفظ کرده است. چون در ترکی «دوس» *dos* تلفظ می‌شود که از تلفظ قدیم دور شده است.

هوش

«اوش»: عقل و خرد. خود و مشتقات آن (*اوشلو* / *اوشال* / *اوشانماق* . . .) در فرهنگ ترکی نوین توضیح داده شده است. از جمله از همان است کلمه *اوستا* (← *استاد*). آن گاه صامت آخر آن به طریقی که در ذیل *توش* گفته شد، تبدیل به «ش» گردیده و صانت اولش هم به «ه» (این نحو تبدیل در ترکی بسیار رایج است و در کردی نیز. مثل: *انار* ← *هنار*، *امید*، *هومید*. *کذا* در فارسی: *است* ← *هست*) و نهایتاً *اوش* ← *اوش* ← *هوش* گشته، عیناً در همان معنی: عقل و ادراک.

شاه اسماعيل - سۇلطان سلیم ساواشی:

تاریخی ضرورت، یۇخسا طالعین کینایه سی؟

کامیل ولی نریمان اوغلو

چالديران ساواشیندان ۴۹۰ ایل کئچدی...

بیر وقت شاه اسماعیل و سۇلطان سلیمه،
مفتون اولاراق ائیلهدیک ایسلامی دو نیمه.
قۇیدوق ایکی تازه آدی بیر دین- قدیمه
قالدیقجا بۇ حالتله سزای- آستغیز بیز!
اؤز دینیمیزین باشینا انگل کلفغیز بیز!

- م.ع. صابیر

دۇنیادا ائله سرحدلر وار کی، اؤ سرحدلری کیمین نه اۆچۆن قۇیدوغو بیلیمیر.
ائله سرحدلر وار کی، اورادا فاجیعه ایله کۆمدینی، فلاکتله گۆنۆن عادیلیگینی آیرماق چتیندیر.
تاریخ ده بئله دیر. تاریخین ده سرحدلری کیفایت قدر غئیر- مؤعین و مؤجرددیر.
تاریخی معنالانديران، اۇندا فلسفه، منطق، ماهیت آختاران اینساندیر.
اینسان تاریخه قایتماقلا اؤزۆنۆ، اصلینی، غایه سینی آختاریر، اؤز داوامینی تصدیق اندیر.
... من بۇ یازینی اۆرگیمین حۆکمۆ ایله یازدیم. نه سۆئی، نه ده شیعه کیمی یازدیم، مۆسلمان تۆرک
کیمی قلمه آلدیم. مقصدیم محکمه مجلسی قۇرماق دا دگیل. دؤغرودور، تاریخی مۆحاکیمه ائتمک-
سۆزوشدورماق منیم ده حاقیمدیر. منیم قانیمدا اۇنلارین دا قانی وار، شاه، سۇلطان اولمایان اۇنلارجا،
یۆزلرجه اینسانین دا... من اؤز قانیمی اؤزۆم سۆرغویا چکیرم. اؤزۆم اؤز تاریخی طالعیمه باخیرام و
ایچیمده کی شخصیتلره باخیرام، اۇنلارین طالعینده کی (یعنی منیم اؤز طالعیمده کی) نه اۆچۆنلره جاواب
ئرکم ایسته بیرم. حادثه لر منیم اۆچۆن اؤ قدر ده اهمیتلی دگیل. منیرلره تاریخ کیتابینی ائله دن بئله،
بئله دن ائله چئوریمیشم. منیم اۆچۆن یاوۆز سولطان آدلی باباملا شاه اسماعیل آدلی بابامین تاریخ
فلسفه سی، دؤولتچیلیک دۇنیا گۆرۆشۆ، اۇنلارین اولدوقجا دیقت چکن طالع اویونلاری ماراقلیدیر.
ایچ اوغوز و دیش اوغوز، تیمور و ایلدیریم بایزید، آغقویونلو و قارا قویونلو... توققوشمالاری،
ساواشلاری نین فتواسینی کیم و نردی؟ نه دن قارداش قارداشا غنیم کسیدلی؟ ایکیلشن دۇنیادا اؤزۆنه جهاد
آلاهیین حۆکمۆدور، یا شیطانین؟
سؤال چۆخ، جاواب آز. دۇنیا درین، اینسان مۆرگب. اولایلار چۆزۆملو، اولایلار چۆزۆمسوز.

شۆبەھەسىز كى، تارىخى يارادان، ايمپراتورلوقلارى، دۆولتلىرى قۇزان بۇيۇك خالقلاردان بىرى دە تۆرك خالقى، تۆرك مىلتىدىر.

تارىخ، دۆولت، مدنيت يارادان تۆرك مىلتى نىن طالعى، ژنتىك كۆدو هر بىر تۆركدە ياشايبىر. هر بىر تۆركون يادداش تارىخى بو بۇيۇك تارىخىدن يۇغرولوب.

و منىم دە بىر تۆرك كىمى اوز يادداشىما ائىمك، اوز يادداشىمدا دولانماق، اوز تارىخى فعالىتىمىن شوعورالتىندا و شوعوراوستونده كى وارلىغى اوزرىنده دوشونمك حاقىم وار. من بو يازىنى حاقىم اۆچون يازدىم.

... تارىخ يازماق ضرورتدىرمى؟ اؤنو يازماق كىمىن حاقىدىر؟ اصل تارىخ نهدىر؟ تارىخه باخشى بوجاقلارى تارىخىن گىرچك اوزونو گۇستىرىمى؟ تارىخىن ايدراكى نه واخت باشلايبىر؟

بو سوئاللار تام، دىق جاواب وئرمك جىتىدىر. چوخ گۆمان كى، تارىخى يازماق اىلك نۆوبهده تارىخى يارادانلار اوز دۇغال حاقىدىر. اگر تۆركلىرى تارىخ يارادان خالق كىمى قبول ائىدىرلرسه، اوز تارىخى يازان خالق كىمى ده گىرچكلشمه لىدىر. تارىخى يازماق، البته كى، يالنىز غالبلرىن حاقى دگىل. مغولبلار اوز دا تارىخ يازماق حاقى دانىلمازدىر.

تارىخى يالنىز تارىخچىلر يازمىر. و عۆموماً تارىخ يالنىز تارىخ دىلىنده اۆلمور.

تۆركون تارىخى خالچادا دا يازىلىپ، قايا اوستونده ده، معمارلىقدا دا، موسىقى دىلىنده ده، رنگ دىلىنده ده. تۆركون بىر تارىخى ده اؤغوزنامه لر- دده قۇرقودنامه لر دىر. باشقا بىر تارىخى مؤولانا، يونس امره، نسىمى، ختائى و فضولى قلمه آىب. فارابى، قاشغارلى، بالاساغونلو، ابن سىنا، ماراغالى عبدالقادر، صفى الدىن اۆرموى، سىنان ... دا تارىخ يازىپ.

اصلىنده هر بىر فرد- تۆركون اوز تۆرك، عۆمومى تۆرك تارىخى وار و گىرچك تۆرك تارىخى بۆتون تۆركلرىن حياتىندا، بشىنىندا، اۆرگىنىدن كىچىپ گىدن تارىخىدىر...

باخشى بوجاقلارى تارىخىن ده، اىنسانىن دا گۆرۆن و گۆرۆنمه ين اۆزلىرىدىر.

تۆرك تارىخى بشر تارىخى نىن آىرىلماز بىر پارچاسىدىر، اىنسان دا بشرىتىن. بو دا بىر باخشىدىر.

ياووز سولطان دا، شاه اسماعىل دا دۇغولمامىش اؤنلار اوز طالعى دۇنيايا گلмышىدى. اىنسان اوز طالعى نىن آردىنجا گىدىر.

اورتاق تارىخ سىلجوقلولاردان سۇنرا بىر داها هاچالاندى (اىلاهى، نىچەنجى دفعه!)

منىم بابالارىم عثمانلى دۆولتى ياراتدى. عثمان غازى نىن تۆرك دۆولتى دۇنيانىن آن بۇيۇك دۆولتلىرىدىن بىرى، ابدى تارىخ، بۇيۇك درس اؤلاچاقدى. آذربايجان اراضىسىنده ده مىلى- اتىك زمىنده دۆولتلىر يارانماق.

ائىلخانلردن سۇنرا دۇنيا دىيشه جك. زامان چالخالانماق. يىنى دۇنيانىن يىنى گۆنشى دۇغاجاق.

و شاه اسماعىل سولطان سلىمه دگىل، زامانا تسلىم اؤلاچاق. بىر زامان گلەجك باشقا بىر زامان عثمانلى دۆولتىنى تسلىم ائده جك.

دۆولت- دىيشن، دۇور ائدن دئمكدىر. هر دۇورون اوز دۆولتى وار. هر دۆولتىن اوز زامانى وار. هر بىر زامانىن دا اوز دۆولتى.

اىنسان دۇغولدوغو زامانا اؤخشايبىر.

اینسان دۇغولدوغو، یاشادىغى طبیعتە دە چۇخ اۇخشاردیر. اینسان هم دە ایچینده دۇغولدوغو دۆلته بنزهیر. بۇ دۆلتین کاراکتری اینسانلارا کۇچۇر.

قابیلین ھابیلی اۇلدۇردوگوندىن چۇخ اۇزون ایللر کئچمیشدی. کئچن بۇ نئچە مین ایللیکلردە چۇخ قارداش قارداشى، آتا اۇغولو، اۇغول آتانی قتله یئتمیشدی.

و دۇنیادا بۇیۆک آلاھدان- یاراداندان باشقا، بیر دە عۆصیانچی شیطان وار ایدی. اۇنو دا آلاھ یاراتمیشدی. اینسانی تۇرپاقدان، شیطانی آتشدن یاراتمیشدی.

آتشدن یارانان شیطان عاصی ایدی. اۇ، آلاھا عۆصیان اتمیشدی. اۇ، بۇیۆک یارادان کیمی آلاھی قبول ائدیردی. اۇنون قبول اتممەدیگی و آشاغیلادیغى وارلىق اینسان ایدی.

اۇ، آلاھا ئۆبوت اتمک ایستەیردی کى، اینسان سنین ذرەن دگیل، اۇ ناقیصدیر و ھئچ وخت کامیل اولماياجاق. بۇ ئۆبوت اۇچۇن آلاھ شیطانا سۇنسوز ایمکانلاری وئرمیشدی. آلاھ اۇنو سۇمەسە دە،

لعتلەسە دە قۇردوغو بۇ سۇنسوز دۇنیادا شیطانا دا احتیاج وار ایدی. بۇ دۇنیا تئآتیرینی یارادان تانری شیطان اۇبرازی ایله یاراتدیغى دۇنیانی بیتکین گۇرۇردو.

آلاھ باخیر، ایداره ائدیر. دۇنیا یاشاییر. اینسان عۇمۇر سۆرور. شیطان اۇنو ایمتیحانا چکیردی. بۇ سۇنسوز اویوندا گاه شیطان اۇدور، گاه اینسان.

آلاھین صبری بۇیۆکدور. بۇ بۇیۆک صبرین ایچینده آلاھین آلتیندا، تۇرپاغین اۆستونده بیر دۇنیا یاشاییردی.

اینسان سۇیر، اکیر، بیچیر، قۇرور، دۇنیا ایچینده دۇنیا یارادیر- شیطان دیشینی دیشینه قیجاییر، جین آتینا مینیردی.

ساواشلار باشلاییر، کین- کۆدورت، نیفرت دۇنیانی باشینا گۇتۇرور. قارداش قارداشى اۇلدورور. شیطان گۆلومسە بیر و بیج- بیج: «بۇدورمو سن تعریف ائتدیگین

وارلىق؟ بۇدورمو اینسانلىق؟». آلاھ دینمیر. آلاھین صبری بۇیۆکدور. آلاھ یاراتدیقلاریندان فرقلی اولاراق ھر شئی بیلندیر.

و ھر شئین یاراتدیقلاری طرفیندن آنلاشیلاجغینا، درک ائدیله جگینه ایناناندیر. آلاھین بۇ اینامی سۇنسوزدور. ھر شئی بیلن، ھر شئیدن خیردار آلاھ اۇزۇدور. اۇنون شریکی

یۇخدور. ھابیل قابیلی اۇلدوردو. قارداش قانی تۇرپاغا تۇکۆلدو. بۇ تۇرپاقتا قیپ قیرمیزی قان رنگینده قیزیل گۆل بیتدی.

آی اۇتدۇ، ایل دۆلاندی. دۇنیا گلیب ۱۶- جى یۆزایللیگه چاتدی.

دۇنیانین بیر طرفینده بیر قارداشین تاخت- تاجی، اۇ بیرى باشیندا دیگر قارداشین ظفر تاجی. اورتادا شیطان.

و آغیر آددیملاری ایله دۇنیا یا ۱۶- جى یۆزایللیک گلیردی. گۆیده آلاھ، یشردە ایکی قارداش، اورتادا شیطان.

... اۇرتا آسیا- تۇرکۆستان ایله کيچیک آسیا- قافقاز آراسینداکی داعوا چۇخ اۇزاق کئچمیشلره گئدیر. بۇ داعوانین دین، میلت، اتیک، طریقت ... اساسی یۇخدور. ساییلانلار بۇ داعوا و ضیدیتلرین

ظاهیری پردە سیدیر.

تۆركلەرلە تۆركلرین، مۆسلمانلارلا مۆسلمانلارین تارىخى ساواشلارنىڭ نىڭ كۆكۆندە، ماياسىندا اتنۇس و يا دىن دگىل، ژۇئوپوليتىك ساواش داينايىر. ژۇئويستراتژىك ايدىعالار بۇ داوالارنىڭ گىرچكلىشمەسىنىڭ باشلىغا سىبىدىر.

كىچىك آسيا- آزالىق دىزى، اورتا آسيا- ھىند اوقيانوسو آسيا، آفرىقايا- ىنى دۇنيايا آغالغىن يۇلۇنو آچان مكاندىر. اىستر سۇغدىا، باكتريا، بىزانس، سامانىلر اولسون، اىستر سە دە ماوراءالنھر، عثمانلى، سلجوقلو ... اولسون.

قافقاز بۇ ايكى ژۇويستراتژىك مركزىن كىچىك ساحەسىدىر. دۇغوردان دا ھلە ۱۶- جى عصر دۇشونجەسىنچە «دۇنيا ايكى حۇكىمدار آراسىندا بۇلوشەجك قدر بۇيۇك دگىل»- دى (سولطان سلیم).

۱۶- ۱۵- جى عصرلردە اوروپا رۇنسانس مرحلەسى ياشادى. مدنىتىن بۇتون ساحلەرىنە نۇفۇز ائدن بۇ دىرچلىش، ىنىدن اويانما (آنتىك دۇوردن سۇنراكى اويانما) اوروپانى ىنىدن دۇغدو. دىزى حۇكىمرانلىغى، آمريكانىن كىشى، ھىندوستانا ىنى يۇل تاپىلماسى ژۇويستراتژىك آنلايشلارنى دىيشىدىكى كىمى، بۇ اورتامدا اوروپانىن (اۋزلىكلە اىنگىلتەرەن، آلمانىن، فرانسىن، بۇرتوقالين، اىسپانىن) رۇلۇنو، ىرىنى، اۇتمىنى دە دىيشىدى. علم و تىكلولۇزى تامامىلە ىنى اىنكىشاف يۇلونا گىردى. پراقماتىزم^۱ و اۋتيلاتارچىلىقلا^۲ ايدئاللىست و ماترىالىست باخىشىن سىتتى ىنى دۇر قازاندى.

بۇ تىكلولۇزى سىلاخلارنى، نقلياتى، صنایى، كىند تىرۇفاتىنى ىنىدن دىيشىدىكى كىمى، مدنىتى، ايدارەچىلىگى، معنوى سىستىملىرى دە دىيشمگە باشلادى.

اوروپا اۋچۇن بۇخۇوا چۇئورلىمىش اىنكۇيزىسىيا^۳ مرحلەسى بۇتون فسادلارنى ايلە ىتتى.

دۇلتىن دۇنىوى يۇنو دۇنيايا وئره بىلەجگىنى وئردى و دىن بۇ يۇلدا انگل اولمادى.

اوروپانىن يۇكسىلىشى شىرقىن، آسانىن تىزۇلو ايلە برابر گىتتى.

شىرق گىرىيە، غرب ايرلىيە...

عثمانلى دۇولتى زامانى حاقلایا بىلمەدى. زامان اۇنو حاقلادى. ايرىلەين زامانىن اىچىندە اوروپا وار

ايدى. گىرىيە قالان زامان شىرقىن زامانى ايدى.

مدنىتىن، فلسفەدن باشلايان ىنىلىشمە اۋز ىرىنى تىكنىك و تىكلولۇزىيە وئردى. بىر اىمپىرىانىن

ىتىدىگى ىردن باشقا اىمپىرىالارنىڭ گلەجك حياتى باشلادى.

غرىبەدىر كى، تارىخىن بۇيۇك فاتىخلرىنىن، اىنقىلابچىلارنىڭ ماياسىندا اىنتىقام، قىصاص حىسى

اولوب، آتاسىنىن، آتاسىنىن، قارداش- باجىسىنىن، اولادىنىن اىنتىقامىنى آلان فاتىخلرىن ماياسىنداكى بۇ

قىصاص عۇقدەسى بلكە بۇ بۇيۇك ساواشلارنىڭ، دئورىملىرىن اىلك قىغىلەجىمىدىر؟

بلكە اۇ مايا، جۇوھر دۇدىگىمىز شۇعورون ايرىلماز بىر پارچاسىدىر؟

۱- پراقماتىزم: ھر ايشىن عملى نىتىجەلىرىنى اساس گۇتورن دۇنيا گۇرۇشو

۲- اۋتيلاتارچىلىق: ھر ايشىن نە كىمى عملى فايدالارا يۇل آچاغاغىنى اساس گۇتورن دۇنيا گۇرۇشو

۳- اىنكۇيزىسىيا: اىنسانلارنىڭ شىخسى عقىدە و دۇشونجەسىنى مۇحاكىمەيە چىكن اىجتىماعى قۇرۇلۇش

اۋز الی ایله اۆلدوردوكلری آتالارینین و اۋز اللری ایله بوغدوقلاری اۋلادلارینین ایستیقامینی دۆنیادان آلان حۆكمدارلار آزیمدیر؟ دۆولت نامینه اندیلن بۇ آدیملارین ماهیتینده کی ایستیقامین، قیصاصین بیر آدی دا اۋزۆندن قیصاص آلما، اۋزۆندن ایستیقام آلمایدى.

و شاه اسماعیل آتاسی نین، باباسی نین، اۋلو باباسی نین ایستیقامینی آلیردی. البتّه کی، بۇ ایستیقامین بۆیۆك دۆولت قۇرۇجولۇغونا گلن يۇللارینی گۆزىمك و دۆرلندىرمك شرطی ایله بۇ عامیل ده يئرسىز دگىل.

حۆكمدارلار دا شاعیر ایدی. شاعیرلرین یانیندا بۇیۆك شاعیرلر ده وار ایدی. بیر اۇجو اوروپا، بیر اۇجو چین سدى، سدى- دربنددن سدى- چینه اۇزانان ايپك يولو هم ده شعر، صنعت، مدنیت يولو ایدی. بۇ يۇللاردا مۇغاملار اۇخونور، شعر مجلسلری قۇرۇلور، كۆنۇل دۇيغولاری خالی- خالچا اۆستونده دۆنیانی گزیردی.

دۆنیانین يۇرغون شهرلری يۇللار يۇرغونو كاروانلارین، تاجیرلرین، عسکرلرین، سیاحلارین آلین تری ایله ایسلانمیش، آياق تۇزو ایله تۇزلانمیشدی.

يۇل بۇيۇنداكى شهرلرده کی، كندلرده کی، كاروانسارالاردا کی، چادیرلاردا کی اینسانلار يۇللار يۇرغونو اینسانلارا باخا- باخا يۇرغون دۆشموش، يۇرولا- يۇرولا قۇجالمیشدی.

يۇللاردا مدنیت، تیجارت یاشادیغی كیمی، دۇيۇشلر، ساواشلار دا یاشاییردی.

يۇللاردا ن بركت ده، قان- قاندا دا آخیب- آزیب گنیدردی...

شاه اسماعیلین صوفیلیگی، شاعیرلیگی قیلینچ چالان شاه اسماعیلین قان تۇكن، باش كسن فیزیکی گۆچوندن آیریلمازدیر.

بۇ، شخصیتین ایكیشمه سی كیمی آنلاشیلا بیلر. واحد شخصیتین بیر- بیرینی گۆرمه یین ایکی اۆزو طبیعتین اۆزۆ كیمیدیر: قیشى دا وار، یازی دا، گۆزلی ده وار، چیرکینی ده. بۇ ایکیلیك یارانیشین اساسیدیر.

حۆكمدار شاه اسماعیل شاعیر شاه اسماعیل تسلیم اۆلمور، شاعیر شاه اسماعیل دا حۆكمدارا.

بۇ ایکی اۆز بیر شخصیتین تاماملانمیش رسمیدیر.

تاریخدن تاریخین رسملری قالیر.

بۇ رسملری آلاّه اۆزۆ چكیر: آغاچا، داشا، قایا، یارباغا.

... باباسی شیخ صباح الدین گنجهلری شاه اسماعیل پیچیلدا بیردی: - جاوانیم، نییه بۇ دۆنیانین حربه- زورباسینا گنئدین؟ بیزیم ساواشیمیز كۆنۇل ساواشی ایدی... سن نهدن كۆنۇل ساواشیندان اۇزاق دۆشوب، دۆنیا ساواشینا چیخدین؟ بۇ دۆنیانین یالانلیغینی بیلمه دینمی؟ درویش رۇحونو اۇنودوب، پادشاهلیغی سنچدین. يۇخلوق كیمی گۆرۆتن وارلیغی سن ده گۆرمه دینمی؟

اۇ دۆنیانی سنن سۆزۆن تۇتوردو. اینسانلار سۆزۆنه گلیردی. دۆنیا سۆزۆنده آری بیردی.

نهدن سۆزۆ اۇنوتدون؟

سۇلتانین فارس سۆزۆ سنن تۆرك سۆزۆنه تسلیم اۆلموشدو. تسلیم اۆلانلا نییه اۆز- اۆزه گلدین؟ نهدن فارسچا؟ هئچ بۇنو دۆشوندونمو؟ بۇ فارسجانین دۇيغو، شعر دیلی اۆلماغینداندیرمی؟ عرب دیلی نین، قرآن دیلی نین خوفوندان قاچیب اۇ جاذیبه دن قۇرتارماق جهدیمی؟ آلاّه بیلیر... سۆزۆنه تۇپ- تۇفنگله گلدیلر. سنی بۇ دۆنیایا قایتاردیلار. ایلاهی اۆلان گنرچك گۆردۆلر. گنرچگی مغلوب ائتمگه نه وار کی؟ ایلاهی تاختدان انمه ملی ایدین. انئدین و یئیلدین. چکه جگینی چك. سنه آن چۇخ چكیدین

سندن تۆزینلر اولاجاقدیر. دۆنیانی ایتیرمیسن. ایتیمیش دۆنیانین ایتیقیمی یامان اولور، اولادیم. منیم شاه اولادیم...

... دۆنیادا آن زاوللی چیچکلر اؤزۆ اؤزۆنۆ تۆزلایان چیچکلردیر. اؤ چیچکلر هم اثرککدیر، هم دیشی.

اینسانین ایچینده کی حۆدودلاردا دا بعضاً حۆدودسوزلوق یارانیر.

اینسان اؤز ایچینده جینس سرحدلرینی ایتیریر.

الی قیلینجلی، پلنگ بیلکلی شاه اسماعیل اثرککدیر، کیشیدیر. اثرکک شیردیر.

الی قلملی شاه اسماعیل اؤزۆ اؤزۆنۆ تۆزلایان چیچک کیمیدیر. رۆحون ایلاهی داورانیشی جینس بۆلگۆسۆ تانیمیر. عشقین قالدین- کیشی حۆدودو یۆخدور.

و شاه اسماعیل شاه اولمازدان نچجه یوزایل اۆنجه شاه اولموشدو. دۆغولارکن قولاغینا اۆچ دفعه سۆیلکن شاه کلمه سی اونا اجداددان گلن شاهلیق وئرمیشدی.

حضرت علی نین شاهلیغی بۆتون شاهلیقلاردان اؤجادیر، اؤجادادیر.

شاه اسماعیل ایینه قلم آلیب سۆزلری یان- یانا دۆزنده، اؤز یاراتدیغی کۆنۆل دۆنیاسی نین شاهی اولوردو.

سۆزلرین، دۆیغولارین، دۆشونجه لرین شاهی- شاه اسماعیل.

... تۆرک تاریخی- تۆرک دۆشونجه سی نین، تاریخ فلسفه سی نین اؤزۆدور.

تۆرک تاریخی تۆرک جوغرافیاسی نین، تۆرک ایقتیصادیاتی نین تاریخیدیر.

تۆرک تاریخی- تۆرک عاییله سی نین، تۆرک ذۆوقونون، تۆرک گۆزلیگی نین، تۆرک قهرمانلیغی نین ... تاریخیدیر.

و نهایت، تۆرک تاریخی- تۆرک دلی تاریخیدیر.

بۇ باخیش بۇجاقلاری دیشیدیکجه تاریخین گۆرۆنمه یین اۆزلری گۆرۆنۆر، گئرچک تاریخین بۆیوتلاری، رنگلر جیلوه لری اولدوغو کیمی اؤز منظره سینی آلیر.

رؤیملر بۇ تاریخی یازماغا یاساق قۆیموشدور. ایشغالچی رؤیملرین آن بۆیۆک قۆرخوسو گئرچک تاریخ اولموشدور.

دوغرودان دا: گۆره سن، آذربایجان تاریخینی گئرچک یازماق اۆچۆن «ایدئال سئورلیک و میلت سئورلیک» نه یه گرکدیر؟ اصل بلا ائله بۇراسیندادیر. آخی، برۆکلما ن مس، کینرۆس، بارتۆلد، چیب... عرب و تۆرکلرین تاریخینی یازارکن اونا ایدئال سئورلیک، عرب یا دا تۆرک میلت پرورلیگی لازیم اولماییب، اؤزۆ ده گئرچک یازیب، اونا عالیملیگی کیفایت اندیب. بس نه اۆچون بیز اؤز تاریخیمیزی گئرچک یازماق ایسته ینده بیزدن عالیملیکدن علاوه فداکارلیق، میلی غنیرت، داها نه بیلم نه طلب اولونور؟ چۆخ آجیناجاقلی اولسا دا بۇ بئله دیر. بیز اؤز گئرچک تاریخیمیزی یازماق ایسته ینده (بازاندان سؤنرا یۆخ، بئله اولسایدی درد یاری ایدی) عۆمۆر بۆیۆ بۇ تاریخی ساختالاشدیران، آرخاصینی، هانسسیسا سیاسته دیره یین یددی قوللو (باشلی یۆخ) «اژدهالارلا» اۆز- اۆزه گلیریک.

«عۆمومی قدیم تۆرک تاریخی اؤیرنیلمه یینجه آذربایجان تاریخی دۆزگۆن آراشدیریلای بیلمز» (ا. ائلچی بیگ). و علمی متۆدولوژی اولمایینجا تۆرک تاریخی ناغیلدان، جهالتدن خیلاص اولای بیلمز.

بۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ بىر تەرەپىدۇر. ئاسۇف كى، مىلى تارىخىيە و يا يالنىز عثمانلى تارىخىيە ايندىكىلىن مۇستەقىل تۈركىيەنىڭ تارىخچىلىك علمى دە تۈرك تارىخىنىڭ بۇيۇك پروبلەملىرى ساھەسىدە مۇتەد و سىستىم باخىمىدىن ئۇيۇكتىو و درىن تەھلىل آپارا بىلمەمىشىدۇر.

دەۋلەت- سۆز و عرب كەلمەسىدۇر. بۇش- آلتى معنادا ايشلنن سۆزون دەۋرەتتە، تداۋول، زىنگىلىك، عاغىل- ايدراك آنلاملارنىڭ ايندىكى معنالارنىڭ اساسىدا دايانىدۇر. دەۋلەتنىڭ تۈركچە قارشىلىقى ايل (اتل)- دۇر. كەلمەنىڭ آنلامى دەۋلەت اولسا دا، مىلت معناسىنى داشى بىر.

اگر مىلت و دەۋلەت آنلايشلارنىڭ بىر كەلمەدە تۇپلانا بىلرسە، بۇ چۇخ آنلاملىق تارىخى گىرچكىلىكى ايفادە ائىدۇر. ايلتيرىس خاقانىڭ ادىنا دىقت ائىدۇر: ايل- دەۋلەت، مىلت. تىرىس- نىظاملايان، اھنگدار و ضىعتە سالان دىمكىدۇر. دەۋلەتنىڭ باشچىسى ائىلن، دەۋلەتنىڭ نىظاملايىچىسىدۇر. ايندى اىنگىلىسچە Nation كەلمەسى ھەم مىلت، ھەم دە دەۋلەت آنلامىنى ايفادە ائىدۇرسە، تەسادۇفى دىگىل. بۇ بىر تىپۇلۇزىك بىزلىك دىگىل، دەۋلەت مەكانىزىمىنىڭ ماھىيىتىدەكى پۇتانسىيلىنىڭ تامام باشقا بىر تارىخى مقامدا گىرچكىلىشمەسىدۇر. تۈركلەر دۇنيانىڭ دەۋلەت قۇرۇن خالقى كىمى دۇنيادا مشهوردۇرلار. ۲۵۰۰ ايللىك دەۋلەتچىلىك تارىخىنى تۈركلەرنىڭ جاھان دەۋلەتى قۇرۇن ايدىناسىنىڭ اساسىدا تۈرك تارىخى، تۈرك معنوياتى، تۈرك فىلسەفىسى دايانىدۇر.

ايسكىت، ھۇن، اۇيغۇر، خىزىر، گۇي تۈرك، قارامانلى، سلجۇق، عثمانلى، ائىلخانى، ائىلگىز، آتابىگ، آغۇقۇبولۇ، قارقۇبولۇ، صفۇى، تىمۇر، قىزىل اۋردا... دەۋلەتلەرنىڭ تارىخى تۈرك دەۋلەتچىلىك تارىخىدۇر. دەۋلەت قۇرۇن، دەۋلەتنى قۇرۇن، دۇنيانىڭ اۋزۇ قدر گىنىشلىنىدىمكى تانرىنىڭ تۈركلەر ئۇردىگى رىسالەتدۇر.

ھۇن حۇكىمدارلارنىڭ مۇدە و آتۇلا تانرى بۇرۇغۇنى يىرىنە يىتتىر. تەسادۇفى دىگىل كى، مۇدە- گۇلرىن تەبىئى ائىدىگى حۇكىمدار (چىنلىلەردە اۋلدۇغۇ كىمى)، آتۇلا ايسە «تانرى قىرمانجى»- دىر، چىنگىزىن گۇي اۋغۇلۇ ادىناماسى دا بۇ سىستىمىنى سۇنۇجۇدۇر.

اۋرخون- بىننى سۇي اۋبىدەلرىدە قۇت (روح، خىر، بىرەت، خۇشبختلىك)، گۇچ (قۇدرەت) و اۋلۇگ (تۈرە بىش) دەۋلەتنىڭ اساسىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك»- دە قارامانلى دەۋلەتنىڭ اساسىداكى سىياسى، اىقتىسادى، معنوى آزادلىغىن اساسىدا گۇن دۇغۇدۇ اۋبىزىندا سىمبۇللاشان عدالت، حۇقۇق، تۇخۇلۇق، دىنچلىك دەۋلەتدەكى قۇتۇن و صفىدۇر. بۇ قۇتۇ گۇي تانرى و ئىرىر. ساغ ائىندە قىلىنچ، سۇل ائىندە بىرەت تۇتان حۇكىمدار تۈرك دەۋلەت باشچىسىنىڭ رەمىزىدۇر.

اۋغۇز كاغان داستانى دا ائىل ايدارەتتە سىستىمىنىڭ و جاھان دەۋلەتى ايدەسىنى عەكس ائىدۇر بىدەي- تارىخى اۋبىدە دىر. ۲۴ اۋغۇز بۇيۇنۇن (آلتى، اۋن ايكى، اىگىرىمى دۇرد) ساغ- سۇل (بۇزۇك- اۋچ اۋك) سىستىمى سۇسىال- ھىيىرارشىك (سىلسىلە- ماراتىبە اساسلانان) سىستىمى و دىموكراتىك تەبىئەتچىلىگى عەكس ائىدۇر. بۇرادا قىبىلە- طايغا تەشكىلات قۇرۇلۇشى ايلە حىرى- اىنظىياتى سىستىم اۋست- اۋستە دۇشۇر.

قانۇنى سۇلطان سۇلتىماننىڭ اشاغىداكى بىئىتىنى خاپىراتمادان فىكىرىمى داۋام ائىدە بىلمىم:

خالق اىچىدە مۇعتىر بىر نەسە يۇخ دەۋلەت كىمى،

اولمايا دەۋلەت جاھاندا بىر نەسە سەخت كىمى...

ياۋۇز سۇلتانلا شاھ اسماعىلىن تارىخى فاجىيە اولان ساۋاشى نىن دۆۋلت عامىلىنى نظره آلمادان آچماق مۆمكۆن دگىل.

تۆركلر بىر مىلت اولاراق داشىدىغى سۇسىيال- اتنىك دۆرلر ايجىندە دۆۋلتچىلىك و فۆتوحاتچىلىق اۋنملى بىر يتر تۆتور.

تۆرك دۆۋلتى نىن باشلىجا تارىخى اۋزلىگى اۋنون ھامى نىن منافعىنى تمثىل اتمەسىدەر. اتل (اىل) ايدارە اتمە سىستىمى نىن اساسىندا حربى- دموكراتىك پرىنسىپ دايانىردى. دۆۋلتىن ذىروەسى كاغان، اۋردونون باشىندا تكىن (تىگىن)، اينظىباطى (حربى) بۆلۈنمەلر ن باشىندا شاد دايانىردى. شاد، تخمىنأ مارشال رۆتبەسى ايدى.

طايفا بىگلىرى دە بۇ فونكسىيانى يثرىنە يىتىرىردى.

آتلى- كۆچرى سىستىم اۋچون تىپىك اولان بۇ سۇسىيال مۆدلىن دۆۋلت تىپىندە بۇزقىز- چۆل حىيات طرزى نىن قاراچى كۆچرىلىگىندىن فرقىنى اساسلى شكىلدە وۇرغولاماق گركدىر.

تۆرك كۆچرىلىگى قانۇنچولوق تصرؤفات طرزى ايله قىرىلماز شكىلدە باغلى ايدى و شىهرلر ن اطرافىندا حركتلى شكىلدە ياشام سۆزدوروردو (يايلاق، قىشلاق ياشام طرزى، ياي وارى شكىلدە گۆن دوغاندان گۆن باتانا و عكسىندە حركت طرزى...).

اۋغوزلاردا عالى ايدارە اندىجى اۋرقان تۆى و اۋنون محدود فۇرماسى كىنج ايدى (گىشمك، مصلحتلىشمك، كۆكۆندىن كىنج، يعنى مصلحت يىرى، مشورت مجلىسى). تۆى بۆتون اتلى، كىنج ايسە آغساققاللار اىحاظە ائدىر. مۇغوللاردان سۇنرا اۋغوز داستانلارىندا ايشلىن بۇ اىصطىلاحي قۇرولتاي اىصطىلاحي عوض ائدىر.

يىرى گلمىشكن، قئىد ائدىم كى، آبرى- آبرى پىرۋىلملىرى ذ. و. تۇغان، اى. قفس اوغلو، ب. اوگل، ل. قۇمىل يىف، اى. مىزىف، م. سىدوف، ف. بۇيات... طرفىندىن آراشدىرىلان، آچقىلىغا قۇۋۇشدىرولان تۆرك دۆۋلتى نىن ماھىتىنى بىلمەدىن تۆرك تارىخى نىن چۇخ بۇيۆك پىرۋىلملىرىنى آچماق غىرى- مۆمكۆندور.

اۋغوز داستانىندا عالى دۆۋلت مجلىسى- كىنج (تۆى) ايكى دفعە چاغىرىلەر- اىلك دفعە اۋغوز دۆنىانى فتح ائتمك اۋچون يۆرۈشە حاضىرلاشاندا، ايكىنجى دفعە بىنار شاد- سئل بۆلگۆلۆ اراضى ايدارە اتمە، حربى اىستروكتورونو مۆعنىلشدىرمك اۋچون. تۆيون باشىندا اولو تۆرك، كىنج بىگلىرى نىن باشىندا ايركىل (آركىل) قۇجا دۇروردو. «دە قۇرقود» اۋغوزنامەلرىندە (حربى- دموكراتىك ايدارە سىستىمى نىن سۇن پىللەسى) بايىندىر خان خانلار خانىدەر. قازان خان حربى رىھىردىر (بىر نۇوع گىل قۇرماى باشقانى و يا عالى باش اىستاب رىسى)، آروز قۇجا آلتى قۇجانىن- طايفا باشچىسى نىن (آروز قۇجا، قازىلىق قۇجا، كانقى قۇجا، دۇخان قۇجا، اۋزون قۇجا، انسە قۇجا) اىشتىراك ائدىگى آغساققاللار سىراسىنا رىھىرلىك ائدىر.

ھۆكمدارىن مۇطلقلىك سۆرەسى نىن مۆختىلىف سۆيەلرى تۆرك دۆۋلتلىرىندە (ائلەجە دە آبيدەلرىندە) اۋز عكسىنى تاپىب.

ھۆكمدارىن تانرى اوغلو اولماسى ھۆكمدارىن تۆپلومدا (و البتە كى، دۆۋلتدە) قۇتلولاشماسى ايله باغلىدەر.

يىرى گلميشكن، شاه اسماعيل ختائى نىن سوۋى كۆكۈنۈن حضرت على ايله باغلانمىسى و صاحب الزمان امام مەھدى ايله عئىنلىشىدىرىلمەسى ھىمىن اۋ مۇطلقلىشىدىرىلمە نىن اينىكاسىدىر. سلجوقلۇلار و سۇنرالار عثمانلىلار ايقطاع تۇرپاقلارى حسابىنا كۆچرى حيات طرزىندە اۋتوراق حياتا كىچمگە باشلادى.

اۋتوراق حيات نىظامى دايمى اۋردو دىمك ايدى. و نهايت، بۇ ايجتىماعى، سياسى تمايۋل حربى-دموكراتىك دۆۋلەتدن فنودال دۆۋلەت تىبىنە كىچىد ايدى. شۆبەھە سىز كى، ايدارە ائتمە سىستىمىدە طايفى باشچىلارنى رۇلو ازالىر، ھۆكمدارىن رۇلو اۋرتمىش اۋلور.

تۆرە سىستىمى يالنىز اناياسا، قانون و ئىرىجىلىك سىستىمى دگىل، ھەم دە عادت-عنەنە، ھۆقۇقلۇ ايدارە ائتمە، اتنىك پىسيكولوژى دىمك ايدى. ايسلامىن قبولوندىن سۇنرا شرىعتلە عوضلىنە دە، دۆۋلەت فلسفە سىندە مۆھۈم يىر تۇتان تۆرە تۆرك دۆۋلەتلىرى نىن تىملىرىدىن بىرى اۋلموشدور. تۆرە و ھۆكمدار مۇناسىبتلىرى چۇخ مارقلىدىر، تارىخاً دىيشن ايجتىماعى- سياسى كاتقورىدىر. فۆتوحات ايدىنلۇزىسى تۆرك قۇمۇنونۇن پاسىونار (ى. قومىل يىف) سۇسىال- بىۋلۇزىك گۆجۆ ايله باغلى اۋلموشدور. اۋغوزچولۇق و فۆتوحات ايدىنلۇزىسى بىر مەدالين ايكى اۋزو كىمىدىر. بۇ ايدىنلۇزى اۋزۇندە ھەم ھۆجۇم، ھەم دە اۋزۇنۆمۇدافىعە سىستىمىنى بىرلىشىدىر. تۆركون مۇوجودلۇغونۇ دۆۋلەتدىن ايرى دۆشۈنمك مۇمكىن اۋلمادىغى اۋچۇن، خۆصوصىلە باتى اۋغوزلارنىدا فۆتوحات ايدەسى اچىق- ايدىن بىر شكىلدە دىر.

بۇ ايجتىماعى- سياسى كۆنكىستىدە صفويلر دۆۋلەتتە (ائەلجە دە قارامان بىگلىگى نىن، آغقۇيونلۇ و قارقۇيونلۇ دۆۋلەتلىرى نىن) اتلى- كۆچرى سىستىمە، يعنى كۆچرى حيات طرزى ايله باغلى اۋلدوغۇ اچىق- ايدىن شكىلدە اۋرتايا چىخىر.

بۇتۇۋلۇك دە اۋردو اولان تۆركلر اۋتوراق اۋلدوقدان سۇنرا يىنى چىرى تىپلى اۋردو ياراندى. كۆچرى تۆركلر اۋتوراق حياتى قبول ائدە بىلىردى. نىچە مېن ايللىك عنەنەنى دىيشمك اتنىك- پىسيكولوژىك باخىمدان چۇخ چىتىن ايدى. اكىن- بىچىن، اۋتوراق حيات كۆچرى تۆرك اۋچۇن اۋلۇم سايلىرىدى (ياتا- ياتا يانىم قۇرۇدو، دۇرا- دۇرا بىلىم قۇرۇدو. يۆرۈيەلىم، آ بگىلرا - كىتاب دەدە قۇرۇدو).

شاه اسماعيل فنۇمنى محض بۇ ايجتىماعى قۇرخونون، تەلۋكە نىن نىجەسى كىمى مئىدانان چىخىمىشىدىر. سۇنى- شىعە قارشى دۇرماسى اصلىندە ظاهىرى- شىرى كاراكتىر داشى بىردى. چۇنكى بابالارى سۇنى اولان شاه اسماعىل بىر مۇخالىف مەكۇرە مۇوقى سىچمەسى شىخ صفى الدىندىن سۇنرا يارانماغا باشلايان شىخلىك حركاتى نىن و انا- باباسى اۋزون حسندىن باشلايان سياسى- حربى فعالىتىن ان يۇكسك شكىلدە داوامى ايدى. گۇرۇدوگو ظۇلملر، اۋلدورۇلن انا- باباسى، گۆجۇلۇ دىنى- سياسى مەكۇرە مەركىزلىمەسى پاسىونار بىر دىنامىزم قازانمىشىدى. قىزىل باشلىق كۆلۇنيزاتور درويشلىرىن ان فعال و دۇرۇر اۋچۇن مۇعاصىر شكىلى ايدى. اۋغوزچولۇق شىعە پىرەسى يىنى و وسعت تاپمىشىدى.

انا دىلى تۆركچە يازىپ- يارادان قەرمان، گىنج- گۇزل شاه اسماعىل دالبادال غلبەلر، خۆصوصىلە شىبائى خان اۋزىرىندە بۇيۇك غلبەسى اۋنا دۇنيا شۇھرتى قازاندىرىمىشىدىر. انا دىلى نىن اۋدۇلۇ كەلمەلر كۆنۇللرە اۋد سالىر، قىلىنچىن گۇرمەدىگى ايشى گۇرۇردو. انا دۇلۇلۇ معناً فتح ائىدىلىردى. صوفى- شىعە درويشلىر انا دۇلۇدا مئىدان سۇلايىر، گىنج ختائى نىن شىرلىرى دالغا- دالغا يايلىرىدى.

دەدە- بابا تۆرەسىنى برپا ائتمك چۇخ جاذىب ايدە دىر.

آنا دېلىندە يازماق و تۆركجەنى دۆولت دېلى كىمى رسمىلىشىدىمىك دە بۇيۆك تارىخى ھۆنر ايدى. خالق شەرى نىن آنا قايناقلارىندان، يونس امرەدن، نسىمىدن، قوربانىدن گلن سادەلىك، دوغمالىق، ايدان آرى، سۇدان دوزو تمىزلىك ختائى نىن ۱۴ ياش كىچىك اولان بۇيۆك سۇز ھۆكمدارى فضولى يە آچدىغى يۇل ايدى. منصور حلاجدان گلن صوفىلىك ايدەسى ۸- جى عصرىن ئروتىدىر. گۆى تۆرك دۆولت پرىنسىپلىرى دە ۸- ۵- جى عصرىن يادىگاريدىر. احمد يسوى تۆرك مۇسلمانلىق ايدەسىنى و مۆتصوفىف تۆرك شەرىنى يىنى سويە يە قالدردى. سۇنرا يونس فلسفەسى نىن ايدىنلىغى، بكتاشى فيكىر و سۇز ئروتى، نسىمى فلسفەسى و سۇز گۆجو ختائىدن كىچىب، فضولى يە گئدە جك بۇيۆك يۇل ايدى. بۇ يۇلون آن پارلاق اولدوزلارىندان بىرى ھۆكمدار- شىخ- شاعىر شاه اسماعىل ختائى ايدى. شامان- قام و ايسلام كۆدوندان مەدى خىلاصكارلىغى، سۇننى مەھبى ايلە قارشى- قارشى يا دايانان قىزىل باش ايدنولوزىسى شاه اسماعىل باشلىجا كرەسو^۱ ايدى. غازىلىگىن ترنۆمۆ آلپلىغىن يىنى بىچىمدە تصدىقى ايدى.

فقط تارىخىن اۇز قانونا ويغونلوغو، اۇز آخارى، اۇز پارادوكتسلارى وار. عثمانلى دۆولتى سلجوقلاردان سۇنرا يىنى تىبلى دۆولت كىمى فۇرمالاشماغا باشلادى. تىمورا مغلوب اولوب اسير دۆشسە دە، ايلدىرىم بايزىد اۆزرىندە غلبە چالدىغى آوروپا خاچ يۇروشلىرىندىن آز شنى اۇرنەمەشىدى.

چىنگىزدن، تىموردان، اۇرخان غازىدن گلن غرب- شرق دۆولت، اۇردو تجرۆبەسى نىن كلاسىك شىخسىتى ياوۇز سۇلطانىن باباسى محمد فاتح ايدى. محمد فاتح اىستانبولو فتح اندن قۇدرتلى ھۆكمدار ايدى. ايكىنچى بايزىدن يۇمشاق سياستى ۴۴ ياشلى ياوۇزو جىن آتىنا مىندىردى و اونون ايلك غلبەسى آتاسى نىن باشىندان تاجى آلماق، قارداشلارىنى كنارا ايتلەيب، ھۆكمدار تاختىنا چىخماسى اولدو. آوروپا تىبلى دۆولت اولان فئودال عثمانلى دۆولتى دۆنيانىن تارىخ بۇيونجا گۇردوگو چۇخ بۇيۆك دۆولت ايدى.

بۇ دۆولتە اىمپراتورلوق دىمك اىنصافسىزلىق و عدالتسىزلىكدىر. آن باشلىجاسى علمى حقىقتە ضىد دىر.

«دۆنيا بىر پادشاھا كىفايت اندە جك قدر گئنىش دگىلدىر.» - دندى ياوۇز سۇلطان سلیم «تبریزه رۇح بدنه گىرن كىمى گىردىم»، - دندى شاه اسماعىل. سۇلطان سلیم اساساً فارسجا يازىب، اۆمّت دندى، بۇيۆك تۆرك دۆولتى قۇردو. شاه اسماعىل تۆركچە يازدى، تۆرك دىلىنى دۆولت دىلى سويەسىنە قالدردى. مىلت، ائلات دۆولتىنى اوجالتدى.

اۆز- اۆزە گلن ايكى ھۆكمدار دۆنيانىن طالعىنى حل ائتدى. تۆرك دۆنياسى نەلرى ايسە قازاندى. تۆرك دۆنياسى چۇخ شنى ايتىردى. ... چالدىران آذربايجانىن گۆنئىيندە ماكى نىن جنوبوندا، خوى و چورس شەلرلى آراسىندا بۇيۆك بىر اؤوالىغىن آدىدىر.

ايكى قارداشنى قانىنا بويانمىش چالديران نە واترلودور، نە دە پۇلغاوا، كۆلكۆوا...

دۆز ۴۹۰ ايل بۇندان اۇنجه ۲۳ اوقۇست ۱۵۱۴- جۆ ايلده اوروپادان گتيريلمىش يىنى چىرى عثمانلى اوردوسو ايلنجه دن مست اولموش، باشى اۇغورلاردان گيجلنمىش شاه اسماعيلين صفوى اوردوسونا قارشى چىخاريلير.

سۆزلە آنادولونو فتح ائدن قىزىل باش درويشلىر كۆنۆللىرى فتح ائتمكله يىنى اينانچ يۇلونون يىنى اۇغورلارنى قازانمىشدى.

عثمانى حۆكمدارى بايزيدىن صبىرى و تورلانسى آنادولودا شيعه معنوى قوتوحاتينا يۇل آچمىشدى. فقط آتالارين يولو هميشه اۇغوللارين يولو اولمور. اۇغول سۇلتان سليم حاكمىتى نين ايكنىنجى ايلينده آنادولودا ۴۰۰۰۰ قىزىل باشى قىلينيچدان كئچىردى، حبسلرين سايبى حدىندن كئچدى.

بۇ گۆز داغى، كۆنول داغى چالديراندا اۆز- اۆزه دايانمىش ايكى قارداش اوردونو عكس ائتديرن مينياتورده اۆز تاريخى عكسنىن تايىپ. عىنى دۇغما ديلده دانىشان بۇ ايكى اوردو بير آز سۇنرا سفر يۇرغونلۇغونو چىخارمامىش عثمانلى اوردوسو و اۆزۆندن امين جنگاور صفوى اوردوسو بير- بيرىنى قانىنا غلطان ائتمك اۆچۆن ساواشا باشلاياچاق.

من هميشه بۇ مينياتوره باخاندا سۆتى- شيعه قارشى دۇرماسىنى، عثمانلى- صفوى دۇشمىلىگىنى دگىل، عىنى نامازى قىليب، عىنى مۆقدّس كىتابى اۇخويوب، عىنى ديلده دانىشان، عىنى موسيقىدن، خالچادان، يئمكلردن، ايچكىلردن ذۇوق آلان واحيد مىلتى- تۆرك مىلتى نين بۇيوكلۇغونو خاطىرلايىرام. خىردا حسابلارلا اۆز- اۆزه گتيريلن بير مىلتىن ايكى دۇولتى جاھان حۆكمرانلىغىنى بير يانا قۇيوب، بير- بيرىنه گىردى.

آروپا راحت نفس آلدى.

تۆرك و ايسلام دۇشمىنلىرى نين شادلىغى يىره- گۆيه سىغماز اولدو.

... اوللا تۇپ آتشى باشلادى. يىنى چىرىلرين اۇنۆنده آرابالار و دوهلر سىپىر چكىب دايانمىشدى. بير- بيرىنه زنجىرله باغلانمىش ۵۰۰ تۇپ شاه اسماعيلين سۇوارى اوردوسونون باشينا اۇد آلمگه باشلادى. قىلنج، شىشپىر، نيزه، قالدخان مسافهسى بير آئين ايچينده يۇخ اولوب گئتدى.

گۆزگىلىمز يايلىم و تۇپ آتشىندن سارسىليب صفى داغىلان صفوى اوردوسو قانلى ساواشا گىردى. سۇلتان سليم عثمانلى اوردوسونون مركزينده ايدى. وزيرلىرى ايله دۇيوشو سئير ائدېردى. قيسا و سرت نيطقى ايله سۇزۆنو دئمىش حۆكمدار زور دىلينده دئديگىنى ئۆبوت ائتمهلى ايدى.

عثمانلى نين ساغ قانادينداكى خادىم سىنان پاشانين رهبرلىك ائتديگى آنادولۇ و قارامان عسكەرلىرى، سۇل قاناديندا ايسه حسن پاشانين رهبرلىك ائتديگى رۇملى عسكەرلىرى دۆزولموشدو. يىنى چىرىلر اللرينده فۇفروق سىپىر چكىمىشدىلير.

زنجىرلرله بير- بيرىنه باغلى تۇپلار آرخادا ايدى؛ تۆركمنلرين سركردهسى على بگ دولقادىرى (ذوالقدرى؟) اۇنچۆ، سعدى پاشا ايسه احتياط قوشونونا باشچىلىق ائدېردى.

بۇ اوردو نىظامى آليشىلمىش مۇعتاد نىظام ايدى.

۱۰۰- ۲۵۰ مينىلىك عثمانلى اوردوسو آرتىق آروپايا مئيدان اۇخوياراق اوردو قۇرۇجولۇغونو سىناقدان كئچىردى.

اکثریتی اۇستاجلی، وارساق، روملو، قاجار و قارامانلی تۆرکمنلری اولان شاه اوردوسو ساغ و سول قاناددان عیبارت ایدی. ساغ قولا شاه اسماعیل اوزو، سول قولا اوستاجلی محمد خان سرکرده لیک اندیردی. باش وزیر نعمت الله و سید عسکر مرکزده قرار تاپمیشدی.

شاه اسماعیلین مقصدی عثمانلی اوردوسونا هر ایکی قاناددان ایلدیریم سورعتلی ضربه وۇرماق و رقیبین آرخاسینا کئچهرک مۆحاصیره یه سالماق ایدی. عثمانلی اوردوسو ایچینده قیزیل باشلار وار ایدی و شاه اسماعیل اولنلارین رولونو دا نظره آلمیشدی.

اکثریتی سۆواریلردن عیبارت اولان شاه اوردوسونا توپ آتشی پرخاشلیق سالمیشدی. ۴۰۰۰۰ سئچکین سۆواری تاکتیکی و استراتژیک حمله ایمكانلارینی ایتیرمیشدی.

اؤمید فردی قهرمانلیغا و فۇوق العاده دؤیۆش فداکارلیغینا قالمیشدی.

بۇ فداکارلیغی شاه اسماعیل و اؤنون سرکرده لری گۆستیریدی.

دؤیۆش میندانیندا شاه اسماعیل گۆرۆنمه میش دؤیۆش قهرمانلیغی گۆستیریدی.

سۇلطان سۆلیمانلا اۆزه اۆز ساواش عشقی ایله یانیب- یاخیلان شاه اسماعیل یانلمیشدی.

جنگاورلیک بیتیمیشدی. اؤدلو سیلاحلارلا ینى زامان، ینى مۆحاریبه چاغی باشلامیشدی.

و سۇلطان سلیم هۆندوردن بۇ منظره نی شیر اندیب آرتیق شاه اسماعیلا یۆخ، اۇزاق ویشنی، آوروپا یۇللارینا، مۆقدس ایسلام تۇرپاقلارینا باخیردی.

آخشاما دؤغرو دؤیۆش بیتمک اۆزه ایدی و بیتدی.

چالدیران اوزو «شاه منم» دئییب، شاه اسماعیلی میدانندان قاچیران عسکرلرین ایگیدلیگی سایه سینده خیلاص اولدو.

سۇلطان سلیم غلبه چالدى. تۆرک دۆنیاسی اؤدوزدو. شاه اسماعیل بیر شخصیت کیمی یاشاسا دا، تاریخه قۇوۇشدو.

تبریزه رۇح بدنه گیرن کیمی داخل اولان شاه اسماعیل تبریزدن روح بدننن چینخان کیمی چیخدی...

بۇ آجی دؤیۆش حاقیندا چۆخ شنی یازماق ایسته دیم. آنجاق قلم یازمادی.

چالدیران نه مارافوندور، واترلودور، نه ده بۆرۆدینۆ، نه ده کی، قرۆن والل، پورت- آرتۆر...

دۆنیانین یۆز مشهور دؤیۆشونده ده چالدیرانین آدی کئچمیر.

چالدیران عیبرت دؤیۆشودور، ایکی قارداشین قانی تۆکولدوگو هابیل- قابیل ساواشی نین داوامیدیر.

بئله دؤیۆشلره آلاهیین دا غضبی تۇتور.

بۇ گۆن تۇرپاغی نین بشده بیرى دۆشمن آياقلاری آلتیندا اولان شیمالی آذربایجان، مۆقدس تۇرپاقلاردان ویشن قاپیلارینا اوزانان جاهاان دؤولتی عوضینه آنادولودا بیر اؤوچ ترؤریستله بۇغوشان عثمانلی دؤولتی واریشلیرى، دردلی کرکۆک، غریب دربند، بۆرچالی، گۆیچه... چالدیرانندان باشلایان فلاکتی یاشاماقدادیر.

چالدیرانین یاراسیندان سۆزولن قان قۇروماییب. تانری لعتی چالدیراندا قیرمیزی لاله لر کیمی بیتیب. هر لاله بیر قارداشین تر داملا قانیدیر. چالدیران هر ایلین یازیندا بۇ لاله گۆلوندە کی قیپ قیرمیزی قان ایله چیمیر.

نهایت!

... چالديران دۇيوشونون بىر منظرەسى دە «كۇراۋغلو» داستانىدا دىر. كۇراۋغلونون قۇجالدىغى يىنى زامانلا كۇھنە زامانىن فىنال صحنەسىدەر:

آخىر اجل گلدى ياتدى ھى- ھاراي!
چكىدىگىم قۇوغلار بىتىدى ھى- ھاراي!
تۇفنگ چىخدى، مردلىك گىتىدى ھى- ھاراي!
منىمى قۇجالمىشام، يا زامانەمى؟

كۇراۋغلو مىصرى قىلىنچى بىلىندىن آچىب آتدى يىرە. دىدى: «ايندى بىچ ايامدەر. بۇندان سۇنرا اىگىدلىك بىر قارا پۇلا دىمىز. من بۇ گۇندىن كۇراۋغلولوغو يىرە قۇيورام».

«كۇراۋغلو»- نو باشقا داستانلاردان آيىران دا انلە بۇ زامان حۇدودلانماسىدەر: اۆسطورەدن اۇدلو سىلاھىن چىخماسىنا قدر اۇزانان زامان يۇلو بىتەر. چالديران دۇيۇشو و عۇموم تۇرك اىسلام فاجىعەسى نىن بىر دۇورۇنون داستان دىلىندەكى ايفادەسى «كۇراۋغلو»- دور. بشرىتىن اينكىشافى يالنىز مدنيت دىرى اىلە اۇلچولمور، ھم دە گرگىن سىلاھىن گۇجۇ و مىقياسى اىلە اۇلچولور...

... ياۋۇز سۇلطان يۇرۇلموشدو. اۇزۇنونكولر اۇزرىندە غلبە اۇنا دۇوق وىرمىردى. اۇز قانىندان اولان اىنسانلارا اۇدلو سىلاھ قاباغىندا كىشى كىمى اۇلۇم سىچمەسى اۇنون اىچىندەكى بىلمەدىگى يىرە اۇد سالىب ياندىرىردى.

ياۋۇز آتىن باشىنى چىۋىرىب گۇن باتانا.

نە قىتلىق، نە آجلىق، نە يۇزغونلوق، نە اورۇپا شۇوقۇ، نە يىنى چىرى دۇشكۇنلۇگو... يۇخ. قارداش قانى اۇنو وۇردو.

اۇ قاندان گۇزلە گۇرۇنمەين بىر ذرە نىن مىندە بىرى اۇنون بدىنىندە قالىدى. اىللر كىچىدى، فۇتوھات گرديشىندە اۇ ذرە قان بىر طاباق اۇلدو و فاتحى اۇلدوردو.

قارداش قانى دۇنيا جاھانگىرىنە مۇھلت وىرمەدى.

... قارداش ياراسى ساغالمىر. زامان كىچىدىكچە ساغالمىش كىمى گۇرونور، آنچاق اۇ يارالارىن ياراتدىغى چاتلار، شىكىستلىكلر ساغالمىر كى ساغالمىر. يالنىز شىرقە دىگىل، بۇتون اوراسيادا، يعنى اۇ زامانىن بۇتون مدنى دۇنياسىندا يىنى دۇنيا دۇزنى تۇركلرىن اىندە اۇلموشدو. فقط قان و دىن قارداشلارى نىن دۇولت قارداشى اولماماسى بۇيۇك اىستراتىزىلرىنى محو ائتدى. عثمانلى اىمپراتورلۇغونون ۱۴- جۇ يۇزايلىلىكدن باشلايىب ۲۰- جى عصرىن اوللرىندە سۇنا چاتان بۇيۇك بۇحرانى نىن و سۇقۇتونون سىبى بۇ قارداش ساۋاشى ايدى.

آذربايجاندا صفويلردن سۇنرا بىلى بۇكولن، حىتا نادر شاه، قاجار دۇورۇندە بىلە دۇزلمەين و سۇقۇطا، بۇلۇنمەيه، پارچالانمايا آپاران يۇلون اساس تۇخوملارى ۱۶- جى عصرده اكىلمىشىدى.

تۇرك تارىخى نىن فاجىعەسى بۇدور. بۇ فاجىعە نىن فلسفەسى دە يۇخ دىگىلدىر. بۇ بارەدە بىر آز سۇنرا.

دۇز ۱۰ اىل شاه تنھا ياشادى.

دۇز ۱۰ اىل شاه خىتانى اۇلدو.

شاه اسماعىل چالديران دۇيۇشۇندە ھلاک اۇلموشدو. بىر قلم قالمىشىدى، بىر سۇز، بىر اۆرك. قلم يازدى، سۇز غۇبارلاندى، اۆرك آغلادى.

«گۆناھكارىن گۆناھىندان كىچىرلر».

شاھ ختائى شاھ اسماعىلىن گۆناھىندان كىچىمەدى. چۆنكى او، گۆناھىن نە اولدوغونو بىلمەدى. ايللر كىچىدىكجە او، تنھالىغىنى دا حىس ائتمىردى. مغلۇبىت ياراسى نىن گۆندىن- گۆنە آرتان آغرىسى، سىزىم- سىزىم سىزلايان عشق ياراسى نىن آغرىسىنا قۇۋۇشور، اونو بۇ دۇنيانىن دردىدىن، سئوئىنجىدىن، سئوگىسىندىن، حسرتىدىن آلىب اوزاقلارا آپارىردى.

حضرت پىغمبىر نىن عالى قشرىنە، حضرت على نىن، احمد يسوى نىن، منصور حلاجىن حۆضوروندا آپارىردى.

اونلارلا خىالى صۇحبتلر گىجەلر اولور، گۆندوزلر اوزانير، گۆندوزلر اولوب گىجەلر داوام ائدىردى. شاھ بۇ دۇنيانى اونوتموشدو. بۇ دۇنيا شاھ اوچون بىر اوشاق اوئىنچاغى قدر آنلام داشىمىردى.

ھردن آتى نىن قارشىسىندا ياي كىمى دارتىنىب شاھ قالخان داغ جئىرانى، كۆل دىيىندەكى بۇيۇنبۇكۆك قان بنۇوشە اونون يادىنا كىملىرىسە سالىردى. گۆزلىك اونون بئىنىندە ايلدىرىم كىمى چاخىردى. آنجاق بىر آن. و بىرجه آندان سۇنرا شاھ يئىدىن اوز دۇنياسىنا دۇنۇر، بۇ دۇنيانىن گۆزلىكىنى گۆرمز اولوردو.

اۆز- اۆزە گلدىگى وحشىلرە جانلى ساواش ياخىنلاشان ايللر نىن ساواشىنى خاطرلادىر، بۇيۇك ظفرلر نىن دۇشان اتىنە بنزەين قۇخوسو بۇرۇنونا گلدىكجە دىكىسىنىردى شاھ. اما او دا تىز كىچىردى. شاھ اىچ دۇنياسىندان داھا بۇيۇك دۇيوشلرە، داھا قانلى ساواشلاردا دۇنوردو.

شاھ تنھا ايدى. شاھ بۇ بۇيۇك سارايدا يۇزلرلە اينسان نىن اىچىندە صاباح نىن اچىلماسىنى گۆزلەين يالقىز اولدوز كىمى تنھا ايدى. دۇنيا شاھى اونوتموشدو، شاھ دا دۇنيانى...

سۇنرا دۆز اون ايل سفر ائتمەدى، ساواش ياپمادى.

اوجۇنۇ اوودان آلدى. اولدوردوگو شىر، پلنگ اونو اووتدو. اۆرگىندە تاجلى بگىم ياراسى، چالدىران آغرىسى.

آت بئلىندە ايرلى جوئمدو، او بىلكلە او قىلىنچى چالدى.

اولدوردوگو پلنگ اولدو، شىر اولدو، جئىران اولدو، جوئوز اولدو.

دۆز اون ايل جاھانى تۇتماق اىستەين شاھ دردىنى سۇزە دئدى. سۇزلە اووتدو كۇنلۇنۇ.

... ياوۇز سلیملە شاھ اسماعىلى بىرلشدىن بىر بۇيۇك شىخىت فضولىدىر. تارىخچىلر، سياستچىلر «بۇيۇك» لقبىنى ايكى حۆكمدارا، ايكى شاعىرە ايشلتمەدىگىم و فضولى يە مۇنجر ائتىدىگىم اوچون مندىن اىنجىيە بىلرلر. قىلىنچ، دۇولت، حاکمىت آنلامىندا ياوۇز سلیم دە، شاھ اسماعىل دا اوندان قۇدرتلىدىر.

و فضولى نىن ياوۇز سۇلطان و شاھ اسماعىلا شعرلر، قىصيدەلر يازماسى تامامىلە طبعىدىر. فضولى نىن تۆرك كىملىگى و دۇولت كىملىگىنى قارشى- قارشى يا دايانمىش ايكى تۆرك حۆكمدارىنا، ايكى تۆرك شاعىرىنە باغلاماغىندان دۇغما نە اولاي بىلر؟

شاھ ختائى نىن يازدىغى:

يئتىدىكجە تۆكنىر عربىن كوه- مسكنى،

بغداد اىچىندە هر نجه كىم تۆركمان قۇيار...

مىصراعلارى تۈرك تۇرپاغىنىن جۇدودلارنى گىنىشلىدىن، تۈرك دىلىنىن اۇجالغىنى رسماً تصدىق اندن حۇكىمدار- شاعىرىن ايدئولۇژىك كۇنسىپىياسىدىر. بئله بىر حۇكىمدار- شاعىره ئىجە شعر يازماياسان؟! و فضولى يازىردى.

اۇنون يازدىقلارنىن چۇخ آز حىصەسى اۇز زامانىنىن اىچىندە، چۇخ بۇيۇك حىصەسى بۇ زامانىن دىشىندا ايدى. فضولى اۇز زامانىنا سىغمىردى.

سۇن سۇز عوضى

هم ضرورت، هم ايستىهزا. چالدىران دۇيوشو. تارىخىن آخىشىنى هىچ كس دايندىرماق گۇچونده دگىل. تارىخ هميشە بدبختلىكدن خوشبختلىگه، گۇجسوزلوكدن گۇجە، قۇدرته يۇكسلىش ده دگىل. بشرىتىن اينكىشافى ايله تارىخى ذىشىم دۇز مۇتناسىب دگىل. ۲۰- جى عصرىن اوللرىندە دۇنيايا سۇزده عدالتلى دۇولت كىمى گلن سۇوت اىمپىراسى، عصرىن اۇرتالارىنا دۇغرو فاشىست رۇمىنىن اۇرنىگى اولدو، سۇوتلر داغىلاندىن سۇترا يالان آدى دمۇكراتىك، اصلينده اوتورتار^۵ پۇست سۇوت دۇولتلىرى زامانىن ايرلى يە دۇغرو اينكىشافىنى دگىل، چۇكۇشو، گىرىلمەنى عكس انتدىرىر. بۇ تارىخى اينكىشاف دگىل، تارىخى ضدىتىدىر. ضدىتلىرىن حل اولونماسى فىكرى ده دۇغرو سايبلا بىلمز. ضدىتلىرى زامانىن آخىشى، دىشىمى اىچىندە مىلى و بشرى، مدنيت، خۇش گۇرۇق، تولرانس- صبر حل اندىر.

تارىخى ضرورت سۇلطان سلېملە شاه اسماعىلى اۇز- اۇزه گتىردى. مغلوب تۈرك- اىسلام دۇنياسى اولدو. ائله غلبه وار كى، اۇنلارنى فۇرمال گۇستىرىجىلرده دىرلندىرماق يانلىشىدىر. سۇلطان سلېمىن فۇرمال غلبەسى دىشىن زامانىن و حل اولونمايان ضدىتلىرىن غلبەسى ايدى. بۇ معنادا تارىخىن كىنايهسىنى گۇرمەمك، دۇيماق، درك ائتمەمك ده اىمكان خارىجىندە دىر... آنجاق...

تارىخ هىچ واخت كۇهنلىمىر. تارىخىن درسلىرى هميشە دىرى و جانلىدىر. بىر مۇدرىكىن دندىگى كىمى «تارىخ اولولرله دىرىلرىن و هله دۇغولمامىشلارنىن بىرلىگى، وحدىتىدىر».

و بۇيۇك م. هادى دئمشكن:

بشر تارىخى ماتمدىر،

بۇ شعر تارىخى مۇهتدىر،

يازىلمىش قىصه،

باشدان آياغا هب مۇصىتدىر.

بعضاً گۇزل سۇزلر گۇزل اولمايان حقىقتلىرى گىزلىتمك اۇچۇن يارانىر.

آللاه بىزى تارىخىن مۇصىبتلىرىندن قۇروسون!

رسول رضا - حیاتی، یارادیجیلیغی و خاطرهلری

عزیز محسنی

آذربایجانین گۆرکملی شاعیری، رسول رضا ۱۹۱۰-جی ایلین مای آیینین ۱۹-دا گۆیچایدا آنادان اولوب، ۱۹۸۱-جی ایلده حیاتا گۆز یۆمۆبدور. اونون «بۇ گۆن» آدلی ایلک شعر کیتابی ۱۹۲۷-جی ایلده تیغلیس شهرینده نشر اندیلیر و بۇ اثر اۆز مۆعاصیر رۇحو ایله اوخوجولارین نظرنی جلب اندیر. رسول رضانین شعرلی یالینز فورم، سبک و اۆسلوب باخیمیندان دگیل، مضمونجا دا یشیدیر... اونون «فانادلار» و «چینار» آدلی شعرلی ۱۹۳۷-۱۹۳۵-جی ایللرده باسیلیب و یاییلیدیر. رسول رضا ضید-امبریالیست و ضید-فاشیست مۇوضوعلاردا بیر چۆخ اثرلر یازمیشدیر. او، «وطن»، «ایتتیقام، ایتتیقام»، «اۆلمز قهرمانلار»، «غضب و محبت» و «وفا» کیمی اۆلمز اثرلر یاراتمیشدیر. اونون بیر سیرا شعرلی نین مۇوضوعسو ایسه جنوبی آذربایجانین حیاتیندان

گۆتۆرولموشدور. ۶۰-جی ایللرده رسول رضانین یارادیجیلیغی نین مۇوضوع داییرهسی اهمیتلی درجهده یشیلشدی و شعرلینده تدیقی و بدیعی ایدراک، مۆعاصیر حیات حادیشهلرینه فلسفی یاناشما منیللری گۆجلندی. «دۆزۆم»، «قیزیل گۆل اولمایایدی»، نریمان نریمانوف حصر اندیلیمیش «خالق حکیمی» منظوم اثرلرینده، اینسان پرورلیک ایدهلری عکس اولونموشدور. «رنگلر» سلسیله سینده ۲۰-جی عصر اینسانی نین معنوی عالمی رنگلرین دۆغوردوغو ایجتیماعلار واسیطه سیله آچیلیر. مۆعاصیرلیک اونون ۷۰-جی ایللرده کی یارادیجیلیغینده، «دۆنن، بۇ گۆن، صاباح»، «گۆنیلر، قۇزئیلر» اثرلرینده اساس مۇوضوعدور. رسول رضا سفر تآؤراتینی مۆختلیف سلسیله شعرلرینده عکس اتدیرمیشدیر («عیراق دفتری»، «طیاره دۆشونجهلری» و سایره). رسول رضا یشیلیک گتیرن قۆدرتلی شاعیردیر. او، بیر چۆخ بۆیۆک دۆنیا شاعیر و یازیچیلاری نین اثرلرینی آذربایجان تۆرکجه سینده ترجۆمه اتمیشدیر، او جۆمله دن: داھی نظامی گنجوی نین «خسرو و شیرین» اثرینی، مایاکوفسکی نین شعر و منظوم اثرلرینی، لۆرد بایرون، آلكساندر پوشکین، لرمانتوف، شوچنکو، ناظم حکمت، پؤل الوار، لۆرکا. هابئله مۆعاصیر آسیا و آفریقا شاعیرلری نین اثرلرینی اۆز دؤغما آنا دیلینه چتوریب. اونون اثرلری بیر چۆخ دۆنیا دیلرینه ترجۆمه اندیلیمیش و بیر چۆخ شعرلرینه موسیقی بسته لنمیشدیر.

رسول رضانین خاطرهلریندن

آذربايجانين خالق شاعىرى رسول رضا اۆز اوشاقلىق خايطره لرىندىن بىله سۆز آچىر:

۱۹۲۰- جى ايلين ماى آييندا گۆي چايا خىبر يايلىدى كى، بۆلشويكلر گلىبلر. ۱۹۱۷- جى ايل ايتقلايىندان سۇنرا، گۆي چايدا بىر سىرا مۆھۆم حادىشەلر باش وئرمىشىدى. منىم بى بى اۇغلووم فتحعلى بۇ قارىشقىلىق زامانىدا دۆشۆنە، قۇلونا مۆختلىف رنگلى نىشانلار تاخىر. اۆزۆنو گاه قىرمىزى، گاه گۆيلر دئيه تقدىم ائىدىردى. البتە فتحعلى نىن بۇ حركتلىرى دئىمك اولار كى، اۇ زامانى بۇ ساياق گۆستىرىدى. شەردە بۆلشويكلر حاقىندا چۇخ شايىعەلر يايلىمىشىدى. بۇ شايىعەلر آداملارى قۇرخودور، اۇنلارى نىگران قۇيوردو.

ماى آيى ايدى، هاوا مۇلايىم ايدى، آخشامدان خىشلى كىچىمىش قايىمىز دۆيۆلدو، بىر كىمىسە قايى يا طرف گىتمەدى. بىر قىردىن سۇنرا قايى شىدتلە دۆيۆلدو. اۇندا انام آلىنە بىر پارچا چۆرك گۆتوروب قايى يا طرف يۇلا دۆشدى. من دە اۇنون يانىدا گىتتىم. دۇغروودور، قۇرخىدوم، اۆرگىم تىپ- تىپ دۆيۆنوردو. آنچاق آتامىن اۆلۆموندن سۇنرا ائوئىمىزدە منە وئرىلن «بالاجا كىشى» آدىنى دۇغروولتماق اىستە بىيردىم. قاپىدان دۇرد نەر سىلاخلى آدام اىچرى گىردى. انام اليندەكى چۆرگى قاباقداكى آتلى يا طرف اۇزاتتى. آتلى آي ايشىغىندا بىر چۆرگە، بىر دە بىزە باخدى. سۇنرا «اىسپاسىيا»^۱ دئدى. ائوئىمىزدە رۇسجا بىلن باجىلارىم واردى، من اۇنلاردان بىر نىچە رۇس كىلمەسى اۆيرنمىشىدۇم. آنچاق اىندى قۇرخودانمى، هيجاندىمى بۆتون بىلدىگىم سۆزلر يادىمدان چىخىمىشىدى. نهايت، بىر سۆز يادىما دۆشدى، دئدىم: «مالادىتس»^۲. عىسكلر گۆلوشدولر. سۇنرا اۇنلارنى حىطە چكدىلر. قۇناق اۇتاغىنى اۇنلارا وئردىك. چاي- چۆرك گىتىردىك، مەرىيانلاشدىق. اۇنلار چۇخ دانىشىدىلار، آما من هامىسىنى باشا دۆشموردوم. اۇنلارنى باشچىسى اۇزون بۇيلو، اۆزونو تۆك باسمىش بىر نەر ايدى. سۇنرا من اۇنون آدىنى اۆيرندىم: «آندره». بىلەلىكلە بۇ عىسكلر دۇرد- بىش گۆن بىزىم ائودە قالىدىلار. گىلندە منىم باشىمى سىغاللایىب دئدىلر: «مالادىتس مالچىك»^۳ سۇنرا چۇخ حادىشەلر اولدو. گۆنلر، ایلار كىچىدى. نهايت ۱۹۲۴- جۆ ایلدە من «كۆموسمول»^۴ تىشكىلاتىنا قبول اولدوم. كۆموسمولا گىرنىدن سۇنرا منىم بىرىنجى ايشىم شەر كىتابخاناسىندا اولدو. اۇراي منى مۆدىر تعىين ائىدىلر. دئيه بىلرم كى، بۇ منىم آن خۇشبىخت گۆنلرىم ايدى. چۆنكى هر يان كىتاب ايدى. اىمكانىم، واختىم اۇلان كىمى اۆتوروب اۇخويوردوم. انلە اولدو كى، بعضاً ناھارا ائوہ گىلە بىلمىردىم.

من ۱۹۲۷- جى ایلدە تىفلىسە گىتتىم. تىفلىسە اۇخودوغوم زامان، شەرلر، حكايلەر يازىب «دان اۆلدوزو» درگىسىندە، «بىنى فېكىر» روزنامەسىندە چاپ ائىدىرمگە باشلادىم. البتە بۇ حكايلەر مۆستقىل يارادىجىلىغا مىثال اۇلا بىلمىزدى، چۆنكى اۇ زامان بىز مکتىبە اۇخودوغوموز آيرى- آيرى ادبى پارچالارنى تائىرىندىن آيرىلا بىلمىردىك. هر حالدا ۲۷- جى ایل منىم يارادىجىلىق ساحەسىنە گىلدېگىم ایلدىر.

- ۱- چۇخ ساغ اول
- ۲- آفرىن، چۇخ باخشى
- ۳- آفرىن اۇغلان
- ۴- گىنجلر تىشكىلاتى، پىشاھنگ

۱۹۳۰- جو ايلده باكى يا گلديم. بۇرادا مۇنتەزىم سورتدە يارادىجىلىغا باشلادىم. «گىنج ايشچى» روزنامەسىندە ايشلەيىرىدىم. خايطىرلادىم كى، عبدالله فاروق منىم بىرىنجى مۇعلىمىم اولوب. او، منە قافىە، وزن و شعرىن بۇ كىمى عۆنصۆرلىرىنى اۆيىرىدى. «گىنج ايشچى»- دە چالاشدىغىم زامان، من، اۇرادا بىر چۇخ مقالهلەر، حكايەلەر يازدىم. دىنمك اولار كى، قاينار بىر حيات، يارادىجىلىق حياتى منى اۇز آغوشونا آلدى.

او دۆوردە شعرده عنعنەوى شاعىرلار رۇخو اينكىشاف اتتىدىمك، ينىلشدىمك مئىللىرى چۇخ قۇتلى ايدى. او ايللردە باكىدا جاوانلار اۆچۇن يارادىجىلىق تشكىلاتنى يارانمىشىدى. من بۇ تشكىلاتدا مەھدى حسين ايله تانىش اولدوم. «گىنج ايشچى» روزنامەسىندە ايسە گىنجلرىن ادبى درنك حالىندا يىغىنچاقلارنى اولوردو. اۇرادا من مىكانىل مشفق، عبدالله فاروق، ثابت رحمان و سۇنرالار يازىچىلار ايتىفاقنى باشقا عۆصۇرلىرى ايله تانىش اولدوم. اۇنلار بىر چۇخو بۇ جاوانلار تشكىلاتىنا گلدى. اۇرادا كى مۇباحىشەلردە عالىملەر دە ايشتىراك اندىردىلەر. اۇنو دا دىنىم كى، او زامان بۇ جاوانلار تشكىلاتى چۇخ نۆفۇدلو تشكىلات ايدى. چۇنكى بۇ تشكىلاتدا اولان گىنجلر سۇن درجە فعال و مۇعاصىر گۇرۇشلو آدمالردى. اۇنا گۇرە هامى اۇنلاردان بىر فىكىر ائشىتمك، اۇنلار مصلحتىنە قۇلاق آسماق ايستهيىرىدى. يادىمدادىر، او زامان سۇلئىمان رۇستىمىن «آلمدن نشئە» كىتابى تزهجە چاپدان چىخمىشىدى. بۇندان علاوه باشقا جاوانلار بۇ كىتابلارنى نىش اولونموشدو. بۇ، ينى سىلى، ينى رۇخلو بىر ادبىيات ايدى. او زامان بعضى آدمالار، بۇ گىنج قۇوهرلەر قارشى چىخىردىلار. دۇغرودور، او زامانلار حسين جاويد، احمد جواد و باشقا بۇ ساياق شاعىرلەر واردى كى، گىنجلرىن اينكىشافىنا كۇمك ائلەيىردىلەر. لاكىن بۇ گىنج قۇوهرلەر همىشە سۇيۇتماق ايستهين، اۇنلار بىر يازىسىنى بىر نۇوع «پامىق ادبىياتى» آدلاندىران آدمالار واردى. بۇتون بۇنلار بىزى سۇيۇتموردو، چۇنكى بىزدە گىنجلىك قۇوهرسى، گىنجلىك حرارتى، گىنجلىك هوسى واردى. بۇ مۇبارىزە هم مطبوعاتدا، هم دە باشقا- باشقا يىرلردە كىچىن گۇرۇشلردە اۇزۇنو گۇستىرىدى. او زامان بىر كلۇب واردى، بۇ كلۇبدا تىز- تىز مۇناقىشەلەر، مۇباحىشەلەر اولوردو. يادىمدادىر كى، اۇرادا مۇباحىشەلەر زامانى شاعىر سانىلى نىن چىخىشى گلنلرىن چۇخ غضبىنە سبب اولدو. سانىلى دىيىردى كى، پىرولتار شاعىرى نە دىنمكىدىر، بىلىمىم. البته من بۇ سانىلىنى بىر شاعىر كىمى اينكار ائتمك فىكىرىندە دىگىلم. آما گۇرۇنۇر، اۇندا كۇهنەلىك فىكىرى چۇخ قۇوتلى ايدى. بئله مئىللەر قارشى ايسە بىزىم جاوان قۇوهرلەر، مۇبارىز قۇوهرلەر چىخىر و اۇز فىكىرلىرىنى سۇيىلەيىر، اىضاح اندىردىلەر كى، ينى دۇور، ينى ادبىيات بۇ گۇن يارانىر، بۇ دا بىزىم حىاتىمىز بىر عكسىدىر. ائله بو ايللردە من بۇيۇك صنعتكارىمىز جعفر جبارلى ايله تانىش اولدوم. جعفر جبارلى گىنجلىگە چۇخ مەربىيان، چۇخ قايغىكش بىر حىس ايله ياناشىردى. بىز اۇنون پىشلىرى نىن تاماشالارنا همىشە گىندىرىك. يادىمدادىر، ۱۹۳۵- جى ايلده پىشى مطبوعاتدا چۇخ كىسكىن تىقىد ائدىلندە بىز، اۇزامانكى گىنج قۇوهرلەر بۇ تىقىدلارنى غلبهينە چىخدىق و جعفر جبارلىنى جۇراتلە مۇدافىعە ائلەدىك. بۇندان سۇنرا جعفر جبارلى همىشە بىزى گۇرۇندە دىيىردى: «آى جاوانلار، ائله بىلىردىم، ائىرلىرىمى تىنمىرسىنيز، گۇرۇنۇر سىز منىم ائىرلىرىمى بعضى تىقىدچىلردن ياخشى باشا دۇشور و قىمتلندىرىرسىنيز». او زامان «معارىف انوى» آدىندا بىر يىر واردى، ادبى گۇرۇشلرىمىز چۇخو اۇرادا كىچىرلىرىدى. بۇ گۇرۇشلرىن بىرىندە من نىگار رفىع بىگلىنى گۇردوم، جاوان بىر قىز، اۇتانچاق حالدا بىر طرفدە چكىلىپ

اۋتورموشدۇ، ھىچ كىس ايلە دانىشمىدى. آنچاق اۋنو تانىيان اداملار گلىب سالاملاشىردىلار. من اۋنو بىرىنجى دفعة اۋرادا گۇردوم و تانىش اولدوم.

۱۹۳۴- جۆ ايلده مۇسكوايا اۋنوماغا گىتىدىم. اۋرادا من چۇخ شى اۋيرىدىم. چۇنكى يازىچىلارلا تنز- تنز گۇرۇشوردوم. بىر چۇخ رۇس شاعىر و يازىچىسى ايلە تانىش اولدوم. بۇ شاعىرلرلە تنز- تنز گۇرۇشوردوم و مۇسكوادا كىچىرىلن علمى- ادبى محفيل و گۇرۇشلرە گىتىدىم. مۇسكوادا اۋچ ايلە قدر قالدىم. اۋرادان قايداندىن سۇنرا مۇختلىف يىرلرده، اول فيلم اىستۇدىوسوندا ايشلەدىم. ۱۹۳۸- جى ايلده يازىچىلار ايتىفاقى نىن صدرى اولدوم. سۇنرالار ايسە فيلامونىادا مۇدىر وظيفەسىندە، داھا سۇنرا فيلم و سىنما اىستۇدىوسونون مۇدىرى و سىنما و فيلم ناظىرى وظيفەسىندە ايشلەدىم. لاكىن بۇتون بۇ ايشلرلە برابر ھىچ زامان يارادىچىلىقدان كىناردا قالمىردىم. بۇ ساحەدە فعالىتىمى دوام اتتىرىدىم.

رسول رضا اۋز خاطرلەرىندە ايكىنچى دۇنيا مۇحارىبەسى بارەدە، جىبەدە اولدوغو زامانى بارەدە بىلە

دئىر:

۱۹۴۰- جى ايلين آخىرلارىندا من تخمىنأ يۇزە قدر كۇمونىست ايلە برابر سفرىلىگە آلىندىم و «كىرچ»- ە گىتىم. كىرچدە بىزىم لشگر دايانىردى. اۋرادا دئىملى، آذربايجانلى، ارمنى و گۇرچو عسكىرلىرىندىن عىبارت اولان لشگرلر يىرلىشىردى. بىز اۋرادا حربى روزنامەدە ايشلەمگە باشلادىق، بىزىم گۇزل تىقىدچىمىز، عالمىمىز مرحوم جعفر جعفرۇف آذربايجان دىلىندە نىشرياتىن، يازىلارن چاپا حاضرلايان شۇعبەسى نىن باشچىسى ايدى، چۇنكى اۋرادا ھم رۇسجا، ھم آذربايجانجا، ھم گۇرچوجە و ھم ارمنىجە روزنامە چاپ اولونورد. بۇرادا من رۇس شاعىرلىرىندىن ايلياسلويشكى ايلە داھا ياخىندان تانىش اولدوم. منىم «بختيار» شعرىمى دە اۋ رۇس دىلىنە ترچۇمە ائلەدى و جىبە روزنامەسىندە چاپ اولدو. بختيار آذربايجان قهرمانلارىندان بىرى ايدى و تىك باشىنا ۱۱ فاشىست ايلە وۇرۇشوب، اۋنلارى اولدۇرموشدۇ، نھايت اۋزۇ دە ھلاک اولموشدۇ. بۇ نىشريات ھمىشە جىبەدە، دۇيۇشده، قهرمانلىق، رشادت و اىگىدلىك گۇسترن اوغوللاردان، قىزلاردان يازىردى. من دە اۋ بىرىلر كىمى تنز- تنز جىبەدە- دۇيۇش مئيدانلارىنا گىتىدىم. اۋرادان آلدىغىم تائۇراتلا مقالهلر يازىب، باكى يا گۇنلررىدىم. بۇ نىشرياتدا، عباس زامانوف، نصير ايمان قولىنىف، نوروز ابراهيموف و باشقالارى ايشلەيىردىلر. مۇسكوادان دا بۇرايا تنز- تنز شاعىرلر، يازىچىلار، ژۇرنالىستلر گلدىردى. شاعىر كۇنستانتىن سىمۇنوف، ژۇرنالىست اوورچىن، مشهور اديب يالنىكو، دىمك اولار كى، بىزىملە بىرلىكدە ايشلەيىردىلر. عۇمۇمىتلە جىبە روزنامەسىندە چۇخ قاينار بىر حيات وار ايدى. بۇنا گۇرە دە اۋرادا كىچىردىگىم خاطرلەرلە دۇلو گۇنلر منىم اۋچون عزىدىر. اۋرادا ھم سئوئىچ، ھم دە كىرلى حادىئەلر آز اولمايىب.

شاعىر رسول رضا خارىجى اولكەلرە اۋز تائۇرات و خاطرراتى بارەدە بىلە يازىر: «سفرلىم بارەدە تائۇراتىم چۇخدور. يانىلمىرامسا، ۲۴ اولكەدە اولموشام. بۇ اولكەلرلن ھر بىرىندىن آلدىغىم تائۇرات بىر- بىرىنە بىزەمىر. ھر اولكەنىن اۋز خۇصوصىتىلرى وار، اۋرادا گۇردۇگۇم اداملار مۇختلىقىدىر، طىبعت دە، حيات دا. بىر دفعة من عالمىلر دستەسى ايلە ھىندوستانا گىتىدىم. بىزى ھىندوستانىن گۇركملى دۇولت و اىجتىماعى خادىمى جواھر لعل نېرونون قىبولونا آپاردىلار. چۇخ سادە اۋتاقدا بىر ماسا واردى، يانىندا ايكى- اۋچ سىندلى قۇيموشدولار. دىوارلاردا ھىچ بىر شكىل، بىر يۇخ ايدى. يقىن نېرونو گۇرنلر بىلر، اۋ باخاندا، آداما ائلە گلدىردى كى، سەن، ياخود اطرافىنا باخمىر، داخىلىنە باخىر. نېرو آذربايجان حاقيندا مە

بیر چوخ سؤالار وئردی، جاواب وئرديم. رابیندرانات تاقورون آذربایجان دلینده نشر اولونموش کیتابینی اونا تقدیم ائتدیم، چوخ سئویندی. سؤروشدو: تاقورو آذربایجاندا یاخشی تانییرلارمی؟ دئدیم: تاقورون بیر چوخ اثرلری آذربایجان دلینه ترجمه اولونوب و بیز اؤنو یاخشی تانییریق. علاوه اولاراق دئدیم کی: سیزی ده یاخشی تانییریق. او، خفیف-خفیف گؤلدو، تشکؤر ائله دی. بوندان سؤنرا اؤزون مودت ساده لیگی یادیمدان چیخمادی.

«خاریجی سیاحتلردن منیم یادیمدا قالان و منه چوخ قیمتی اولان بیر حادیه نی ده دانیشماق ایسته ییرم. بو، عیراقدا اولان زامان کربلایا گئتدیگیم گؤنلردیر. کربلادا بویوک فضولی نین قبری نی زیارت ائله دیم. بو اولمز صنعتکارین قبری کؤچه نین بیر طرفینده سوؤدکاسینا اوخشیایان بیر یرده ایدی. قارشیلادیغیم منظره منی چوخ مایوس ائله دی، چونکی فضولی بویوکلوگونده بیر صنعتکارین دیقتی جلب ائله مه یین بیر یرده دفن اولونماسی، البته آدامی مۆتأثیر ائله مه یه بیلمز دی.»

رسول رضانین وطنیمیز آذربایجاندا، ایکینجی دؤنیا مۆحاریبه سی گؤنلرینده، ۱۳۲۴- جؤ ایله تبریزدن ده اونودولماز خاطیره لری واردیر. بو زامان تبریزده قاینار بیر حیات باشلانمیشدی. رسول رضا تبریزده تشکیل اولونان بیر نچه مدنی- ایجتیماعی ییغینجاقلاردا ایشتیراک ائتدی. اؤنو بۆتون شاعیرلر، یازیچیلار، ضالیلار آلفیشلایردیلار. گؤلۆستان باغی نین مدنیّت سالونوندا تشکیل اولونان مجلسده، دانیشیق لاردان سؤنرا سؤز رسول رضایا وئریلدی. او، آذربایجانین فخری اولان تبریز باره ده دئدی: «من ایللر ایدی بو شهر ی گؤرمک آرزوسوندا ایدیم. تبریز منیم اؤچون عادی بیر شهر دگیل، سؤزۆن اصیل معناسیندا پایتختدیر. شاه اسماعیل ختایی نین، ستارخانین، باقرخانین، شیخ محمد خیابانی نین، نچه- نچه سؤز داهیلری نین یادگار قویوب گئتدیگی شهردیر. من بۇرایا گلشیمدن مقصد تاریخده آد قویموش شهرین و گؤنلیلی قارداشلاریمیزین بۇگۆنکو حیاتیندان سندلی فیلم چکمکدیر. ایسته دیگیمیز بۇدور کی، قوی گله جک نسیلله، آتالاری نین، بابالاری نین قهرمانلیقلا دۆلو حیاتیندان بیر یادگار قالسین. اینسانلارین بیر زامان اونودا بیله جکلرینی قوی اولدوغو کیمی نواردا ساخلا یاق. صاباح گله جک نسلیمیز بیزی اونوتقانلیق اؤستونده قیناماسین.»

رسول رضا خاطیره لرینده دئیر: «من بۇ سؤزلری سؤیله یندن سؤنرا، ایشتیراکچیلارین خواهیسی ایله ایکی شعر اؤخودوم. بیری هیجا وزینده، اؤ بیرسی عروض وزینده.»

رسول رضا بۇ سفرینده تبریزین گؤرمه لی تاریخی یرلری ایله تانیش اؤلور. او، اردبیلده، شیمالی آذربایجان یازیچیسی انور محمدخانلی ایله شیخ صفی مقبره سی، آله- آله گؤنبدی قباغیندا بیر شکل چکدیرمیشدیر..

رسول رضا آذربایجان ادبیاتی نین یۆکسلیشی و اؤنون او زامانداکی منظره سی باره ده بئله دئیر: «ادبیاتیمیز سؤن ایللرده بیر چوخ اؤغورلو اثرلری ایله خالقیمیزی سئویندیردی.»

رسول رضانین تنقید و ادبیات باره ده نظریه لری

ادبیاتیمیز، خوصوصیله گنج ادبی قوه لر بویوک فعالیتلا یئنی اثرلر یارادیرلار. بعضاً بۇ گنجلیگین یاراتدیغی یئنی اثرلر تنقیده معروض قالیر. تنقید دؤغرودان دا، اثرلرین نوقصانینی گؤسترسه، بۇ چوخ یاخشی دیر، چونکی یارادیجی آدمالار تنقیدین بۇ خثیرخواه ایشینه مۆثبت باخیرلار. آنجاق بعضاً گؤرؤنور

کی، کۆکۆندن بالتالامايا مئیل گۆستریرلر. بۇ دا گنجلیگیمیزی چۆخ اینجیک اندیر. بۇ احتیاطسیزلیق، قایغیسیزلیق اونلاری یولوندان سارسیدا بیلر. بۇنا گۆره ده بیزیم بۆگۆنکو گنجلرین اثرلرینده اولان آیری- آیری نۇقسانلاری، آیری- آیری اثرلرینده اولان چاتیشمایان جهتلری شیشیرتمک یۆخ، بلکه ده اونلارا تۆوصیهلر، دۆزگون یول گۆسترمکله کۆمک اتمهلی بیک. یارادیجی آدمالار خالقین ثروتیدیر، اونا چۆخ قایغی ایله یاناشماق لازیمدیر. بۇ قایغی اونودولسا، بۇ قایغی نین عوضینه گنجلریمیزی، یئرلی- ییرسیز، من حتا دنیریم کی، چۆخ ییرسیز تنقید ائله ینده گرک دۆشونسونلر کی، اونلار کۆریه بۇداق کیمیدیر، اونلاری سیندیرا بیلرلر. دوغرودور، اونلارین نۇقسانینا گۆز یۇمماق اولماز، آنجاق بۇ قۆصورلاردان آتا- آنا محبتی ایله دانیشماق لازیمدیر.

منجه ادبیاتیمیز اوغورلو یولدادیر، بیز ایندی ائله صنعتکارلارین آدلارینی چکه بیلرک کی، اونلار یالینز اۆز جۆمهورتیمیز میقیاسیندا یۆخ، بۆتون شۆرالار اولکه سینده اولان حۆدودلاردان اوزاقدا یاخشی تانییرلار. حاضیردا ایستر شعریمیزده، ایستر نثریمیزده، ایسترسه ده دراماتورگیامیزدا یینی آدمالار، یینی جاوانلار قلمینی سیناییر، بیزیم گۆرکملی یاغلی یازیچیلاریمیزلا برابر گنجلریمیز ده بۇ گۆن ایلهام وئریدیجی ایشرلی ایله فرحلنیر، اونلاری ترنۆم اتمگه چالیشرلار...

رسول رضا، بۇ بۆیۆک و قۆدرتلی شاعیر، بیزیم ایراندا دا چۆخ آدلی- سانلی شاعیرلردندیر. اونون «وفا» کیتابچاسیندا چاپ اولونان شعری «فردوسی» ۱۳۲۷- جی ایله بۇ قلم صاحبی طرفیندن فارس دیلینه ترجمه اولوب و «سوگند»، هفته لیک بدیعی- ایجتیماعی درگیده چاپ اولوب و سۆنرالار «نمونه هائی از ادبیات معاصر آذربایجان» کیتابیندا نشر اولوبدور.

«یک جفت از چشمان دنیا» کیتابی ۱۳۸۲- جی ایله مرتضی مجددر طرفیندن هم فارسجا و هم ده آذربایجان تۆرکجه سینده عرب ایقباسیله باسیلیب و یاییلیدیر. اوندان باشقا اونون «جالاسان گۆنو گۆنه» اثری شکوفه خانیم شکوری طرفیندن عرب ایقباسینا چنوریلرک نشر اولونوبدور.

رسول رضا، داھی نظامی گنجوی نین «خسرو و شیرین» اثرینی ترجمه اندیب و بۇ اثر ۱۹۶۲- جی ایله آذربایجانین گۆرکملی عالیم و ادبیات شۆناسی حمید آراسلی طرفیندن بیر درین مؤحتوالی مۆقدیمه ایله آذربایجان تۆرکجه سینده بۇراخیلیدیر.

حمید آراسلی بۇ کیتابین مۆقدیمه سینده بئله یازیر: «مۆترجم اثری هیجا وزنی ایله ترجمه ائتسه بئله، اؤریزنالین اساس مزیتلرینی ساخلاماغا مۆوقق اولموش، نظامی نین بدیعی ایفاده لرینی، حکمت آمیز سۆزلرینی درین معنا ایفاده اندن بئیتلرینی آذربایجان تۆرکجه سینده ترجمه ائتمیشدیر. بۇ ترجمه کیتابین اصلینه آن یاخین، بدیعی جهتن قۆوتلی و مۆکمل ترجمه دیر.»

قۆدرتلی شاعیریمیز رسول رضانین، آذربایجان تاریخینده سیاسی- فلسفی شعرین ایلک نۆماینده سی، اولمز مۆتفکیر عماد الدین نسیمی نین حاقیندا یازدیغی منظوم اثرین بیر کیچیک حیصه سینین نقل اندیب، مقاله میزه سۆن قویوروق:

سحره آز قالير،
 تۆند نارينجى زولاقلار،
 اۆفوقه ناخيش سالير.
 ياخين ميناره دن،
 اوجالير موناچات سسى،
 چاغيرير مؤمينلرى، اۇباشدانليغا...
 الله اكبر، الله اكبر!
 هله اۆفوق آرخاسيندادير سحر،
 سۇن گنجەنين قارانليغي،
 يۇبانير داش حوجره نين كۆنج - بۇچاغيندا،
 دۇستاق نەلر دۆشونور، گنجەنين بۇ چاغيندا؟
 بلکہ بۇ دۇزوم، بۇ جسارت عبثدير!
 بلکہ منى تحريك ائدن كسكين سسدير!
 يۇخ، يۇخ! بۇ، گلەجگه عبيرتلى بير درسدير.
 ايستر زينداندا چۆروت،
 ايستر سۆرگونده قوجالت،
 ايستر دارا چك،
 حقيقت اۆلۆمه باش آيمه ييب،
 آيمه يەجك.

قايناقلار:

- ۱- آذربايجان سۆوت اينسكلوپدياسى
- ۲- خسرو و شيرين، نظامى گنجوى، ترجمه: رسول رضا، باكي، ۱۹۶۲- جى ايل، حميد آراسلى نين موقديمه سيندن
- ۳- آذربايجان درگيسى، آذربايجان يازيچيلار ايتيفاقى نين اؤرقانى، ۱۹۸۲- جى ايل، ايکينجى سايبى
- ۴- گۆنش درگيسى، تهران
- ۵- رسول رضائين «وفا» اثرى

«خدیویه ال یازماسی نین سون طالعی»

باشلیقلی مقاله یه جواب

ائیل اوغلو

اوتن اون ایلیکلرده گنجهلی نظامی نین تۆرکجه شعرلری نین طالعینه دۆشونن بیر چوڭ فیکیرلر اورتایا چیخمیشدیر. منه ائله گلیر کی، او دۆرلی عالیملرین فیکیر موبادیلرینی باشقا آرخیبیلقلاردا دا آچیقلا یا بیلرک. الینیزده کی یازی، آنجاق جناب «میرهدایت حصاری» نین دۆرلی وارلیق دۆرنالی نین ۱۳۲- جی نۆمره سینده چاپ اولان مقاله سینه بیر جوابیه دیر. بیر داها قئید ائتمک ایستردیم کی، تنقیدی مقاله لر نه قدر سندلی اولسا، بیر او قدر اوز اهمیتینی آرتیراجاقدیر. یالینز گومان- احتیمالار اساسیندا دانیشماق بعضاً ده احتیوانی خارابلا یا بیلر. اؤمید کی، تنقیدی مقاله لریمیز داها دا دؤلگون اولسون. ۱۳۸۰- جی ایلین یای گۆنلرینده بیر چوڭ شاعیر دوستلاریمیزلا یاراتدیغیمیز «تۆرکجه شعر آراشدیرماسی»

جلسه لری نین بیرینده بیر حۆرمتلی عالیمه ایله تانیش اولدوم. اوتوز ایلدن بری میصر اولکه سینده یاشایان او حۆرمتلی عالیمه خانیم دۆکتور «فخرتاج فخرواعظی» ایدی. او میصرین بیر چوڭ اونیورسیتلرینده تدریسه مشغول اولان ادیب دیر. گنجهلی نظامی نین ال یازماسی نین شیفره سینى اونا وئریب، ال یازمانین ایرانا گۆنדרیلمه سینى، اوندان ریجا انتدیک. او قبول ائدیب، میصره دۆنوشوندن اوچ آی سونرا، ال یازمانین فوتوصورتینی منه چاتدیردی (پوست واسیطه سیله). ایلك باخیشدا ال یازمانین اون سککیزینجی یوز ایلیکده رحمتلیک علی افندی حلمی داغستانى نین حاضرلا یب سونرالار چاپا یئتیریلن کاتالوقوندا قئیده آلینان «دیوان نظامی» ادلی اثرین فوتوسو اولدوغونو باشا دۆشدم. اثری اوخویوب آراشدیریب، بیر سیرا صلاحیتلی عالیملرین ده نظرلرینه چاتدیراندان سونرا چاپا یئتیردیم. ال یازمانین گنجهلی نظامی دن اولماسینا منیم ایرلی سوردوگوم فیکیرلری تصدیقله ین عالیملری آد گتیرمک ایستریکسه، بلکه ده بعضی دوستلارین ادلاری قلمدن دۆشر، دئییه یالینز اثره مۆقدیمه لر یازان و نشریه لرده مقاله لر یازان عالیملری آد آپارمالی

اۋلوروق. اۋنلاردان، حۋرمتملى عاليم دۋكتور حسين محمدزاده صديق، پروفېسور دۋكتور آزاده رۋستمۇوا، پروفېسور دۋكتور نىظامى خودىينىف، حۋرمتملى عاليم اتيمولوق اسماعيل ھادى، حۋرمتملى تديققاتچى و ادبيات شۋناس محمدرضاكريمى حضرتلرېنى آد آپارمالي يام. كيتابا اۋن سۋزلىرى داخل اۋلان بۇ حۋرمتملى عاليملرېن يازىلارى ايلك چاپدا و ياخين گۈنلردە شاھيد اۋلاجاغيميز ايكينجى چاپدا مۇوجوددور. بۇ طبعيدير كى، ۸۰۰- ايل باسديريقلاردا قالان بير نادير اثرى، بيردن- بيرە گۈروب قبول ائتمەنلر دە اۋلاجاقدير. ائله آيرى- آيرى كلاسېك اثرلردە دە بئله اۋلۇبدور. ميرھدايت حصارى جنابلارى وارلىق ژۇرنالېندا يازير: «بۇ ديوانين ال يازماسى قاھرە دە خديويه كيتابخاناسېندا ساخالنيلير. اۋ نۆسخەدە آنچاق «ديوان نظامى» يازيلمېشىدور. لاکن كيتابخانانين حافىظى (سعيد نفيسى بئله آدلانديرمېشىدور) على افندى داغستانى، كيتابلارين ليستينى حاضيرلاركن اۋنون نظامى گنجوى دن اۋلدوغونو ظن ائدەرک «ديوان نظامى گنجوى» عۆنونانى ايله ثبت ائتمېشىدور. ائله بۇ مسألە دە ايختيلافلار سبب اۋلموشدور. چۈنكى اۋ كيتابين ۱۳۸۱/ ۲۰۰۳ - جو ايلين قيشيندا قطعياً قارامانلى نظامى نين اۋلدوغو معلوم و قبول اۋلونموش، يالنيز ۶ قطعەسى نين گنجەلى نظامى دن اۋلدوغو ايديعا اۋلوناراق ايثبات ائديلمەسى اۋچون دليللر گتيريلمېشىدور». گۈرونوركى، مير ھدايت حصارى جنابلارى اثرى گۈزدن سالماق اۋچون «ظن» كلمەسىنى ايشلديرلر، حال بۇ كى، على افندى قطعيتلە ال يازمانين نظامى گنجويدن اۋلدوغونو يازمامېشىدور، ائله جە دە على افندى بير داھا دا گۈزدن سالماق اۋچون اۋنو كيتابخانانين حافىظى يازير، حال بۇ كى، خديويه كيتابخاناسى نين ايلك كاتالوقونون سۋن صحيفەسىندە اۋنون بۇيوك عاليم اۋلدوغونو اۋيرنيرىك. اۋ يۈزلرلە فارسجا، تۈركجە و عريجه ال يازمانين آراشديريجى و اۋخوجوسو اۋلموش بير اينسان ايمېش.

من اثرى آراشديرديقدا اۋنون چۈخونو قارامانلى دان بيلديم، آما بۇ قطعى فيكير دگيل، ذاتاً قارامانلى دان بيلديگيم شعرلرين بعضيلرى دە گنجەلى نظامى دندير، نئجە كى، حۋرمتملى عاليم دۋكتور محمدزاده صديق اثرين ايكينجى چاپى اۋچون يازديغى علمى مقاله دە قارامانلى دان بيلديگيم فارسجا بير بئيت شعرين گنجەلى نظامى دن اۋلدوغونو ايثبات ائدير (ايكينجى چاپدا اۋخوياجاغيق). سۋز يۈخ كى، ناسيخلر بعضى واختلار، نظامى تخلصلو شعرلرى بير يرە تۈپلامېشلار (سۋنراكى عصيرلردە)، بۇ گنجەلى نظامى نين فارسجا غزللر و قصيدەلرېندە باش وئرمېشىدور.

بۇ ھميشە اۋلا بيلن بير حاديتە دير. آما ايسترديم حۋرمتملى اۋخوجولارين ديقتېنە چاتديرام كى، قارامانلى نظامى ايله گنجەلى نظامى نين شعرلرېندە اۋلان شاعيرلىك ايقتيدارى، دۋنيا گۈرۈشلىرى نين فرقلرى و خديويه نۆسخەسىندە اۋلان ممدوحلارين گنجوى نظامى نين دۋورونە عاييد اۋلدوغو مسألەنى آيدين ائدير. بيرينجى بۇ كى، قارامانلى نظامى شيعە دير. آما گنجەلى نظامى سۋنئى مذهب دير. اۋدوركى، گنجەلى نظامى «اى محمد حلم و حيدر علم و عمر معدلت» بئيتينى يازير. دئمك «عمر معدلت» يازديقدا سۋنئى اۋلدوغونو گۈستريز. حال بۇ كى قارامانلى نظامى شيعە دير. و تذکرەى- قريبي دە قئيد اۋلور كى؛ «مريد شاه خوراسان عتد اولونور».

سیز قارامانلی نظامی نین تۆرکجه شعرلرینده گئدن سیرالامادا (الیف دن ی به قدر) غزل، مۆریع، مۆسدس، مۆخمس، قطعه، دوبیتی و تک بیتلرین قاریشیق اولدوغونو گؤرورسونوز. یعنی اگر کاتب شعرلری مؤوضوع اساسیندا سیرالاسایدی، یقین کی غزللر، مۆریعلر، مۆخمس لر، مۆسدس لر، و..... ترتیبه سیرالاناردی، حال بو کی آدلارینی چدیگیمیز شعر نؤوعلری یالئیز ایقبا اساسیندا یئرلشمیشلر. مثلاً دیوان نظامی گنجوی (تۆرکجه یثنی تاپیلان) خدیویه نۆسخه سی مؤوضوع اساسیندا بؤلونمه میس، ذاتاً هر شاعیرین شعر ی آیری- آیری یازیلیمشیدیر. آما کاتب هامیسینی دیوان نظامی یازمیش. منجه علی افندی گنجه لی نظامی نین تۆرکجه شعرلرینی آیری- آیری مجموعه لرده ده اوخوموش اولوب و شعرلری تانیرمیش، اولدور کی، مجموعه نین ایلك بولومونو اوخودوقدا، مجموعه نی گنجه لی نظامی دن بیلیدیر. میرهدایت حصاری جنابلاری سیرالاما مسأله سینی آراشدیرمامیشدیر. گنجه لی نظامی به عاید اولونان شعرلر ایسه ایقبا اساسیندا یؤخ، ذاتاً مؤوضوع اساسیندا یازیلیدیر. (اؤچ قصیده و اؤچ غزل). میرهدایت حصاری جنابلاری دیقتلی اولسایدی، گؤرردی کی، قصیده لرده ایلك شعر «الیف» دیر، سؤنرا ایسه «س» دیر و داها سؤنرا، چیراق قافیه لی شعرین اوخوجوسو اولوروق و «ق» حرفیندن سؤنرا «ر» حرفی نین اوخوجوسو اولوروق. بو اوزدن «ق» حرفی و «ر» حرفی ایله سیرالانان سؤن ایکی شعر گؤستریر کی، اگر دیوان مؤوضوع اساسیندا سیرالاناسایدی، «ر» حرفی مجموعه نین ایکنجه ی شعر ی اولمالی ایدی و چیراق شعر ی (ق حرفی) ایسه دیوانین اؤچونجو شعر ی اولمالی ایدی. حال بو کی چیراق شعر ی «م» و «ل» حرفیه قافیه لئن شعرلردن سؤنرا گلیب و بو پوزغونلوق اولار. حال بو کی ناسیخ شعرلری مؤوضوع اساسیندا دگیل، ذاتاً ایکی شاعیردن بیلیمشیدیر. میر هدایت حصاری جنابلاری یازیر: «۲- جی دلیل بیر پارا لؤغتلرین قدیمی اولدوقلارینی ایدبعاً اتمک و میثاللار گتیرمک ایدی. آما او قدیم سایدیقلاری لؤغتلر گنجه لی نظامی دن ۳۰۰ ایل سؤنرا یاشایان قارامانلی نظامی نین و هابئله اوندان ۴۰۰ ایل سؤنرا یاشایان فضولی نین و ساییره شاعیرلرین شعرلرینده (حتی مؤعاصیر اثرلرده) گؤرونمکده دیر. بو اوزدن اونلارا قدیم لؤغت دنمگین معناسی یؤخدور». میر هدایت حصاری جنابلاری بیلمه لیدیر کی، گنجه لی نظامی نین تۆرکجه شعرلریندن اؤرنک و ثردیگیم اسکی تۆرکجه ده اولان بیر پارا سؤزلر کیتاب- دده قورقوددا واردیر. نظامی گنجوی نین تۆرکجه شعرلرینده هانسی اسکی لؤغت وار کی، او لؤغت «کیتاب- دده قورقود» دا اولماسین؟ من ایلك چاپدا حتا جومله لر ایله بیرلیکده میثاللار و ثرمیشم (باخ: دیوان نظامی گنجوی، (تۆرکجه یثنی تاپیلان)/ چاپ اندیشه نو/ ۱۳۸۱ / ص ۵-۶-۷). نه اؤچون میر هدایت حصاری جنابلاری یازدیغی مقاله سینده کیتاب- دده قورقودون سؤز خزینه سینده و گنجه لی نظامی نین الده ائندیگیمیز شعرلرینده اولان اسکی تۆرکجه نؤمونه سینی فضولی ایله قیاس ائدیر؟ نه اؤچون قارامانلی ایله قیاس ائدیر؟ نه اؤچون کیتاب- دده قورقودو قیراغا قویور؟ حؤرمتملی عالیم لر و اوخوجولار یاخشی بیلیرلر کی، فتودالیزم دؤورونو مین ایلدن آرتیق یاشایان و او دؤورون لؤغت ترکیب لرینی گؤنده لیک حیاتیندا و ادبی اثرلرینده ایشلندن خالقیمیز طبیعی اولاراق کیتاب- دده قورقوددا و حتا اوندان دا قاباقکی عصیرلرده ایشلندن

سۆزجوکلى فزولى و قارامانلى دؤورونده ده ايشلده بيلرلر. اما كيتاب- دده قۇرقودو نظره آلماييب، فزولى و قارامانلىنى اؤلگو اندنلرين باشقا نيتلرى وارسا، اؤ ايرى بير مسئلهدير.

كيتاب- دده قۇرقود ان اسكى يازىلى اثرىمىزدىر و اونداكى سؤزلر اوندان سونرا يازىلان گنجهلى نظامى نين تۆركجه شعرلرينده ده اولسا، بۇ سؤزجوكلرين چوخ ياشادىغىنى گؤسترير. بئله ليكه مير هدايت حصارى جنابلارى نين ايديعاسى ايله راضىلاشماق اولمور، اؤ اسكى تۆركجهده اولان سؤزلرين چوخ ياشادىغىنى نظره آلمير. حصارى جنابلارى يازير: «ياخود اؤ شعرلرين بيرينده ۲- جى خليفه (عمر) - ين آدى گلديگينه گؤزه اؤ شعرين گنجهلى نظاميدن اولدوغونو ايثبات ائتمك اؤچون ائل اوغلو اونون سؤنى اولماسىنى و عكسىنه اولاراق قارامانلى نظامى نين شيعه اولماسىنى ايثبات ائتمگه چاليشير. نظامى گنجوى سؤنى و شافعى اولسا دا، بۇ اؤ شعرلرين اونونكو اولماسىنا دليل اولاييلمز، چونكى قارامانلى نظامى نين ده سؤنى اولماسىنا دليللرئيمىز واردير، زيرا همان بحث ائتديگيمىز قصيدهدده بئله دئير:

شرعون سرايى صفه سينون چار روكنى وار،
اول چار يار كه آنلارى حق قيلدى مۆجتبا.
صيديق كه اولدى ثانى - ائنين غارده،
گنتميشدى صيدق ايله يولونا جان و ديل فدا.
فاريق ائتىدى فرق خطايى ثوابدن،
اصفياي اصفيا ايدي اولياي اوليا.
عثمان كى بؤلدى گؤزلرى نورينون ايله نور،
هم معدن - عطا ايدي هم منبع - حيا.
كىمدير كى وصف ذاتىنى عد ائده حيدرون،
حقينده لافتى ايله چون گلدى هل اتى.»

معلوم اولور كى، حصارى جنابلارى كيتابا يوخ، ذاتاً منيم بهار زنجان نشرىه سينده درج ائتديردىگيم بير مقاله يه جواب كيمي يازميشدير (قايناق وئرمه دن). بۇزادا حصارى جنابلارى نين يانيلديغى بير داها گؤرونور، بۇنا گؤزه كى اؤ اؤز مقاله سينده دليلسىز و ايثباتسىز اولاراق قارامانلى نين شيعه اولدوغونا اينانمير، و نه ايسه منيم وئردىگيم قايناكلاردان دا آد گنيرمير. قايناق وئردىگيم كيتاب قارامانلى نين شيعه اولدوغونو ايثبات ائتميشدير، منيم قايناق وئردىگيم كيتاب چوخ اونملى و اهميتلى بير كلاسيك اثردير. حؤرمتلى عالم دؤكتور حسين محمدراده صديق ين سعى و هيمنيله اؤتن آيلاردا نشره بۇراخىلان «ديوان غريبى منشا اوغلو و تذكرة مجالس شعراى روم» آدى اثرينده طهماسب ميرزانين كاتيبى اولان غريبى يازير كى، قارامانلى (چلبى نظامى) مۆريد - شاه - خۇراساندير. غريبى قنيد ائدير:

من قارامانلى نىن شيعه اولدوغونا اينانيرام، هم ده، اونون «محبوبيم افنديم كى اونون ايسىمى على دير» ردیفلى شعرىنى شيعه لرین بیرینجى ایمامى على (ع) اوچون یازدیغینا اینانیرام. هم غریبى نین قنیدلرینه گۆره، هم ده قارامانلى نین سۆز و گئدن شعرینه گۆره، هم ده اونون گلیب ایراندا تحصیل آلدیغینا گۆره اونون شيعه اولدوغونا شۆبهه لنمک اولماز. یوخارى پاراقرافدا تۆرکجه میزده اولان شعرلرینى رحمتلیک خالوق ایپکتن سهولر اۆزره قارامانلى په نیسبت وئرمیشدیر. بیز یوخاریداكى شعرلرده اولان نۆمونه لره دیقت ائندنده گۆرورک كى، او نعت یالنیز گنجه لى نظامى نین اولای بیلیر. همن شعرلرین ایلك بۆلومو خدیویه نۆسخه سینده مؤوجوددور. یقین ائدیرم كى، رحمتلیک على افندی ده شعرلری آیری- آیری آل یازمالاردا، ادبی جۆنگلرده اوخوموش و خدیویه نۆسخه سینده گلدیکده اونا تانیش اولان شعرلرین ایلكین بۆلومونو اوخویانندان سۆنرا، مجموعه نین بۆتۆلۆگونو گنجه لى نظامى په عایید بیلیمیشدیر. منجه ناسیخ خدیویه نۆسخه سینى حاضرلایاندا تۆپلادیغى نظامى تخلصلو شعرلری بیر یشره بیغمیشدیر و کلاسیک دؤورلره عایید اولدوغو کیمی، اثرین شاعیرلریندن مۆنوقرافی وئرمه میشدیر. آما بۇ على افندی نین مهارتی.. اولموشدور كى، ایلك باخیشدا گنجه لى نظامى نین قصیده لرینى تانییمیشدیر. منه بئله گلیر كى، گنجه لى نظامى نین خمسه سینده اولان نعتلرینى و خدیویه نۆسخه سینده اولان نعتی تکمیلی توتوشدوراندا، تۆرکجه نعتین شاعیری نین گنجه لى نظامى اولدوغوندا تردید ائتمک اولماز. مثلاً حصارى جنابلاری بۆتون تذکیره لری و تاریخ کیتابلارینى داناراق قارامانلى نظامى نین ۴۵-۵۰ یاشیندا اولدوغونو ایدیعاً ائدیر. اونون بۇ سهو ایدیعاسى مۆباحیثه سیز رد اولونور، بۇنا گۆره كى ۱۵- جى عصرین و اوندان سۆنراكى عصرلرین تذکیره چیلری تامیله قارامانلى نین چۆخ گنج اولدوغونو قیئد ائدیرلر. (حسن چلبى، لطیفى، سهى و غریبى منشا اوغلو اونون چۆخ گنج اولدوغونه داییر معلوماتلار وئرمیشدیر. عثمانلى مۆکلفلری نین صاحبى محمد طاهر بورسه ای و خالوق ایپکتن ده قارامانلى نین گنج اولدوغونو قیئد ائدیرلر).

حصارى جنابلاری نۆمونه وئردیگی سۆن شعرلرین قایناغینى هله لیک بیلدیرمیر. قیئد ائدیر:

محرمان- حریم- درگاهى

سالیکان- طریق- آگاهى

هم اون ایكى هۆمام حۆرمتینه .....

قایناقلارینى اوخوجولاریندان نه ایسه گیزلتمیشدیرسه، آنجاق یاخشى بیر قایناق اولدو، اونون بۇ سۆزو. شعرین سۆن بیئتلری گۆستیریر كى، قارامانلى نظامى شيعه دیر و قارامانلى نظامى یازمیش: هم اون ایكى ایمام حۆرمتینه/ هم اول ایكى هۆمام حۆرمتینه. منجه بعضیلری یشریز باش آغریسى چکیر، اونلار اینانمالیدیرلار كى، خدیویه نۆسخه سینى نین ایلك بۆلومو گنجه لى نظامى نیندیر. میر هدايت حصارى جنابلاری اؤست پاراقرافدا وئردیگی شعرین قایناغینى وئرمگه سۆز وئرمیشدیرسه، آما بۇگۆنه دک عمل ائتمه دی. حقیقتی آختارانلار اونو بیر گۆن تاپارسا، داهدا یاخشى اولار.

مشهور یازیچی امینه ایشین سو خانیم آچتیق مکتوب

آنالار اۆلمز

علاء الدین محمد اؤغلو*

سئوگیلی عزیز باجیم.

دوغما آنا دیلیمیز اولان گۆزل تۆرکجه میزی مۆقدّس وطنیمیز کیمی سۆنسوز محبتله سئون، ایلرله حسرتینی چکدیگیم چوڭ مۇحترم امینه ایشین سو خانیم سالاملاریمی چاتدیرماقلا اوزومو خوشبخت حساب اندیرم.

مۇحترم امینه ایشین سو خانیم، سیز آذربایجاندا ۱۹۶۰- جی ایلدن سونرا تۆرک ادبیاتیندا سوزو اندیله جک، خوصوصی ایفاده صنعتکارلیغی ایله اینسان قلبینی فتح ائدن، مضمون و اؤسلوبو ایله سئچیلن، گۆجلو رومانچی کیملیگینه صاحب بیر یازیچی تۆرک قادینی، مۆجاهیدی کیمی تانییرسینیز. اؤنو دا چوڭ یاخشی بیلیریک کی، تۆرک دنیاسی نین ادبی گله جگی اۆچون مۆهم خیدمتلر ایفا ائتمیش بیر فیکیر آدامیسینیز. آله آلدیغینیز هر هانسی بیر موضوعو یۆکسک صنعتکارلیق و پؤنتیک بیر اؤسلوبلا یازماغینیز بۆتون اؤخوجولار کیمی منی ده مسحور ائتمیشدیر.

تۆرکیه خارایجینده یاشایان اوزۆبیر، سوزۆبیر، گله جگه اؤمیدله باخان گوزۆبیر سؤیداشلاریمیزین کدر یۆکلۆ، آجی حیاتلاریندان سوز آچان یتکین رومانینیز آذربایجان تۆرک آیدینی نین ماسا اؤستو کیتابیدیر. نه ایسه... نصیب اولورسا رومانلارینیزین صنعتکارلیغی حاقیندا گله جکده صؤحبت آچاجاغام... سیزه بۇ آچتیق مکتوبو یازماغیمین سببی ایسه تماماً بام باشقادیر. بئله کی، بۇ یاخینلاردا «تۆرک یوردو» درگیسینده (حزیران ۱۹۹۹، جیلد ۱۹، سای ۱۴۲، ص ۱۹-۱۸) سیزین «آنا ما داییر، و اعتیرافلار...» آدلی منشور شعر- خاطیره یازینیزی اؤخودوم. بیر دیداکتیک اثر تأثیری نؤماییش ائتدیرن بۇ یازینیز منی چوڭ مۆتأثیر ائتدی.

عزیز باجیم، دوغرو تثبیت ائتمیسینیز، دوغرودان دا «آنا» حاقیندا یازماق آسان دگیل. طالعین ائیشلی- یوخوشلو یوللاریندا بۆتون حیاتینی اولادلاری نین خوشبختلیگینه وقف ائتمیش بیر مۆکمل آنانین کئچدیگی حیات یولونو قلمه آلماق چوڭ چتیندیر... چوڭ... چوڭ...

* - ساکارا اونیورسیتته سی، فن ادبیات فاکولته سی، تۆرک دیلی و ادبیاتی بۆلۆمو باشقانی

آما سىز جسارتلە يازدىنيز. بۇ تقدىرە لايىقدىر. دۇغرو اولاراق نىجە دە طبيعى دىمىسىنيز: «... منى آن چۇخ مۇتائىر اندن شىخىس آنام اولوب»... «آنا- اۇشاق باغلارى، عصرلردىر كى، چۇخ اينجەلندى، اينجەلمىكە... من عاجىز، نىجە قىلىشقا بىلمەيمەن بۇ سۇاللار؟ يالنىز اۇز مسألەمى، يالنىز اۇز سۇاللاريمىن بىر قىسمىنى يازا بىلدىم: آناملا علاقه دار اولاراق، چۇخ گۇزل اعتىرافلاريمى...».

بلى، مۇكمل آنالار اولادىلار اۇچۇن هر بىر عذاب- اذىتە قاتلاشىرلار. هر بىر اۇشاق آناسىنى سۇير و سۇومەلىدىر دە. بۇ طبيعى بىر حادىتەدىر، آما بۇ رفتارلا بعضىلىرى نىن فخر ائتمەسى، اۇيۇنمەسى خۇش بىر حال دىگىلدىر.

يازىنيزى اۇخودوقدان سۇنرا سىزىن آنانىزا اولان مۇحبىتىنيزى ايسە ايلاهى بىر سۇوگىدن باشقا قىمتلندىرە بىلمەدىم. بۇنۇ اۇزۇنۇز چۇخ پۇنتىك يازمىسىنيز:

«... منىمكى سۇومك دىگىل، بىر نۇوع حاشا- پىرىتىش ائتمك ايدى سانىرام».

عصرلر بۇيۇ اىنسان اۇغلونا اۇرنك اولان تۇرك مېلىتى نىن مېلى تاپىلماز تارىخى، بىلە مرد، جسور، اىگىد، مۇكمل و قهرمان آنالار كاراكتىرى ايله دۇپ دۇلدور.

آما ساغلىغىندا آنا بۇرچونۇ مۇكمل اۇدەين هىچ بىر اولادا راستلامادىم. اۇنو دا دىمەلىم كى، مە گۇرە، اولادىن آنا بۇرچونۇ اۇدەمەسى مۇمكۇن دىگىلدىر. آنالاريمىزا ساغلىقلاريندا نە قدر خىدمت ائتمك دە يىنە آزدىر. اولادىن مۇكمل آنايا هر زامان، هر ياشدا احتىياجى واردىر. سىز دە دۇغرو اولاراق اعتىراف ائتمىسىنيز: «... آنام گىندن كىمى اۇنون اۇچۇن دارىخماغا باشلادىم».

مۇحترم امىنە ايشىن سو خانىم، آچىق سۇيلىم كى، سىزىن بۇ عىبرت اىمىز يازىنيز مە جسارت وئردى. اىجازە وئىرسە نىز رحمتلىك آنام حاقىندا اۇز اعتىراف خايطرەلرېمى سىزىنلە بۇلۇشمك اىستردىم.

۱۹۸۱- جى ايل ايدى. اىستى حىزان گۇنلرى... آنام سۇن نفسىندە، اۇلۇم- دىرىم مۇجادىلەسى وئىرى. مە سارى دۇنۇب: «ياخىن گل، گۇزۇمون آغى- قاراسى اۇغلوم. اۇشاقلىغىندا مىندن چۇخ سۇرۇشاردىن، اۇ واختلار سە بىر ضرر تۇخونار مقصدىلە قۇرخومدان سۇيلىە بىلمەدىم. سىن بابان تۇركىلدىر. آدرسى دە بىلەدىر: اىزمىر وىلايتى، ايدىن سانجاغى، بۇزدۇغان قىساسى، آسما قىرەسى، حاجىلاردان محمد على اۇغلو. اۇز سۇيونو تاپىب اۇنلارا قۇوۇشمازسان، سۇتومو سە حالال ائتمم. بۇ سىرى قىرە آپارا بىلمرم...».

رحمتلىك آنام بۇ سۇن سۇزلىرىنى سۇيلىەدىكەن سۇنرا ابدى اولاراق گۇزلىرىنى يۇموب حاقىن رحمتىنە قۇوۇشۇدۇ. اۇ گۇندىن، اۇ آندان برى اۇز- اۇزۇمە اىچىمدە قۇورۇلورام... ساوادسىز آنامىن اللى- اللى بىش ايل بۇ آدرسى نىجە اۇزىلەدىگىنى و نىجە حافىظەسىندە ساخلادىغى سىرىنى بىر تەر چۇزە بىلمىم. هە دە آنامىن اۇنۇندە تىظىملە اىبلەرك، رۇخونا دۇعا اۇخوماقلا اۇزۇمو تىلى ائدىم... آذربايجان تۇرك ادىباتى نىن بۇيۇك مۇتفكىرى، فىلۇسوف شاعىرى صمد وۇرغونون عىبرت آلىناسى مىصراعلارى ياردىمىما گلىر:

تۇ سىن اۇزۇنە، ائى چىرخ- فلک،
داشدان يارانمايش، آندندىر اۇرك.

عزيز باجيم، من ۱۹۴۲- جى ايلده آنادان اولموشام. رحمتلىك آتام ۱۹۴۳- جۆ ايلده دوغما وطنيندن چۆخ- چۆخ اۇزاقلاردا وفات ائتميشدير. اۇزومۆ بيلندن برى، آنامى تانى ييرام. آنام منيم اۆچۆن هم آتا، هم آنا، هم قارداش، هم عمى، هم دايى، خوڭلاسه هر شئييم اولموشدور. اۇندان باشقا بير كيمسه يۆخ ايدى. ايندى ده اۇزومۆ آناسيز حيسن ائتميرم. هارادا اولسام، آنامى اورتادا گۆرۆرم. آنالار اولمز، عزيز باجيم، اۇنلار بيزيم ايچيميزده، وارليغيميزدا ياشاييرلار. (بيز نه قدر وار اولساق) اۇنلار دا بيزيمله اولاجاقلار.

بيلميرديم دوغولدوغوم كنده منه نه اۆچۆن «عثمانلى بالاسى» دئيريدلر. محله اۇشاقلارى منى گۆرنده «عثمانلى گلدى» ديهرك هۆجوم ائتديلر. او واختلار آنامدان سۇروشاندا كى: «آتام هارالى ايدى؟ عثمانلى نه دئمكدير؟» رحمتلىك گۆز ياشلاريني آخيداراق هئچ بير جاواب وئريردى.

هئچ اۇنودا بيلميرم. كنديميزده كى ايلك مكتيبين بيرينجى صنيفينه گئيريديم. محله اۇشاقلارى «عثمانلى» ديهرك اۆستومه گلديلر. بيرجه اۇنو خاطيرلا ييرام كى، بيرينه، ايكي سینه شيلله آنديم. منى اۇ قدر دؤيدولر كى، انويميزه بئله گنده بيلمهديم.

باتاقدا گۆزلىرىمى اچاندا آنامى باشيمين اۆستونده آغلار گۆردوم.

- سته نه قدر سؤيله ميشم، او اۇشاقلارلا اويناما. اۇنلار سنى شيكست ائده جكلر. آتانا من نئجه جاواب وئررم...؟ عزيز اوغوم، اۇنوتما، سن اوخوماليسان. بۇ، رحمتلىك آتائين آرزوسودور. او گۆندن سۇنرا اۇشاقلارلا اويناماق منه قاداغان اولدو. آنام كۆلخوز (جمعى اكينچىلىك سيستمى) تارلا سينا ايشلهمگه گئتديكجه قاپيني ائشيكدن قيفيللايب گئردى. من اۇناتقا تك باشيما قالارديم. محله اۇشاقلارى نين اويناماقلارينا پنجره دن باخارديم.

بئله ليكله، آجيلى، آغريلى ايللر گليب كئچدى. حيات ايسه داوام ائديردى...

اوخوماق عشقى منى باكى دؤلت اۇنيورسيته سينه گئيريب چيخاردى. اۇندان سۇنرا آكادميك فعاليتلريم باشلادى. آناملا بيرليكه ياشاديغيم سيخيتيلى گۆنلر آرخادا قالدى.

بۇدور، اولوم دؤشگينده سون دقيقه لرينى ياشايان آنام نئجه ايللر بۇندان اۇنجه سۇروشدوغوم سۇاللارلا جاواب وئريردى... «سنىن آتان تۆركدور...» آنام آذربايجان تۆرك قادينى ايدى. بيز تۆركلوگوموزله فخر ائدن اينسانلاريق. آتامين آنادولو تۆركو اولدوغونو آتامين وصيتيندن سۇنرا اۇيرنديم. داها سۇنرا معلوم اولدو كى، ۱۸۹۵- جى ايلده آنادان اولان رحمتلىك آتام بيرينجى دؤنيا ساواشيندا اسير دؤشن يۆزلرله تۆرك عسكرلريندن بيرى ايميش. ۱۹۲۵- جى ايلده آناملا ائولنميش، عؤمرونون سۇنوننا قدر آذربايجان تۆركلرى ايچريسينده آذربايجان تۆركو هؤيتى ايله ياشاميشدير.

بلليدير كى، بابامين آنادولو تۆركو اولدوغونو گيزله مەسى حاقيندا مۆختليف سۇاللار اولاييلر. بۇنون جاوابى چۆخ آچيق و آيديندير. سؤوتلر بيرليگى دؤورونده استالينين تۆركلره قارشى تطبيق ائتديگى سؤي قيريم سياستىنى سيز چۆخ ياخشى بيليرسينيز. حافظه لردن هله ده سيلينمه ميشدير كى، سؤوتلر حاكيمتى ايللرينده كيمين ائوينده عربجه يازيلى آن آزى بير كيتاب و يا بير وارا ق تاپيلسا، كيمين تۆركيه و

ايراندا قۇھوملارى اولسا، و يا كيم ايسلام دينينه عاييد هر هانسى بير مراسيم كىچىرسە، او، يا گۆللەنمەلى، يا دا بۆتۆن طابىقاسى ايله سىبىرىيە سۆرگون ائىدىلمەلى ايدى.

منيم ياشاماغىم و يا ساغ قالماغىم خايطيرينه رحمتلىك انام «تۆرك و عثمانلى» كلمەلرى نىن اذيتىنى چۇخ چكىشىدىر. حىتا رحمتلىك بابامىن مزارىنا بىلە قىصدأ قىبرداشى قويدورمامىشىدىر كى، «عثمانلى و تۆرك» عىبارەلرى بىلنمەسىن...

مۇحترىم باجىم، انامىن وصىتىندىن سۇنرا تۆركىيە گىلمك، قۇھوملارىمى تاپماق و رحمتلىك انامىن سۇن وصىتىنى يىترىنە يىتىرمك اۆچۆن چۇخ سعى گۇستىرىدىم، اما بير نىتىجە آلا بىلمىردىم... چۇخ شۆكۆرلر اولسون كى، ۱۹۸۵- جى ايلدىن سۇنرا آذربايجان سىمالارىندا «آشكارلىق»، «پىرسترويككا» (بىنىدىن قۇرما) يىللىرى اسمگە باشلادى...

۱۹۸۹- جو ايلده هامىمىزىن چۇخ سۇدىگى، تۆرك دۇنياسى آراشدىرمالارى وقى نىن رىيسى، پروفىسور دۆكتور توران يازقان جىنابلارى نىن باشچىلىغى ايله اىستانبولدان باكى يا بير طيارە گلىدى. طيارەدە يۆز آلتىمىش نفر وار ايدى. او گۆنلر بۆتۆن آذربايجان بايرام هاواسى اىچىندە ايدى. او گۆنلر منيم دە حياتىما اۆز قىزىل مۇھرۆنو وۇردو، بىلە كى او شىلىكلردە قۇرخا- قۇرخا، تىلاش و هيجانلا ساوادسىز انامىن منە وصىت ائىدىگى آدرسى بۇردورلو ايش آدمى عبدالرحمن چلىك بىگە گۇستىرىب، منە كۆمك ائتمەسىنى خواهىش ائىدىم. ذىرلى قارداشىم عبدالرحمن چلىك بىگ هيجانلى اۆلدوغومو گۇرۆب منە دئدى: «هىچ ناراحت اولماين، من بو يىرى ياخشى تانى يىرام، اينشا آلاھە ياخىندا قۇھوملارىنىزلا گۇرۆشرسىنىز».

۱ اكىم ۱۹۹۰. سارپ سرحد قايسىنى كىچىب، تۇرپاغى اۆپدوم. خرىطە ايله آيدىن شەرى، بۇزدوغان ايلچەسىنە يۆل آلدىم. ۳ اكىمدە قۇھوملارىما قۇوۇشۇدوم. هر يىردە مىندن سۇرۇشۇدلار كى، سئو- سئو تۆركىيە گىتىدىن، نە قدر قۇھوم تاپدىن؟ منيم اۇنلارا جاوايىم بىلە اۆلدو: «تۆركىيە جومهورىتىندە آلتىمىش بىش مىليون ياخىن قۇھوم تاپدىم. بۇنلار يۆز اللىسىندىن چۇخو آتامىن شجرەسى ايله علاقه داردىر (ياخىن قۇھوملارىمدىر)».

حۇزۇمتلى امىنە ايشىن سو خانىم، انامىن وصىتى منى چۇخ مۇتأئىر ائتمىشىدىر. بو تأئىر نىتىجەسىندە «اناملا صۇحبت» شعرى مۇيدانا گلمىشىدىر. او شعرى سىزە تىقدىم ائتمكە سىزى آلاھا تاپشىرىرام. حۇزۇمتلرىملە.

اناملا صۇحبت.

انامىن وصىتى: «اوغول، منى باغىشلا، ايندى يە كىمى سە بير ضرر تۇخونار دئە سۇيلەمەمىش. سىنن بابان تۆركدۆر. آدرسى دە بىلەدىر: ايزمىر وىلايتى، آيدىن سانچاغى، بۇزدوغان قىزاسى، آسما قىرەسى. حاجىلاردان محمد على اوغلو. اۆز سۇى- كۆكۆنو تاپىب اۇنلارا قۇوۇشمازسان، سۇتومو سە حلال ائتمرم».

اللى، اللى بئش ايل نىچە ساخلايدىن،
يادىندا آتامىن آدرسىنى سىن؟
يازى- پۇزۇ بىلە بىلمە يىردىن ھىچ،
نىچە ازىرلەيدىن اۋنو اۆرگەن؟

جاوان ياشلاريمدا خىر آلاندا،
نەدن سۆيەلمەيدىن سۆزۈن دۆزۈن؟
«سەن خىر گىلر» آمالى ايلە سىن،
نە قدر آلداتىدىن اۋزۈن اۋزۈن.

آتام ھارالىدىر... ھنى سۇران زامان،
سۆزلىرى سىنەنى يارالامىشىدىر.
ايندى بىلىم كى، رحمتلىك آتام،
سۆزلىرىم قىلىنى پارالامىشىدىر.

دۇيورام... كۆر اۋلسون زامانىن گۆزۈ،
نە قدر آرزولار اۆرگەن قالدى.
سۆن نىسىندە دە سۆيەلمەسەيدىن،
يا، منىم دۇرۇموم نىچە اۋلاردى؟

مىن آغرى، عذابا قاتلاشراق سىن،
ساخلايدىن مۆقتىس ناموس، عارىنى.
قادالى ايللردە ياخشى قۇرودون،
عثمانلى محمدىن يادىگارىنى.

يىرىن جىت اۋلسون، رحمتلىك آتام،
مىن خطا- بلادان سۆرۈشموشام مىن.
سۆن وصىتىنە عمل اندەرك،
اۋز سۆى- كۆكۆمە قۇرۇشموشام مىن.

مۇغان كندلرى نىن آدلارينا بىر باخيش

(بىرىنچى بۆلۈم)

سەيد محمد ابراهيمى

مۇغان آذربايجانين گۈزل و گۈركملى بۆلگەلرى نىن بىرىدىر كى، شىمال، شرق و غرب طرفدن آراز چايى، بۇلغار چايى و قاراسۇ، جنوب طرفدن ايسە سالوات داغلارنى ايله احاطه اولونور. مۇغان آذربايجانين تارىخى يىرلىرىدىن بىرىدىر كى، ايرانلا رۇس دۇيوشلىرىدىن سۇنرا ايكى بۆلۈمە پارچالانمىشىدىر. بۇزائين اۆچدە ايكى حيصەسى آذربايجان جۆمهورىتىندە، اۆچدە بىرى ايسە بىزىم آذربايجاندا يىرلىشىر.

بىزىم مۇغاندا اۆچ شەرىستان (بىلە سۇوار، پارس آباد و گىرمى)، آلتى شەر و ۱۰۴۲ كند (بىلە سۇواردا ۳۵۷ كند، پارس آباددا ۳۳۳ كند و گىرمى دە ۳۵۲ كند) يىر آلىر.

بۇ بۆلگەدە تارىخى كۆكۈ اولان بىر چۆخ يىرلر و كندلر مۇوجودور كى، هر بىرى قىدىمى بىر ائله، طايفاي و خالقا باغلىدىر. آنجاق بىر چۆخونون دا آدى قۇش، آغاج، داش، تپە، درە، دمىر، بۇلاق و بۇنلار كىمى قاوراملارلا علاقه داردىر. بۇ يازىدا چالشمىشىق كى، بۇ كندلرى و يىرلرى چىشىدىلى بۆلۈملرە بۆلۈب، اۆخوجولارا تانىتىدراق.

۱) قۇش آدى ايله باغلى اولان كندلر و يىرلر

آنقوتلار: گىرمى نىن اۇجارلى ماحالىندا (مركزى بۆلگەسىندە) يىرلىشىر و «آنقوت» قۇشو ايله باغلىدىر. آنقۇرد، آنقۇرت: گىرمى نىن اۇجارلى ماحالىندا، بۇ آد هم آنقۇت قۇشو ايله، هم دە قۇرد آدى ايله باغلى اۇلا بىلر.

اۆنگوت: اونقوت: گىرمى نىن بۆلگەلرىدىن بىرى، احتمالاً آنقۇت قۇشو ايله باغلىدىر.

تۆلو، تۆلن، تۆلان: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا، تۆلو قۇشو ايله باغلى.

تۆلون: گىرمى نىن اۇجارلى ماحالىندا، احتمالاً تۆلو قۇشو ايله باغلى.

تۆلئىر، تۆلويىش: گىرمى نىن اۇجارلى ماحالىندا، احتمالاً تۆلو قۇشو ايله باغلى^۱.

تۆوۈز دُرەسى: طاووس دُرەسى، گىرمى نىن برزند ماحالىندا.

۱ - تۆلۆ، تۆلۆن، تۆلئىر: بۇ آدلار تۆل، دۆل، دۆلە، تىل شكىلىدە مۆستقىل و يا كلە نىن بىر تركىب حيصەسى كىمى آذربايجان يىر آدلارينا گۈزۈنور و فېكرىمچە «بىر» معناسىنى ايفادە ائدىر. *اۆزۈمدۆل* (قاراداغ بۆلگەسىندە ماحال آدى)، *تۆخومدۆل*، *سۇمادۆل* (اۆزۈمدۆل ماحالىدا ايكى كند)، *تىل* (شېۋىستره ياخىن كند)، *چاخىردۆلە/دۆلان/دۆلئىرىن* (قاراداغ، دىزمار، مزره كندىدە يىر آدلارنى)، *شۆمۈدۆل* (مزرى نىن قۇنشوسو «شرفە» كندىدە بىر درە آدى). *دۆلئىر* دۆلە+بىر تركىبى اولماليدير. (اسماعىل هادى)

خۇروزلو داغلاری: مۇغاندا بىر سىرا داغ آدلاری، چۆل خۇروزو قۇشو بۆلگەدە چۆخ اولدوغونا گۆرە، اسكى چاغلاردان بۇ قۇشون آدى ايله باغليدير. آنجاق قديملره نىسبەتاً بۇ قۇشون سايبى ايندى خنىلى آزالمىشىدير.

گۆيرچين قىشلاغى: بيله سۇوارين قىشلاق دشت ماحاليندا، بۇ بۆلگەدە اۆچ قىشلاغين آدى گۆيرچين قۇشو سۇزو ايله باغليدير.

گيلارلو، گيلارلى: گثرى نين اۇجارلى ماحاليندا، گيلار قۇشو ايله باغلى.

لاچين درهسى: گثرى نين اۆنگوت ماحاليندا.

بۇنلاردان باشقا دا مۇغاندا چۆخلو كندلر وار كى، اۇنلارين كۇشنىلرى نين آدى مۆختليف قۇش آدلاريندان آلىنمىشىدير، اۇ جۆملەدن گثرى نين گۆنى - دۇغوسوندا آلايلا ايله بىاره كندلرى نين آراسيندا «قاراقۇش» دئيلن كيچيك بىر قايا واردير. گثرى نين قۇزلو كندينده ده بۇيوك گۆنى آدىلى كۇشندن شئرلر درهسىنه سارى اۇجا بىر قايا وار كى، «قاراقۇش اۇتوران» آدينى داشى بىر. گثرى نين گۆن چىخان طرفينده يئرلشن قنبرلو كنديله زىنگير آراسيندا دا «قره قۇش» آدلانان بىر سال قايا واردير.

بۇنلاردان باشقا دا بىر نئچه كنددن آد چككم اۇلار كى، قۇش و قۇشچولوقلا ايلگىلرى واردير، اۇ جۆملەدن:

- افچه: گثرى نين مۇران ماحاليندا، «اۇچو» سۇزو ايله باغلى، هابئله ائو، آو سۇزوييله باغلى اۇلا بيلر.

- افچى: پارس آبادين آسلان دۆز ماحاليندا، «اۇچو» سۇزو ايله باغلى.

- اوسوران: گثرى نين مۇران ماحاليندا، «اۇچو يۇران» سۇزو ايله ايلگىلى اۇلا بيلر.

- تۇلاچى: گثرى نين اۆنگوت ماحاليندا، تۇلا قۇشونون اۇوو ايله معيشت كئچيرن كند آنلاميندا.

۲) حثيوان آدلارى ايله باغلى اۇلان كند آدلارى

ايلخى: گثرى نين اۆنگوت ماحاليندا. «ايلخى»: مال - دواوار سۇروسو، خۆصوصيله آت سۇروسو

انركك قۇيون: بيله سۇوارين قىشلاق دشت ماحاليندا، سرحدّه ياخين بىر يترده يئرلشن كۇشون آدى.

پَلَيْلى، پلنگلى: گثرى نين اۆنگوت ماحاليندا، هابئله پارس آبادين آسلان دۆز ماحاليندا

تكه چى: گثرى نين اۆنگوت ماحاليندا، هابئله پارس آبادين اورتا بۆلگه سينده. «تكه»: كئچى نين انرككى.

تكه كندى: بيله سۇوارين قىشلاق دشت ماحاليندا.

تۇلاچى: گثرى نين اۆنگوت ماحاليندا. تۇلا قۇشونو اۇولاماغا يارايان بىر جۆر ايت.

دوه چى: پارس آبادين آسلان دۆز ماحاليندا.

دوه درهسى: پارس آبادين آسلان دۆز ماحاليندا.

قاتير يۇران: گثرى نين اۇجارلى ماحاليندا ايكى قىشلاغين آدى.

قارا قۇچ: گثرى نين اۇجارلى ماحاليندا. قۇچ: قۇيونون انرككى، تۆركلرده قۇدرت علامتى، قارا آغاج

سۇزونون دئيشيك ايفادهسى ده اۇلا بيلر.

قاريشقا تپه: پارس آبادين آسلان دۆز ماحاليندا ايكى كندين آدى.

قۇچ قىشلاغى: بيله سۇوارين مركزى بۆلگه سينده، هابئله گثرى نين اۆنگوت ماحاليندا.

قۇردلو قىشلاغى: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا.
 قۇردلار: مۇغانىن شاھسئون طايفالارى نىن بىرى نىن آدى.
 كىچى قىشلاغى: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا كىچى قىشلاغىن آدى.
 كۇراماللى: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا، كۆرەمار (بىر قىسىم ایلان) سۇزونون دىيشىك ايفادەسى اولاي بىلر.
 مارال كندى: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا. مۇغان قدىمدن مارالین ياشادىغى يىر اولوب. «مۇغان مارالى»
 آدىلى بىر نۇوع مارال بۇ يىرىن آدى ايله باغلىدىر. «مۇغانا مارال ياراشار» اتالار سۇزو قدىمدن ايشلكىدىر.
 ماراللى داغى: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا اۇجا و آدلىم بىر داغ.

۳) آغاج ايله باغلى اولان كند و يىر آدلارى

آغ قبابق، آغ قواق، آغ قۇواق: پارس آبادىن آسلان دۆز ماحالىندا اۆچ كندىن آدى، قۇواق: قلمە آغاجى.
 انجىرلو، انجىرلى: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا، ھابىئە بىلە سۇوارىن مركزى بۇلگەسىندە.
 اينجىرلى قىشلاغى: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا.
 اۆچ آغاج: گىرمى نىن مۇران ماحالىندا.
 اىگدەلو، اىگدەلى: بىلە سۇوارىن خۇروزلو ماحالىندا.
 چىنار: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا. مۇغانىن مۆختىلىف ماحاللارىندا چىنار آغاجى آدى ايله باغلى كند
 آدلارىنا راست گلەك اولار. آنجاق غربى اۆنگوت قصبەسىندە اولان چىنار كندى بۇرادا يىرلشەن قدىم
 چىنار آغاجى نىن آدى ايله آدلانىر كى، كند آراسىندا و بۆتون اۆنگوت ماحالىندا مۇقدس بىر آغاج تانىنىر.
 آزى يىندى بۆز ايل ياشى اولان بۇ آغاج بۇيوك حۇرمەتە مالىكىدىر. ھىچ كىمسە اونون بۇداقلىرىنى قىرماغا،
 حتا يىرە دۆشەن قۇروموش خۇللارىنى و سارالمىش يارپاقلارىنى گۇتوروب اىستىفادە ائەلمگە جۇرأت
 ائتمز.

چىنار: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا، شرقى اۆنگوت قصبەسىندە.
 چىنار: بىلە سۇوارىن قىشلاق دشت بۇلگەسىندە اۆچ كندىن آدى.
 سرو آغاجى: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا.
 قارا آغاج: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا اۆچ كندىن آدى.
 بۇنلاردان سۇنرا مۇغانىن مۆختىلىف كندلىرىندە اۇنلارچا كۇوشن آدىندا دا مۆختىلىف آغاجلارنى آدى وار. اۇ
 جۇملەدن گىرمى نىن قۇزلو كندىندە اينجىرلى درە يا خۇد ھمان كندىن شۇلەر درەسى نىن سۇل كۇندۇندە
 گىردەكانلى درە يا ھمىن درەدە يىرلشەن مۇلۇغ (اۆزوملوک) و ...

۴) بۇلاق سۇزو ايله باغلى اولان كند آدلارى

اۆچ بۇلاق: گىرمى نىن اۆنگوت ماحالىندا، ھابىئە بىلە سۇوارىن قىشلاق دشت بۇلگەسىندە.
 اۆچ بۇلاق قىشلاغى: بىلە سۇوارىن قىشلاق دشت ماحالىندا.

تک بۇلاق: گئرمی نین برزند و اۆنگوت ماحالیندا.
 داش بۇلاق: گئرمی نین برزند ماحالیندا.
 داش بۇلاق قیشلاغی: بیله سووارین خوروزلو ماحالیندا.
 سرباز بۇلاغی: گئرمی نین برزند ماحالیندا.
 قارا بۇلاق: گئرمی نین اوجارلی ماحالیندا.
 قیزیل بۇلاق: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا.
 گلین بۇلاغی: بیله سووارین خوروزلو ماحالیندا، هابئله گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا.
 نظرعلی بۇلاغی: بیله سووارین قیشلاق دشت ماحالیندا.
 خان بۇلاغی: گئرمی نین مؤران ماحالیندا.
 داش بۇلاق: گئرمی نین اوجارلی ماحالیندا.
 ساری بۇلاق: بیله سووارین قیشلاق دشت ماحالیندا.
 شور بۇلاق: گئرمی نین اوجارلی ماحالیندا.
 قوتور بۇلاغی: بیله سووارین خوروزلو ماحالیندا، قوتور خسته لیگینه درمان ساغلايان بۇلاق آنلامیندا.
 لله بۇلاغی: گئرمی نین اوجارلی ماحالیندا.
 یام بۇلاغی: بیله سووارین قیشلاق دشت ماحالیندا، یام: چاپار، قاصید.

۵) داغ، داش و قایا سۆزو ایله باغلی اۆلان کند آدلاری

آغ داش: بیله سووارین قیشلاق دشت ماحالیندا اۆن ایکی کندین آدی، هابئله گئرمی نین برزند ماحالیندا ایکی کندین آدی.
 اورتاداغ: بیله سووارین قیشلاق دشت ماحالیندا اۆچ قیشلاغین آدی.
 بال داغی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا.
 چاریق داش: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا.
 داش بۇلاق: گئرمی نین اوجارلی و برزند ماحالیندا و بیله سووارین قیشلاق دشت ماحالیندا.
 داش زئیوه: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا.
 داش قاپی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا.
 دلیک داش: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا.
 دلیک یارغان: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالیندا، ها بئله گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا.
 قاراداغلی: پارس آبادین مرکزی بۆلگه سینده.
 قوش داشی: بیله سووارین مرکزی بۆلگه سینده.
 بئل داشی: گئرمی نین اوجارلی ماحالیندا.
 تمورتاش: گئرمی نین مؤران ماحالیندا.
 داش دیبی: گئرمی نین اوجارلی ماحالیندا.

داغ کئند: گئرمی نین اؤنگوت ماحالیندا.
 دیک داش: گئرمی نین اؤنگوت ماحالیندا.
 قاراقایا قیشلاغی: گئرمی نین اؤنگوت ماحالیندا.
 بونلاردان باشقا دا موغانین کئندلری نین کؤوشنلرینده و اؤجالیقلا ریندا داغ- داش و قایا سؤزلرینله باغلی
 چوخلو یئر آدلارینا راست گلکم اولار.
 ۶۹۳

۶) رنگلر ایله باغلی اولان یئر آدلاری

آغ داش: بیله سووارین قیشلاق دشت بؤلگه سینده اون ایکی قیشلاغین آدی، هابئله گئرمی نین برزند
 ماحالیندا ایکی کند.
 آغ کوهول: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالیندا.
 بوزجه (بوزجا): پارس آبادین آسلان دۆز ماحالیندا بئش قیشلاغین آدی.
 ساری دره: گئرمی نین اؤنجارلی ماحالی.
 ساریلار: گئرمی نین اؤنگوت ماحالیندا.
 قارا آغاج: گئرمی نین اؤنگوت ماحالیندا ایکی کند.
 قارا تپه قیشلاغی: پارس آبادین مرکزی بؤلگه سینده ایکی قیشلاغین آدی.
 قاراداغلی: پارس آبادین مرکزی بؤلگه سینده.
 قاراساققال: بیله سووارین قیشلاق دشت بؤلگه سینده ایکی کند.
 قاراقایا قیشلاغی: گئرمی نین اؤنگوت ماحالیندا.
 قیزیل بولاق: گئرمی نین اؤنگوت ماحالیندا.
 گوی تپه: بیله سووارین مرکزی بؤلگه سینده.
 آغ تپه: گئرمی نین اؤنگوت ماحالیندا.
 آلاپاق قیشلاغی: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالی.
 ساری قیشلاغی: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالی.
 ساری نصیرلی: گئرمی نین اؤنجارلی ماحالی.
 قارابولاق: گئرمی نین اؤنجارلی ماحالی.
 قاراتیکانلی: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالیندا اؤچ کئندین آدی.
 قارادره قیشلاغی: بیله سووارین قیشلاق دشت بؤلگه سینده ۱۷ قیشلاق.
 قاراقاسیملی: بیله سووارین مرکزی بؤلگه سی.
 قرهجه لو قیشلاغی (قاراجالی قیشلاغی): بیله سووارین قیشلاق دشت بؤلگه سینده اؤچ قیشلاق.
 قیزیل گۆنئی: گئرمی نین اؤنجارلی ماحالی، قیرمیزی رنگده اولان گۆنئی آنلامیندا.

(۷) تپه سۆزو ایله باغلی اولان کند آدلاری

آغ تپه: گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 تپه باشی: گئرمی نین موزان ماحالی.
 شاه تپه سی: گئرمی نین اۆنجارلی ماحالی.
 گوئی تپه: بیله سۆوارین مرکزی بؤلگه سی.
 اوزون تپه: پارس آبادین مرکزی بؤلگه سینده ایکی کندین آدی.
 تپه کندی: گئرمی نین اۆنجارلی ماحالی.
 کۆل تپه: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالیندا

(۸) دره سۆزو ایله باغلی اولان کند آدلاری

آدام دره سی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا ایکی کند.
 اۆچ دره: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا ایکی کند، هابشله بیله سۆوارین مرکزی بؤلگه سینده ایکی قیشلاق.
 ایری دره: پارس آبادین مرکزی بؤلگه سی.
 تۆوۆز دره سی: گئرمی نین برزند ماحالی!
 الله دره سی: گئرمی شهری نین محله لری نین بیرى.
 پیه دره: گئرمی نین موزان ماحالی.
 خان علی دره سی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 دمیرچی دره سی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 لۆسگه دره: گئرمی نین اۆنجارلی ماحالی.
 شۆر دره: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا ایکی کند.
 مایا دره سی: پارس آبادین مرکزی بؤلگه سی. مایا (ماده): دیشی، خوصوصیله دوه نین دیشیسی.

(۹) قۆبو سۆزو ایله باغلی اولان کند آدلاری

اۆچ قۆبو: بیله سۆوارین قیشلاق دشت بؤلگه سینده.
 پۆلادلو قۆبوسو: بیله سۆوارین مرکزی بؤلگه سی.
 چۆخلو قۆبو: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالیندا سکیز قیشلاغین آدی.
 ساری قۆبو: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالیندا دۆرد قیشلاغین آدی.
 ساری قۆبو سیدلر: بیله سۆوارین قیشلاق دشت بؤلگه سینده آلتی قیشلاغین آدی.
 شۆر قۆبو: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالی

۱ - بۇ کلمه نى تارویز: تاو (داغ)+ ایز (چۆخلوق علامتی) شکلینده ده ایضاح اتمک مۆمکوندور. **تاوۆز** تۆوروز (قۇش) سۆزو ده **تاویق**، **تاوۆق** سۆزویله باغلی اولاییلر. (اسماعیل هادی)

۱۰) چای سۆزو ایله باغلی اولان کند و یئر آدلاری

چای پارا: گئرمی نین اوجارلی ماحالی. گئرمی چایی نین قیراغیندا یئرلشن کندلره چای پارا دئییرلر.
 چای زئیوه: گئرمی نین اۆنگوت ماحالی. بۇ ماحالدا ایکی زئیوه کندی وار کی، بیرى چای سۆزو، اؤ بیرى ایسه داش سۆزو ایله تانییر.
 چای قیشلاغی: بیله سۆوارین مرکزی بۆلگه سی.
 چای گئرمی: موغانین گۆنئیینده گئرمی آدی قدیمدن ایکی یئری تمثیل ائدیرمیش. بۇنا گۆره، اۆنگوت ماحالینداکی گئرمی «چای گئرمی»، ایندیکی گئرمی ایسه «داغ گئرمی» سۆزو ایله تانییر.
 قۇزوچای: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالی.
 مۇران (چای): گئرمی نین بۆلگه لری نین بیرى. دئییه بیلریک کی، مۇران سۆزو چای آنلامیندادیر. موغولجادا مۇرن: دنیز، چای، رۇسجا مۇرن: دنیز، باشا اۇروپا دیللی رینده مۇرن: دنیز

۱۱) باغ سۆزو ایله باغلی اولان کند آدلاری

ایستی باغچا: گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 بیگ باغلو: بیله سۆوارین مرکزی بۆلگه سی. هابئله موغانین شاه سئون طایفالاری نین بیرى.
 بیگ باغی: گئرمی نین اوجارلی ماحالی.

۱۲) یئل سۆزو ایله باغلی اولان کند آدلاری

یئل آتان قیشلاغی: : بیله سۆوارین قیشلاق دشت بۆلگه سی.
 یئل دگیرمانی: گئرمی نین مۇران ماحالی.
 یئل سۆیو: گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.

۱۳) ایشیق آنلامی ایله باغلی اولان کند آدلاری

آباز کندی: پارس آبادین مرکزی بۆلگه سی.
 ایشیق چاخماز: : بیله سۆوارین قیشلاق دشت بۆلگه سی.
 چوؤغون- گۆنش: گئرمی نین اوجارلی ماحالی.
 گۆنشلی قیشلاغی: پارس آبادین مرکزی بۆلگه سی.
 گۆووشلو (احتمالاً گۆنشلی یا خوؤ دا گۆیوشلو، گۆی رنگی): پارس آبادین مرکزی بۆلگه سی.

(۱۴) دمیر آنلامی ایله باغلی اؤلان کند آدلاری:

- پولادلی قویوسو: بیلهسوارین مرکزی بؤلگهسی.
 تمورتاش: دمیرداش، گئرمی نین مؤران ماحالی.
 دمیرچیلو: بیلهسوارین مرکزی بؤلگهسی.
 دمیرچی: بیلهسوارین خوروزلو بؤلگهسی.
 دمیرچی درهسی: گئرمی نین برزند ماحالی.
 دمیرچیلو: گئرمی نین مؤران ماحالیندا ایکی کندین آدی.
 دمیرچی خاراباسی: بیلهسوارین خوروزلو بؤلگهسی.

(۱۵) سایلارلا باغلی اؤلان کند آدلاری

- الهدره (احتیمالاً اللی دره): گئرمی شهرینین محلهلری نین بیرى.
 اۆچ بۇلاق: : بیلهسوارین قیشلاق دشت بؤلگهسی.
 اۆچ دره: : بیلهسوارین قیشلاق دشت بؤلگهسی، هابئله بیلهسوارین مرکزی بؤلگهسی.
 اۆچ آغاج: گئرمی نین مؤران ماحالی.
 اۆچ بۇلاق قیشلاغی: : بیلهسوارین قیشلاق دشت بؤلگهسی.
 اۆچ قویولو: : بیلهسوارین قیشلاق دشت بؤلگهسی.
 بش ایلیک قیشلاغی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 تک بۇلاق: گئرمی نین برزند ماحالی، هابئله گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 تک دام: گئرمی نین برزند ماحالی.
 یئددی دره: گئرمی نین مؤران ماحالی.
 قوشا قیشلاغی: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالی، هابئله : بیلهسوارین قیشلاق دشت بؤلگهسی.
 اۆن بیر بیگلی: گئرمی نین اۆجارلی ماحالی.
 تک قویو: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالی.
 یئددی قارداش: : بیلهسوارین قیشلاق دشت بؤلگهسی.

(۱۶) اینسان و اینسان عۆضولری ایله باغلی اؤلان کند آدلاری

- آدام درهسی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا ایکی کند.
 بوزون قیشلاغی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا ایکی کندین آدی.

سۆمۆكلو قیشلاغی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالیندا ایکی کندین آدی.
 قیز قالاسی: بیله سۆوارین خوزوزلو بۆلگه سی.
 کۆزلار: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالیندا ایکی کند و نئچه قیشلاغین آدی.
 گۆزلی: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالی.
 آباق آیری قیشلاغی: پارس آبادین آسلان دۆز ماحالی.
 سۆمۆكلو: بیله سۆوارین خوزوزلو بۆلگه سینده ایکی کند.
 قانلی: گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 کئچلر: گئرمی نین اۆجارلی ماحالی.

۱۷) مۇغ سۆزو ایله باغلی کند و یئر آدلاری

مخمدان، مغمدان (مۇغ مدان): گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 مۆخوش = مۆغوش: گئرمی نین مۆران ماحالی.
 مۇغان: مۇغانین عۆمومی آدی چۆخ احتیمال کی، مۇغ سۆزویله باغلیدیر.
 مۇغان: گئرمی نین اۆجارلی ماحالی.
 مۇغان گۆروکن = مۇغان داغی: گئرمی نین اۆجارلی ماحالی نین ذیروه سی.
 مۇغانلی: مۇغاندا یاشایان شاه سنون طایفالاری نین بیرى.

۱۸) اؤغوز سۆزویله باغلی یئر آدلاری

اؤغوزلار اسکی تۆرک طایفالاریندانیدرلار کی، اوزون مۆدت مۇغاندا یاشامیشلار. بۇ بۆلگه ده چۆخلو کند،
 طایفا و یئر آدلاری بۇ طایفانین آدی ایله باغلیدیر، اؤ جۆمله دن:
 قۆزآتلی: غۆزآتلی: گئرمی نین اۆجارلی ماحالیندا یاشایان بیر طایفانین آدی.
 قۆزلو = اؤغوزلو: گئرمی نین اۆجارلی ماحالی، هابئله گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.
 قۆزلو قیشلاغی: گئرمی نین اۆجارلی ماحالی.
 هئزان: احتیمالاً غۆزان، گئرمی نین اۆنگوت ماحالی.

نۆبیتی بۆلومده طایفا آدلاری ایله باغلی اولان کندلر و یئرلر (مۇغ و اؤغوزلاردان باشقا) و بعضی اسکی
 کندلرین آدی و تۆرک میتولوژیسی ایله باغلی اولان بعضی کندلرین آدی ایله تانیش اولاجاغیق.

تۆرك دۆنياسى و تۆرك دىلى

كئچمىش و ھدفلىر

پروفىسور احمد ب. ارجىلاسۇن

مىلاددان اۈنجه ۱۳۰۰-۳۱۰۰ يىللىرى آراسىندا سۆمىرجه مىنلردە تۆركچە ايله اورتاق كلمە و اكلرىن بولونمىسى، مىلاددان اۈنجهكى اۈچونجو و ايكىنچى مىن ايللىكده باغمىسىز بىر دىل اولاراق تۆركچە نىن مۇوجودىتىنى گۆستىرىر. عثمان ندىم تۇنا سۆمىرجه ايله اورتاق كلمەلىرى سس دنگلىكلرىنە دايناراق گۆستىرىشىدۇر. مېرورە تۇسون و قدريه يالواچىن سۆمىر دىلى و قىرامىندەكى مىنلردە «تا»، «تان»، «شە» (چە)، «را» (ا)، قارشىلىقلى يۇن اكي «را»، «كە» (ئە؛ اسكى تۆركچە «كە») كىمى اورتاق اكلر دە ھىمىن گۆزە چارپماقدادۇر. ۴-۵ مىن ايللىك بۇ چۇخ اسكى وئىرلەرە رغماً مىلاددان سۇنرا يىندىنچى يۆز ايللىگە گلېنچە يە قدر ھەر ھانسى بىر تۆركچە مىنە راستلانمىش اولماسى تۆرك دىلى تارىخى نىن اسكى دۆنملىرى اۈزرىندە فىكىر يۆرۈتمىكى گۆجلشدىر مكدەدۇر. مىلاددان اۈنجه و سۇنراكى بىر قاچ يۆز ايلدە اۈرخون وادىسىندە حۇكىمران اولموش آسىيا ھۇنلارينا عايىد وئىرلەر دە سۇن درجە سىتېرىلىدۇر و ۸-۱۰ كلمەنى كئچمەين بۇ وئىرلەر چىنچەلشدىگى اۈچون تانىنمايىچاق خالدادۇر. ۵- جى يۆز ايللىكدهكى آوروپا ھۇنلارينا عايىد بعضى كلمە و اۈزل ايسىملىرلە ۶-۸ يۆز ايللىكلىرىنە عايىد تۇنا بولغارلارينا قالمى وئىرلەر داھا ساغلامدۇر. آنچاق بۇنلار دا يا بىزاسس قايناقلارينا كئچمىش، يا رۇنىك حىرفلەرە يازىلمىش سىتېرىلى سايدا كلمەلردن عىبارتدۇر. ۶۸۹-۶۹۰- جى ايللىرىنە عايىد اولدوغو تخمىن ائدىلن آلتى سىطىرلىك چۇبىر يازىتى تارىخى بىلىنن ان اسكى مىن سايىلىر. ۷۲۰- جى و ۷۳۰- جى ايللەرە عايىد گۆك تۆرك بنگۆ داشلارى ايسە دىلېمىزىن بىلىنن ايلك حىملى مىنلرىدۇر.

تۆرك لەھجەلرىنى، اۈزلىكلە اسكى تۆركچە، چۇواشچا و ساھاجانى (ياقۇتچانى) بىر- بىرلەرلە قارشىلاشدىر يىلاراق دىلېمىزىن آنا تۆركچە دىنلن گۆك تۆرك اۈنچەسى و حتا ايلك تۆركچە آدى وئىرلن داھا اۈنچەكى دۆنملىرى حاقىندا فىكىر ائدىنمك دە مۆمكۈندۇر. بىلىنن وئىرلردن حىركت ائدىلەرەك بىر تۆر گىرىيە دۇغرو پىرۇكسىۇنلا آنا تۆركچە نىن يىنىدن قۇرولماسى بعضى بىلىم آداملاريناچا ياپىلمايان و اۈيلەجە اۈ دۆنمىن سس و شكىل اۈزلىكلىرى اورتايا قۇنولمايا چاليشىلماقدادۇر. منجە آنا تۆركچە نىن و حتا ايلك تۆركچە نىن يىنىدن قۇرولماسىندا مۇغولجا و تۇنقوزچا اۈزل اۈنم وئىرلىمكدەدۇر. مىنم قىناعتىمە گۆرە بۇ ايكى دىل "creole" دىلدۇر. «قارما دىل» اولاراق تۆركچە يە چۇبىرمىكى اۈيغون بۇلدوغوم "creole" قاورامى "pidgeon" (مىز) قاورامىندا فرقىلدۇر. "pidgeon" ياخىن زامانلاردا مىزلىش، مىزلىگى و مىز عۆنصورلىرى ھىمىن فرقى ائدىلن دىللدۇر. قارما (creole) دىللىر ايسە چۇخ اسكى دۆنملىردە مىزلىشمىش و اۈزۈن زاماندا بىر بىر تۇپلۇلۇغون آنا دىلى خالىنا گلېمىش دىللدۇر. چۇغونلوقلا بىر تۇپلۇلۇغون ايلك آنا دىلى ايله اۈنۇنلا قارىشان ايكىنچى بىر دىل قارما دىلى اولۇشدۇرور، فقط قارما دىل آرتىق نە بىرىنچىسى، نە ايكىنچىسىدۇر؛ اۈنلاردان فرقىلى يىنى بىر دىلدۇر و بۇ يىنى دىل آرتىق اۈ تۇپلۇلۇغون آنا دىلدۇر. ايشتە مۇغولجا ايله تۇنقوزچا دا بۇ شكىلدە اولۇشموش قارما دىللدۇر. بۇ

تۇپلۇقلاردا ئانا دىللىرى، تۆركچەنىن «ر» قۇلو ايەلە قارىشىمىش و بىلدىگىمىز مۇغولجا ايەلە تۇنقوزجا اولوشموشدور. ايەلەك ئانا دىل، بۇ دىللىرىن آلت قاتمانىنى (آلت قۇرولوشونو)، «ر» تۆركچەسى ايسە اؤست قاتمانىنى (اؤست قۇرولوشونو) اولوشدورور. بىر باشقا ايفادە يەلە مۇغولجا ايەلە تۇنقوزجانىن اؤست قاتمانلارى تۆركچە ايەلە اقربادىر. بۇ باخىمدان ئانا تۆركچە ايەلە ايەلەك تۆركچەنىن يىنىدن قۇرولماسىندا بۇ دىللىرىن اؤزل بىر اۇنمى اولماليدير.

گرەك باشقا دىللىردەكى وئىرلىرىن اينجەلنمەسى يۇلويلا، گرەك تۆرك لەهچەلىرىنىن ھەم بىر- بىرى ايەلە، ھەم مۇغولجا و تۇنقوزجا ايەلە قارىشىدىرىلماسى يۇلويلا تۆركچەنىن يىنىدىنچى يۇزايلىلىكىدن اۇنچەكى دۇرومو ايدىنلاتيلا بىلىر. يىنىدىنچى يۇزايلىلىكىدن سۇنراكى تۆركچەنىن دۇرومو ايسە اچىقىدىر و كىسىتسىز مەتلر يۇلويلا ايزلنە بىلمەكدە دىر. البتە سۇزلو دىل و اغيرلارلا ايلگىلى بىر چۇخ پروبلم واردىر؛ فقط يازى دىلىنىن مەتلرى ايمىزدە دىر و بۇ مەتلر يىنىدىنچى يۇز ايلىلىكىدن بۇ گۆنە قدر تۆركچەنى ايزلەمگە ايمكان وئىرمەكدە دىر. ايشتە بۇ ايمكان واسىطەسىلە بىز بىلىيوروز كى، يىنىدىنچى يۇزايلىلىكىدن ۱۳- جو يۇز ايلىلىگە قدر تۆركچە تەك و اورتاق بىر يازى دىلى اولاراق قۇللانىلمىشىدىر. گۆك تۆركلىرىن مەركىزى اولان اۇرخون وادىسى اۇيغورلارنىن ياشاما آلانى اولان تارىم حۇوزەسى و قاراخانىيلارنىن مەركىزلى اولان قاشغار ايەلە بالاساغۇندا اورتايا قۇنولان يازىلى اثرلر بعضى كىچىك سس و بىچىم فرەقلىلىكلرى دىشىندا قىرمارجە فرەقلىلىك گۇسترمەين عىنىن يازى دىلىنىن اثرلرىدىر. اصىل فرەقلىلىك آبرى دىن و مدنىتلىرىن يۇل اچىدىغى كەلمە خەزىنەسىندە دى. پەك طىبعى بۇ دا تەمل سۇز وارىلىغىنى قاپساميورودو. اثرىنى ۱۱- جى يۇزايلىلىكىن ايكىنچى يارىسىندا وئىن قاشغارلى مەمود شۇيە دىيۇر: «اۇيغورلارنىن اۇز تۆركچە (تۈركىيە مەظە) بىر دىللىرى اۇلدوغو كىمى، كەندى آرالارىندا قۇنوشدوقلارى زامان آبرى بىر اغير داهى قۇللانىلار. اۇيغور شەھەرلىنە وارىنچا يادەك اثر تىش، ايل، يامار، اثتبل ايرماقلارى بۇيۇنچا اۇتوران خالقىن دىلى دۇغرو (اصح) تۆركچە دىر. بۇنلارنىن ان اچىق (افصح) و ان تاتلىسى خاقانىە اۆلكەسى خالقىنىن دىلىدىر». ۱۱- جى يۇز ايلىلىكە ھەمىن اۇيغورلارنىن حاكىم اۇلدوغو تارىم حۇوزەسىندە ھە دە قاراخانىيلارنىن مەركىزلى قاشغار و بالاساغۇندا تۆركچە اثرلر وئىرلىيورودو. قاشغارلى ھەسىنىن دە «اۇز تۆركچە» و «دۇغرو تۆركچە» اۇلدوغونو ايفادە اندەرك يازى دىلى بىرلىگىنى اورتايا قۇيوشدور. اۇزلىكە اۇيغورلارنىن اورتاق يازى دىلىنى قۇللانىركن قۇنوشمالارىندا فرەقلىلىك بۇلۇندوغونون بىر تىلمەسى ايلگى چكىيور.

۱۳- جۇ يۇزايلىلىكە آذربايجان و آنادولودا اۇغوز تۆركلىرىنىن آغزىندا دايالى يىنى بىر يازى دىلى دۇغدو. بۇندان سۇنرا تۆركچە ۲۰- جى يۇز ايلىلىگىن باشىنادەك ايكى يازى دىلى حالىندا دوام اثتدى. بۇنلار قارادنىز، قافقازلار، خەز دىزى و ايران جۇغرافىسى ايەلە بىر- بىرلىرىندەن آيرىلمىشلاردىر. سۇز قۇنوسو جۇغرافىانىن قۇزنى و دۇغوسوندا قالان تۆرك دۇنياسى (قۇزنى-) دۇغو تۆرك يازى دىلىنىن (خوارزم- قىپچاق، چاغاتاي) گۇزنى و باتىسىندا قالان تۆرك دۇنياسى (گۇزنى-) باتى تۆرك يازى دىلىنى (عثمانلى، آذرى) قۇللانىمىشىدىر. بۇنۇن ايكى ايسىتىناسى واردىر. سۇز قۇنوسو جۇغرافىانىن گۇزنى- باتىسىندا يىر آلدىغى حالدا مەبىردە و قىسمأ سۇزىدە ۱۳- ۱۵- جى يۇزايلىلىكلردە قۇزنى- دۇغو (قىپچاق) تۆرك يازى دىلى قۇللانىلمىشىدىر. بۇنا قارشىلىق قارا دىزىن قۇزنىنىدە قالدىغى حالدا قىرىم خانلىغىنىدان ۱۶- جى يۇز ايلىلىكىدن ۲۰- جى يۇزايلىلىگىن باشلارنىدەك گۇزنى- باتى (عثمانلى) تۆرك يازى دىلى قۇللانىلمىشىدىر.

قۇزنى و دۇغو تۆركلۇلۇگۇندەكى اورتاق يازى دىلىنى ذكى وليدى تۇغان شۇ جۇمەلەرلە بىر تىر: ۱۹۰- جو عصرىن اورتالارىندا قدر تۆركىستانىن ھەر طرفىندە، باتى و دۇغو تۆركىستاندا، قزاق و قازان

اولکه لرین هسپینده عۆمومی چاغاتای دلی قۇللانیلیوردو. ۱۹- جو عصرده قاشغاردا خۇجالارین و یاقۇت ییگین تاریخینه عاید یازیلان اثرلرله خیوهده مۇنسس و آگهی کیمی مۆلفیلرین و قازاغیستاندا آییلای و بۆکنی اورداسیندا جهانگیر خانین یازیلاریندا قۇللانیلان دیل عئین دیلدر. فقط ۱۸ و ۱۹- جو عصرلرده تۆرکیستاننی رۇس ایستیلای ائتدیکن سۇنرا وضعیت دیشیوردو. عۆمومی ادبی دیلین یئرینی، قبیله لهجه لرلی تۇتوبور. عۆمومیته تۆرکیستاندا میلی مدنیت و هارس^۱ ساحه سینده کی آثارشی، آنجاق اجنبی ایستیلای و مۆستملکه سیاسیتی نین بیر نتیجه سیدیر.

۱۹- جو یۆزایللیگین ایکنجی یاریسیندا بیر یاندان رۇس ایستیلای تاماملانیرکن، اۆته یاندان قۇزنی- دۇغو تۆرک یازی دیلینده یشی بیر سۆزجین ایلك آدیملاری آتیلماغا باشلادی. قازان اونیورسیتیه سی خۇجالاریندان عئین زاماندا میسیونر بیر پاپاز اولان نیکولای ایلمینسکی، تاتار و قازاق آیدینلارینا تئلکینلرده^۲ بۇلوناراق اولارلا کندی قۇنوشما دیللرینده قرامر و ایقبالار یازدیرتدی. بیر باشقا میسیونر، نیکولای اوستروموف ۱۸۷۰- ده تاشکندده ایران دلی تأثیرینده قالمیش اۆزیک آغزی ایله تۆرکیستان ویلایتی نین قزینی چیخارماغا باشلادی. چارلیق ایداره سی طرفیندن چیخاریلان و ۱۹۱۸- جی ایله قدر دوام ائدن بۇ قزته کی دیل اۆچون باشلانغیچدا «سارتجا» تریمی قۇللانیلمیشدیر. یشی چارلیق ایداره سینجه ۱۸۸۸- ۱۹۰۲ آراسیندا اومسکدا دالا ویلایتی قزته سی چیخاریلاراق قازاق یازی دلی نین تۇخوملاری آیلدی. ۱۹- جو عصرین ایکنجی یاریسیندا چارلیق ایداره سی و ایلمینسکی، اوستروموف کیمی میسیونرلر طرفیندن یۇنتیلن و یا تشویق گۇرن بۇ یاینلارلا تاتار، اۆزیک، قازاق یازی دیللرین ایلك اۆرنکلری و تریلییوردو.

چارلیق یۇنتیمی نین بۇ تئلکین و فعالیتلرینه قارشیلیق اسماعیل قاسپیرالی ۱۸۸۴- ده چیخارماغا باشلادیغی ترجومان قزته سی ایله (قزته ۱۹۱۷- جی ایله قدر دوام ائتمیشدیر) ساده لشدیرلمیش عثمانلی تۆرکجه سی نین بۆتون تۆرک دۇنیاسینی اورتاق یازی دلی حالینا گنیرمگه چالیشییوردو. قیریم، ایدیل- اوزال، آذربایجان و تۆرکیستاندا آچدیردیغی جدید مکتبلرینده اورتاق یازی دیلینی اثیتیم یۆلویلا دا گنرچکلشدیرمگه اؤغراشییوردو. اسماعیل قاسپیرالی و جدیدچی آرخاداشلاری طرفیندن یۆروتولن «اورتاق یازی دلی» دۆشونجه سی ایله چارلیق یۇنتیمی و میسیونرلرجه یۆروتولن «بوی لهجه لرینه دایانان فرقلی یازی دیللری» دۆشونجه سی ۱۹- جو یۆز ایللیگین سۇنوندا و اۆزللیکله ۱۹۰۵- ۱۹۱۷ ایلر آراسیندا کی رۇس مشروطیتی دۇنمینده بیر- بیرلری ایله رقابت حالیندا اولموشدور. بۇ رقابت بعضاً ژۇرنالیستچیلیگه قدر اوزانمیش و ایلمینسکی، ساوجی پابدؤفچفه مکتوب یازاراق قاسپیرالینی ژۇرناللامیشدیر. ایلمینسکی بۇ مکتوبلاریندا قاسپیرالی نین «کندی یابین اۇرقانلاری ایله عثمانلیجانی تۆرک سۇیوندان گلن بۆتون مۇسلمانلارین اورتاق دلی یایماق» ایسته دیگینی یازار و شۆیله دوام ائدر: «دؤیدوغوما گۆره قازاندا تۆرکجه قزته لرینین و ایریجا درس کیتابلارینین ساییسی هر کچن ایل آرتماقدادیر. کیتابلارین مۇحتویاتی آروپایی، دلی عثمانلیجادیر».

رۇسیادا کی مشروطیت ایلرینده، قۇزنی و دۇغو تۆرکلرینین یازی دلی نین ناسیل اولماسی گرکدیگی تارتیشلمیش؛ ۱۸۱۷- ده کی کۆمونیست دنوریمیندن سۇنرا تارتیشمالار داها دۆشوک دۇزدا دوام ائتمیش؛ فقط ۱۹۲۴- ۱۹۲۵- ده مۇسکوا سیاسی اولاراق دۇروما تماماً حاکیم اولدوقدان سۇنرا

۱- هارس: مدنیت، فرهنگ

۲- تئلکین: تکلیف، اۆنرگه

سربست تارتیشمالاردا آرتىق ايدن وئريلمه ميشدير. تۆركلرين يازى ديللىرى قونوسو بۇ تاريخدن سونرا لىنقويستىك كۆنقره لرده آلينان رسمى قرارلارلا بليرنلميشدير. بۇ تۆر قرارلارلا ايلگىلى ساده جه ايكي اؤرنك گؤسترمه ميز كافيدير:

۱) «۱۹۲۹ سنه سى اوقۇستدا سيمفرپۇلدا اولغان انكىنجى عيلمى لىنقويستىك كؤنقرانسىياسى ادبى تىلى نين اورتا شيوه اساسيندا قۇرولماسى اۆچون قرار قبول اتندى.»

۲) «تۆركمىستان بيرىنجى لىنقويستىك قۇرولتايندا شئيله دىيىلىش (دئىلييور): سۆزلىمىن (جۆمله نين) ماعنى (معنا) اۆچين گرک بۇلان (اولان) يىرىنده «ا» بيلن (ايله) قوتاريان (بيتن) سۆزلرين يۆنلىشى دۆشوم قۇرماسيندا (ياخلاشما حالينده) «قا» قوشولماسىنى (اكىنى) فاكولتاتيو اولانماغا (قوللانمايا) يول بىرمه لى (وئرمه لى).»

گوروندوگو كىمى، هانسى آغيزين يازى دىلى اۆچون اساس آليناجاغىنا، حتا اسمين بير حالى اۆچون «ا» اكى مى، «قا» اكى مى قوللاناجاغىنا موسكؤوا يۆنئىمىنده كى بۇ قۇرولتايلاردا قرار وئريلميشدير. حتا اؤزبىكجه اۆچون اؤنلورلرين (سسلىلرين) قاچ عدد و نملر اولاجاغىنا داھى قۇرولتايلار قرار وئرميشلردير.

۱۹- جو يۇزايلىگىن ايكىنجى يارىسيندا چئشىدىلى تئلكىن، تشويق و اۇيغولاملارلا گرچكلشديريلمگه چاليشلان «بوى لهجه لرينه دايبانان فرقلى يازى ديللىرى» پروژەسى ۱۹۲۰- جى ايللرين سونلارى ايله ۱۹۳۰- جو ايللرين ايلك يارىسيندا ياپيلان قۇرولتايلاردا رسمى قرارلار يولويلا قبول اتنديرىلميش و بۇيله جه قۇزئى- دۇغو تۆركلرى نين اورتاق يازى دىلى چاغاتايا يىرىنه ۵۰ - ۶۰ ايللىك بير سۆزچ ايچىنדה بوى لهجه لرينه دايبانان يىنى يازى ديللىرى اولوشدورولموشدور. بۇ يازى ديللىرى شونلاردير: قيرىم (قازان)، تاتار، باشقۇرد، قاراچاي- مالقار، قۇموق، نۇغاي، قاراقالپاق، قازاق، قيرغيز، تۆركمىن، اؤزبىك، اۇيغور تۆركجه لرى. عئين يۆنتم آذربايجاندا دا اۇيغولانميش و سربست تارتيشمالار سونوجوندا ۱۹۱۸- ده قبول اتدیلیب ۱۹۳۰- جولارا قدر دوام اتدن ايستانبول تۆركجه سينه دايبالى يازى دىلى يىرىنه محلى آذربايجان آغيزلارينا دايبالى بۇگۆنكو يازى دىلى قبول اتنديرىلميشدير. بۆتون بۇ سۆزجده دىقت انديلمه سى گرکن نۆكته، لهجه لره دايبالى يىنى يازى ديللىرى نين تۆركلرين كندى- كندىلرينى يۆنئدىكلرى باغىمسىز ايداره لرده سربست تارتيشمالار سونوجوندا دگىل، يابانچى بير دؤولتتين حاكيمىتى آلتيندا، سربست تارتيشمالاردان اۇزاق، رسمى كۆنقره لرده آلينان قرارلارلا قبول اتديلميش اولماسيدير. عئين سۆزچ ايچىنדה اؤگۆنه قدر يازى ديللىرى بولونمايان بعضى تۆرك بۇيلارى اۆچون ده يازى ديللىرى اولوشدورولموشدور. بۇنلار دا تۆرك دۇنياسى نين ساده جه ايكي فايىزىنى اولوشدوران و مۆسلمان اولمايان تۆرك بۇيلارى نين قۇللاندىنى قاقاؤوز، آلتاي، خاكاس، تۇوا، ساھا (ياقۇت) و چؤواش تۆركجه لريدير. مۆسلمان اولان تۆرك بۇيلارى (۹۸ فايىز) ۲۰- جى يۆز ايللىگه قدر يا عثمانلى- آذربايجان، يا چاغاتاي يازى دىلىنى قۇللانميشلاردير. طيبىعى كى، هر تۆرك بۇيوندا يازى دىلىنى قۇللانانلارن اؤرانى عئين دگىلدير. اساساً ۱۹ و داھا اۇنجه كى يۇزايلىكلرده اوخوما- يازما اؤرانلارى ۲۰- جى يۆز ايللىگه گۆره چؤخ دؤشوكدور. بۇ اؤران يىرلشيك تۆركلردن قونار- كؤچر تۆركلره گئتديكجه دؤشر. بۇرادا اؤنمى اولان هر هانسى بير تۆرك بۇيوندان اولوب دا ائيتيم گۆزن و يا ادبى چؤره ايچينه گيرن كيشى نين اثرىنى اورتاق يازى دىلى ايله يازميش اولماسيدير. قازاق و يا قيرغيز تۆركلرينده دؤشوك اؤرانلاردا چاغاتاي يازى دىلى نين قۇللانيلماسى بۇ يازى دىلى نين اؤنلاردا عاييد اولمايىب، ساده جه اؤزبىك

و اۇيغۇرلارغا عايىد اولدوغونو گۇسترمز. چاغاتاي يازى دىلى ۲۰- جى يۆز ايللىگه قدر مۇسلمان قۇزنى و دوغۇ تۈركلرى نىن تامى نىن يازى دىلى ايدى.

وۇرغولانمىسى گرکن بىر باشقا نۆكته دىلبن آيدىر. قاراخانلىجا، خوارزمجه، قىپچاقجا، عثمانلىجا، چاغاتايجا كىمى تريمىلر تۈركۈلۈقلارن دۇور و ساحه لرىنى بىر- بىرىندن آيرىماق اۆچون قۇللاندىغى تريمىلردىر. قۇزنى و دوغۇ تۈركلرى ده، باتى تۈركلرى ده كندى دىللىرى اۆچون بۇ تريمىلرى قۇللانمىيورودو. اۇنلار كندى دىللىرىنه تۈركجه و يا عىثن آنلامدا تۈركى دىيورلاردى. «دىل» كلمه سىنى قۇللاندىقلارى زامان دا باتى تۈركلرى «تۈرك دىلى»، قۇزنى و دوغۇ تۈركلرى «تۈرك تىلى» دىيورلاردى. يوسف خاص حاجىب ده، قاشغارلى محمود دا، نوائى ده، فضولى ده، نايى ده، ابوالغازى بهادىرخان دا دىللىرى اۆچون ھې «تۈرك» كلمه سىنى قۇللانمىشلاردى. دىلبن آدى نىن دىيشمەسى، تاتارجا، قازاقجا، اۆزبىكجه و باشقا يىنى اۇلارن وئرىلمەسى يىنى يازى دىللىرى نىن اولوشدورمىسى سۆزجى اىچىندە و عىثن شرطلرە اۇرتايا چىخىمىشىدیر.

تارىخى زمىن، سبب و شرطلر نه اولورسا اولسون، تۈرك دۇنياسىندا بۇ گۇن قۇللانمىچىلارن طرفىندن فرقلى اىسىملرە (تۈركجه، اۆزبىكجه، تۈركمىنجه، قىرغىزجا، اۇيغورجا و.س.) آدلاندىرىلان بىر- بىرىندن فرقلى ۲۰ يازى دىلى واردىر. شىمدى تۈرك آيدىنلارنا و يۇنتىچىلرىنه دۇشن گۇرۇ بۇ رنالىته نى قبول ائتمىك، فقط بۇ رنالىته نىن كندى سربىست آرزو و ايراده لرىلە دگىل، اىستىلاچى قۇوۋە لرىن ايراده لرىلە اۇرتايا چىخىدىغىنى بىلمىكدىر. شۇ آندا باغىمىسىز اولان و كندى ايراده لرىلە قرار وئرمە يىتكىسىنە صاحب بۇلۇنان تۈرك جۇمھورىتلرى يۇنتىچى و آيدىنلارى اۆچون بۇ بىلگى مۇھومدور. چۇنكى بۇ تارىخىن بىلىنمەسى، اىستىر- اىستەمىز شۇ دۇشونجە نى ده گۇندەمە گىتيرە جگدىر: «منىم اليفبام، دىلىم، كۆلتوروم، تارىخ آنلايشىم حاقىندا بۇ گۇنە قرار من قرار وئرمەدەم، وئرمەدەم، باشقالارى قرار وئردىلر و منە زۇرلا قبول ائتىدردىلر. فقط شىمدى منىم اۆلكەم باغىمىسىز و ايرادەم سربىست، اۇ حالدا منىم كىملىكىمى، مىلىتىمى اولوشدوران بۇ قاوراملار حاقىندا وئرىلن قرارلارى شىمدى تىك- تىك آراشدىرىپ، اىنجه لەمەلى و من كندىم قرار وئرمەلى بىم. نىتە كىم داھا اۇنجه قرارلانان، ياساقلانان چۇلپان ماغجان كىمى شاعىر و يازارلارىمى آقلادىم' و اۇنلارى يىنىدن دۆرلندىرىيوروم. عىثن ايشى، دىل و تارىخ آنلايشىلارىم حاقىندا دا بايمالى بىم». اىشته دىل، تارىخ و كۆلتور اىستراتىزىسى نىن اىلك باساماغىندا اولاشمامىز گرکن شۇعور بودور، تۈرك دۇنياسى نىن بۇتون باغىمىسىز آيدىنلارىندا و يۇنتىچىلرىندە بۇ شۇعورون اولوشماسىدیر. بۇنون اىچىندە بۇخارىدا قىساجا آنلاتدىغىم ياخىن تارىخده كى دىل اۇيغولاملارى نىن چۇخ اىبى آراشدىرىلىپ اۇرتايا قۇبولمىسى لازىمدىر. ياخىن تارىخده اولانلار و ياپىلانلار كسىن دىل و بىلگە لرىلە بىلىنە جىك كى، بۇ شۇعورا اولاشىلسىن. بۇ شۇعورا اولاشدىقدان سۇنرا ايش داھا قۇلايدىر، چۇنكى بىر اىشه تىشۇت ائدىلمەسى اۆچون اۇنجه اۇ اىشه اىنانىلمىسى لازىمدىر. تۈرك يۇنتىچى و آيدىن بۇنا اىناناجاق: منىم دىل، تارىخ، ادبىيات، مىلىت آنلايشىم منىم اىستىك و ايرادەم دىشىندا باشقالارى نىن طرفىندن دىيشدىرىلدى. شىمدى من كندى ايرادەمە صاحبىم. اۇ حالدا بۇ قۇنولارى يىنىدن آراشدىرىپ- پلانلامام گركىر. بۇنا اىناندىقدان سۇنرا سىرا ياپىلاجاق اىشلىرىن پلانلاماسىنا گلە جىكدىر. پلانلانا، تۈرك دۇنياسى نىن قۇنويلا اىلگىلى يۇنتىچى و اۇزمانلارنىنچا اۇرتاق اولاراق ياپىلىپ، يۇرۇتولمە لىدیر. بۇ قۇنودا منىم تىكلىف اولاراق اىرلى سۆرە بىلە جىگم خۇصوصلارى آشاغىدا مادەرلر حالىندا سىرا لىيوروم:

۱ - اىلك ياپىلاجاق ايش اليفبامىن اۇرتاقلاشدىرىلماسىدیر. بۇ قۇنودا اولدوقجا اۇنملى آدىملار آتلىمىش، آذربايجان، تۈركمىنستان، اۆزبىكىستان جۇمھورىتلرىلە قاراقالباغىستان فدرە جۇمھورىتى، قىرىم و

قااووز تۆرك تۆپلوقلاری لاتین ایفباسینا کتچمیشلردیر. آنجاق یثنی ایفبالاردا «عثن سسه عثن حرف» ایلکه سیندن سایلمیش و اورتاقلیق بیر اولچوده پوزولموشدور. یؤنتیجیلر ایقناع ائدیله رک بۇ ایلکه نین و اورتاقلیغین ساغلانماسی گرکیر. لاتین ایفباسینا کتچمه میش بولونان دیگر تۆرکلرین ده ایقناع ائدیلمه سی اۆچون چالیشمالارین یوزوتولمه سی لازیمدیر. شیمدیلیک زور گۆرونن ایران و چینده کی تۆرکلرین عرب حرفلرینی بۇراخاراق لاتینا کتچمه لیدیر. بۇ اولکه لرده لاتین کۆنلی تۆرك ایفباسی ایکینجی بیر ایفبا اولاراق یایغینلاشدیریلمالی، قارشیلیقلى عرب- لاتین ایفبالی کیتابلار باسیلمالی، عرب حرفلرینی لاتینا آختاران بیلگی سایار پروقراملاری حاضرینا لایمایدیر.

۲- بیلیم ترمنلرینده اورتاقلیغا گتمک اۆچون کۆمیسونلار اولوشدورمالیدیر. هر بیلیم دالی نین آیریتیلی تریم قیلاووزلاریندان اۆنجه ایلک و اورتا اؤیرتیم سوپه سینده کی تریملر اورتاقلاشدیریلمالیدیر. گۆنلۆک حیاتدا دا یایغین اولاراق قوللانیلان سیاست، اکونومی و حوقوق تریملرینه اۆنجه لیک وئریلمه لیدیر.

۳- بۆتون لهجه لردن کلمه و عۆنصورلر آلاراق اورتاق بیر دیل یاراتماق صۆنعی بیر یۆلدور و مۆمکون دگیلیدیر. یایبلا جاق ایش یازی دیلریندن بیرینین یایغین شکیلده اؤیرتمه سینى ساغلا یاراق اۆنون «اورتاق ایلتیشیم دیلی» حالینا گتیریلمه سیدیر. هدف «اورتاق دیل» و یا «اورتاق ادبی دیل» دگیل، «اورتاق ایلتیشیم» دیلیدیر. یعنی هر تۆرك تۆپلوقو کندی یازی دیلینی قوللانماغا دوام ائده جک، فقط اورتاق پلاتفۆرملاردا «اورتاق ایلتیشیم» دیلینی قوللاناجاقلاردیر. تاریخی، سیاسی و اکونومی شرطلر تۆرکیه تۆرکجه سینى، «اورتاق ایلتیشیم دیلی» اولمایا آدای حالینا گتیرمیشدیر. اۇ حالدا تۆرك دۆنیاسی نین هر طرفینده تۆرکیه تۆرکجه سینى نین اؤیرتیلمه سینه چالیشیلمالی، یؤنتیجیلری ایقناع ائدیله رک، مادی و عثنی یاردیملار یایبلا راق تۆرك جۆمهوریت و تۆپلوقلاری نین ایلک و اورتا اؤیرتیم صینیفلرینه تۆرکیه تۆرکجه سینى درسلى قونولماسی ساغلانمالیدیر. شیمدیلیک ساده جه بالکان و آذربایجان تۆرکلرینه اولاشان تۆرك تلویزیون یایینلاری نین تۆرك دۆنیاسی نین دیگر بۆلگه لرینه ده اولاشماسی اؤنمیدیر. آنجاق ساده جه تکنیک اولاراق اولاشماق ییتمز؛ پروقلاملارین اولار طرفیندن ایزلنه بیله جک مۆحتویا قووشدورولماسی دا گرکیر.

۴- لهجه لری بیر- بیرینه قاریشdırاراق اورتاق بیر دیل یاراتماق فیکرینه اعتراض ائتمک؛ لهجه لرین بیر- بیرینی ائتکیله مه سینه ده اعتراض ائتمک آنلامینا گلمز. تماماً یابانچی، بامباشقا دیللردن ائتکیلنن لهجه لریمیز، البته بیر- بیرلریندن ده ائتکیلنمه لیدیرلر. تۆرك یازی دیللی آراسیندا کی ائتکیلی می، طبیعی سئیرینه بۇراخماق دۆشونوله بیلیر. نیته کیم تۆرکیه دن آذربایجانا بۇ تۆز تاثیرلر شیمدین باشلامیشدیر. آنجاق بۇ تاثیرلری تک طرفلی اولماقدان چیخاریب، چۆخ طرفلی حالا گتیره جک و هیزلاندری اراق بعضی تدبیرلر ده آلینا بیلیر. بۆتون اۆچون تۆرکیه ده کی تۆرك قامو اؤیونون دا حاضرینا لناماسی گرکیر. هر تۆپلوقون ایلک و اورتا اؤیرتیم قوروملاریندا دیگر لهجه لرین درس اولاراق اؤخودولماسی قارشیلیقلى تاثیرلره ده ایمکان حاضرلار. ادیبلرین، یازارلارین، قزه چیلرین تماسلاری دا قارشیلیقلى تاثیرلره خیدمت ائدر.

۵- هر قونودا اولدوغو کی می، بۇ قونودا دا بیلیم کادرولاری نین اولوشدورولماسی و بیلیم آراشدیرمالاری نین یایبلماسی ان اؤنملی گۆرۆلریمیزدن سایبمالیدیر. بیلیم، باشاریلی اولمانین نتیجه به اولاشمانین کسین شرطیدیر. بیلیم اولمادان هئج بیر ایشدن قالیجی سۆنوج آماق مۆمکون دگیلیدیر. بۆتون اۆچون طبیعی کی، هر شیدن اۆنجه تۆرك قامو اؤیونون و یؤنتیجیلری نین بۇ گرکلیلیگه ایاناملاری، بۆیله بیر قایغینی داشیمالاری لازیمدیر. بلکه ده یایبلا جاق ایش قامو اؤیونا بیلیمین لوزومونو آنلاتماقدیر. بیلیمی اؤرتیر و قوللانیر حالا گلن بیر تۆرك دۆنیاسی اینسانلیغین دا قوروتولوشو اولایبیلیر.

کنگرلی تۆرکلرینده قارشىلاشديرمالى خالق اينانجلارى

ياشار كالاڤات

کنگرلی تۆرکلوگونون تۆرک کۆلتور تارىخى و تۆرک خالق بېلىمى اعتباريله اۆزل اۆنمى واردير. اۆنلار سادهجه حالا آراميزدا ياشاماقدا اولان تۆرکيه، آذربايجان، ايران، گۆرجوستان و خوصوصيله ناخجيوانداكى اوبا و اۆيماقلارى اعتباريله دگيل، عئين زاماندا مىلى تارىخيميزده سۆرکليليگ عرض ائدن ان اسكى تۆرک عۆنصورلرى آراسيندا اولماغى اعتباريله ده اۆنمليدير. اۆنلارين تارىخده چاغداشى اولان ساکا، کيمر و يا هۆنلارين ايزلرینی مۇزه لردن و آرختولوژيک قازيلاردان تعقيب ائتمک مۆمکوندور. گۆنوموزه اۆنلاردان گلن يئر ايسيملىرى ده شاهيدليک ياپماقداير. کنگرليرين اۆنلاردان فرقلی اولان و سۆسيال- آنتروپولوژی آراشديرمالارى اعتباريله اۆنم عرض ائدن يانلارى گۆنوموزه قدر گله بيلن بۇ تۆرک بۆيونون حالا بۇ ايسمى ايله آلماسيدير.

کنگرليرين بۇ اۆنملىرىنه رغماً معالاسف اۆنلار فاضلا تانينماقدايرلار. اؤخول کيتابلارينا و پۆپولر تارىخ ياپيتلارينا بک يانسيماميشلاردير. بۇ اعتبارلا خالق اينانجلارينا داير بيلگى وئره جگيم بۇ تۆرک کسيمى ايله ايلگىلى اولاراق قيسا دا اولسا بيلگى وئرمگى يارارلى بۆلدوم. اۆنلارين دۆزومو؛ افشار، قاجار، بېگ ديللى، بايندير و بنزرليريندن فرقليدير^۱.

کنگر/کاندلى و يا قانقلى دۆولتى ميلاددان اۆنجه ۷- جى يۆزايلىگه يئتىشى بۇيۇندا تاقار آدى وئريلن کۆلتورو قۇزان و يۆکسک تکرلکلى قاغنيلارى ايله تانينميش اولان تۆليس تۆرکلرى طرفيندن ميلاددان اۆنجه ۲- جى يۆزايلىگ- ميلاددان سۇنرا يۆز ايل تارىخينده قۇرولموشدور^۲.

کنگر اولکەسى و سينيرلارى؛ مرکزى سمرقند- کشش، قۇشانیه، تاشکند، بۇخارا و خوارزمدن عييارت بئش ابلتدن اولوشويوردو. دینلری گۆک تانرى اينانجى، يازيلارى گۆک تۆرک اليفباسى و يازى دىلى تۆرکجه ايدى. باتى تۆرک و سلجوقلو مدنيتلرى نين تمللرى کنگر تۆرکلرينه داياير.

کنگرسلر (Kengeres) هون، هفتاليتلر و کندى بۇيلاريندان پچنکلر (Peçenekler) ايچينده آناشمازليقلارلا اريديلر. ميلاددان سۇنرا ۵- جى يۆز ايلليکدن هفتاليتلرين حيمايه سینه گيره زک ۵ بيلگىگه آيريليب، بير قيسمى دۇغودا دۆولت قۇردولار.

کنگرسلر: کنگرس، قانقلى- قبيچاق و پچنک تۆرک بۇيلاريني ايچينه آلان بير تۇپولوقدور. تۇپولوغون ايچينده قارلوق و اوغوز تۆرکلرى ده واردير. بۇنلار کنگرس ايچينده يئر آلان قبيچاقلار، کيمرلرندير. کيمرلر

۱ - س. ک. سفراوغلو، تۆرک دۆولتلرى تارىخى (انتولوژيک بير دنه مه)، آذربايجان کۆلتور درنگى ياپينلارى، آنکارا ۱۹۸۶

۲ - تۆليس آيدهلرينده دايمما تاردوشلار ايله بيرليکده کئچر. بۇنلارين باشيندا کۆل- چۆز عۆنوانلى بير بيلگ بۆلنوموشدور.

(پروفوسور دۆکتور فارۇق سۆمر، اوغوزلار، ص ۷، ايستانبول ۱۹۸۰)

بىندى تۆرك بۇيوندان مۇيدانا گلمىشىدىر: ايمى، ايمىك، تاتار، باياندور، قىپچاق، هيلهاز و اجلند^۱ اولاراق بىلىنيرلردى.

كىمىرلر: قۇومى بىرلىكدن زىادە، سىياسى بىرلىكدىر^۲. سىياسى بىرلىك ۹- جو عصرده چۈزۈلمۈش و قىپچاقلار مۆستقىل بىر تۆرك قۇومو اولاراق ذىكر اولونموشدور. ۱۱- جى يۈزايلىكده ايسە «كىمىك» آدى اورتادان قالخىمىش، و بۇ ائل قىپچاق و يىممىك (ايمىك) لر طرفىندن تمثىل ائدىلمىشىدىر. قىپچاقلار قاشغارلى ايله چاغداش «قانلى» آدى بىر بىگلىرى وارمىش. بۇنون بۇيروغونداكى قىپچاقلار اثرەسى يۈز ايلده دە بۇ آدلا «قانلى» آنىلمىشىدىر. قىپچاقلار باتىدا «كۇمان» (قۇمان) آدى ايله تانىنير.

قۇمانلار بۇ گۇن قازان چنۇرەسىندە باشار. گۇنوموزون قىرىم و قازان تاتارلارنىن ددەلىرى قۇمان- قىپچاق تۆركلىرىندىر. گۇرچو كرالىنىن اۇردوسو قۇمان تۆركلىرىندن اولوشموشدور. گۇرجوستاندا قالانلار خرىستىيان، دۇغو آنادولو و دۇغو قارادىزە گلنلر بۇيوك چۇغونلوغو مۇسلمان اولموشدور.^۳ قۇمان- قىپچاق تۆركلىرى ايكى يولدان آنادولوىا گلمىشىدىر:

۱) گۇرجوستان اۆزرىندن گلن خرىستىيان قۇمانلار، دۇغو آنادولو و قارادىزە يئرلشمىشىدىر.

۲) بىزانسىن بالكانلاردان گىردىگى خرىستىيان قۇمانلار. بۇنلاردان بىر قىسمى دۇغو آنادولو، تراپزون، رىزە و آرتوئنه يئرلشمىشىدىر. بۇرچقا، بىر قۇمان اۇيماغىنىن آدىدىر. دۇغو قارادىز خالقى بولغار تۆركلىرى ايله قۇمان تۆركلىرىندن مۇيدانا گلمىشىدىر. بعضىلرى خرىستىيانلىقتا اىصرار اتمىش، مۇسلمان اولانلار ايسە داها سۇنرا گلن اۇغوز بۇيلارى ايله بالخاصە چىنپىرلە قايناشمىشىدىر.

بىزانس دۇولتى، قۇمان كۆتلەسىنى بۇيوك بىر قىسمىنى دا ۱۲۵۲- جى ايلده مندرس وادىسىنە و آنكارا چنۇرەسىنە يئرلشدىرىمىشىدىر. ايكىنجى تروۇدوس لاسكارىس، ايمپراطور يونس و آتاتاسا (باباسىنا) بىر مدحىهسىندە: «سن ايسكىتى باتى بۇلگەسىندن بۇرايا (آنادولوىا) گىرىمىك سۇرەسى ايله اۇنون جىنسىندن دۇغودا خىدمت ائدن بىر قۇوم ياراتدىن» دئمىشىدىر.

شرفنامە، پىچىك («بىچن»، «بىجىن») تۆركلىرىنى كۆردلر بىن آتاسى اولاراق گۇستىرىر. پىچىكلر، اۇن اولقلار بىر چۇخ بۇيونا منسوب تشكۇللىرى اىچىنە آلان بىر تۇپولوقدور. آدى كىچىن تۇپولوق اۇن اولقلار بىر تۇ- لۇ و نۇ- شە- بى آدى ايكى قولونون مۇهوم بىر قىسمىندان مۇيدانا گلمىشىدىر.

پىچىكلر بىن اۇچ عصر بۇيۇ اثرتى، چۇز و ... مۇشترىك آدى قانقاردير. بۇ آد بىر تۇپولولوغو ايفادە ائدن كىنگر ايله بىرلشمىشىدىر. پىچىكلر، ۱۰- جو يۈزايلىگىن بىرىنجى يارىسىنىن اورتالارىنا دۇغرو قارادىزىن قۇزىنىدەكى تۇرپاقلار بىن حاكىمى اولموشدور (پىچىك دۇولتى، ۸۸۹- ۱۰۹۱).

پىچىك تۆركلىرىنى بىر قىسمىنىن آدى، رۇس وقايىغنامەلرىندە «قاراقالباق» دىر. بۇنلار كى ئىف رۇسىياسى يئرلى اھالىسى اىچىنە قارىشاراق ارىمىشىدىر.

پىچىك بىگلىرىندن «بالچار» (بلچر) اوغلو كىگىن (Kegen) خرىستىيانلىغى قبول ائدەر، بىر چۇخ پىچىك قىبىلەسى ايله بىرلىكدە بىزانس خىدمىتىنە گىرىمىشىدىر. بىزانس ايمپراتور كىگىننىن تەمىدى آتاسىدىر.

۱ - قاردىزى، ص ۸۳- ۸۴. و. مینورسكى، حدودالعالم، (ايضاحلار قىسمى)، ص ۳۰۵- ۳۰۴

۲ - پروفىسور دۇكتور فارۇق سۇمر، اۇغوزلار، ص ۳۲

۳ - پروفىسور دۇكتور عثمان تۇران، دۇغو آنادولو تۆرك دۇولتلىرى تارىخى، ص ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۴۹، اىستانبول ۱۹۷۳؛ پروفىسور دۇكتور احمد فقس اوغلو، تۆرك مىلى كۆلتور، ص ۱۷۹- ۱۸۰؛ م. فخرالدىن قىرزى اوغلو، قارص تارىخى، اىستانبول ۱۸۵۳، ص ۳۹۳- ۴۰۹، پروفىسور ذكى ولىدى تۇغان، عۇمومى تۆرك تارىخىنە گىرىش، ص ۱۹۸؛ پروفىسور دۇكتور محمد ارۇز، خرىستىيانلاشان تۆركلر، آنكارا ۱۹۸۳، ص ۱۲- ۱۳

بیزانسىلار، مۆسلمان تۆركلەر قارشى مۆجادىلە ائتمك و مۆدافىعەدە بولونماق اۆزىزە گۆنشى رۇسىا و بالكانلاردا ياشايان خرىستىيان پىچىنكلرىن بىر قىسمىنى ائادولونون باتى بولگەسىنە و كىلىكيايا ايسكان ائتمىشلردىر. ايشتە بۇ خرىستىيان پىچىنكلر، ۱۰۷۱- دە مالازگىرد مئيدان مۆحارىبەسىندە تۆركلوك شوعورو اۆستون گلەرك مۆسلمان اؤغوز تۆركلىرىنن صفلىرىنە قاتىلمىشىدىر. بۇنلار داها سونرادان مۆسلمان اولموشدور. باتى ائادولودان باشلايىب، ايچ ائادولويا اوزانان «زئىبكلىك» دە پىچىنكلرىن بۇيوك تاثيرى واردىر. كنگرس تۆركلىرى؛ بۇيوك قالالار، تۆرلو شەرلر قۇرموشدور و مدنيت و صنعتدە ايرىلەمىشىدىر. اوزتا اسپانىن ان اسكى «رسم صنعتى» اۇنلارا عايىددىر.

۱۹۳۲- جى سنەدە ماجارىستانىن كزكمت (Kecskemet) ابلى حوالىسىنن لادونىنە (Ladonybene) و كۇنگرگىز (Künkerekeghaz) حودودلارىندا ۱۳- جۇ عصرە عايىد قىدىم مزارلارىندا گۆك تۆرك اليفاسى ايله يازىلمىش ابكى گۆموش اوزوك بولونموشدور. ماجار عالىملرىنن Meszaros Gyula نىن، «رۇنىك يازىلى قۇمان- قىپچاق دىل يادىگارلارى» دندىگى بۇ اوزوكلرىن مۇوجودىتى گۆك تۆرك اليفاسىنن قىپچاق- قۇمان- قانقلى تۆركلىرى آراسىندا قوللانىلدىغى و ۱۳- جۇ عصرە قدر دوام ائتىدىگىنى گۆستىرىر.

آيرىجا Miklos -Szent-Negy دىنەسى دە، ساكا- كنگرس ايچىندەكى پىچىنك تۆركلىرىنە عايىددىر. بۇيوك تۆرك فىلوسوفو فارابى، آسترولق خوارزمى، رياضياتچى محمد زكريا رازى، جۇغرافياچى ابورىحان بىرونى، كنگرس مدنيتىنن چىچىكلنەسى ايلردە دۇغموش و ياشامىشىدىر. ايتاليان كاتولىك مىسونرلىرى، قۇمان تۆركلىرىنن مادى و معنوى كۆلتورونە عايىد كەلمەلرىنى، آتا سۆزلىرىنى احتىوا ائدن ۲۵۰۰ كەلمەلىك قۇمان لۇغى Codex Cumanicus حاضىرلامىشىدىر. آدى ايله اولان بۇ اثر ۱۳۰۳ تارىخىندن كىتاب حالىنا گىتىرىلمىشىدىر. قىپچاق تۆركلىرىنن سۆزلوگونو يازمىش اولان ابوحىيان، «كۆرد» سۆزونو «آبوا»، قاشغارلى محمود ايسە «قاينن آغاجى» آنلامىندا قوللانمىشىدىر.

كنگرلر دىستانلارينا گلىنجه رۇسلارنن يىگانە دىستانلارى اولان «ايقور بولوگو تۆركوسو» نده قىپچاق مۆتىولرى گۆزە چارپار. رۇس حىياتى اۆزىرىندەكى قۆوتلى تۆرك- كۆچبە تاثيرى بۇ دىستاندا كندىنى گۆستىرىر. بىر چۆخ رۇس كىنازلارى، قىپچاقلارلا اۆنسيت پىندا ائتمىشىدىر. قىپچاقلاردان بىر چۆخلارلى يثرلى ايسلاو خالقى ايله قارىشاراق اوكراينالىلارنن دامارىنا تۆرك قانى قاتمىشىدىر.

آلپ ارتونقا و اؤغوز داستانلارى، بۇ تۆرك بۇيلارىنن دا مۆشترك دىستانلارىدىر. سىردىيا وادىسىندەكى ساكالارنن دوامى اولاراق قۇرولان كنگرس دە اؤغوز داستانلارى و دده قۇرقود حكايهلرىنن بىلىنمەسى پك طبعىدىر. اؤغوز داستانلارينا گۆرە؛ اؤغوز خاننن بىگلىرىندن بىرىسىنن قارىسى، ايچى بوش بىر آغاج ايچىندە بىر اؤغلان چۆجوغو دۇغمورموش، اؤغوز خان بۇ چۆجوغا ايچى بوش آغاج معناسىندا «قىپچاق» آدىنى وئرمىشىدىر. كنگرلو تۆركلىرىنن مدنيتىنى و تارىخىنى ياشادىقلارلى جۇغرافيايا وئردىكلرى بوى ايسملرىندن دە تعقىب ائدە بىلىيوروز. قافقازيادا كنگرلى آدىنى داشىيان يثر آدلارنى قاراباغىن آغدام رايونوندا كنگرلى كۆبو- بلدە، قاراباغىن آغدام رايونوندا كنگرلى تارىخى قىرىستانى، ناخجىواندا كنگرلى دۆزنىلگى- آراز بويونجا آغدامىن گۆك تپە قىصبەسىندە تارىخى كنگرلى تۆزبەسى، آغدامىن بوى احمدلى قىصبەسىندە قىزىل كنگرلى قىرىستانى و تۆزبەلرى، ناخجىوانىن اوردوباد رايونوندا كنگرلىلر بلدەسى، كۆردمىر رايونوندا كنگرلى بلدەسى، بۇزچاليدا

۱ - ملج اركىن، «ساكا- تۆرك (هجا- حرف) يازىسى و دىلى» آدىلىق، ۹- جۇ تۆرك تارىخ كۆنگرەسى ۲، آنكارا ۲۱

کنگرلی بلده سی، ارمنیستاندا کنگرلی داغی، ارمنیستاندا کنگرلی ایسیملی اۆچ بلده واردیر.^۲ گۆرجوستانلا آذربایجانین سینیر بؤلگه سینده یاشامیش دیگر بیر تۆرک قبیله سی کنگرلردیر. یئددینچی یۆز ایله عاید بیر ارمنی قایناغیندا کنگر ایالتی گۆرجوستانین ترکیبینه گۆستريلمکده دیر.^۳ کنگرلر بۇرادا تۆپلوجا یاشامیش، زامانلا بیر قیسمی قازاقلارلا قایناشمیش، دیگر قیسمی ایسه ۱۷- جی یۆزایللیکده گۆرجی کرالی نین حاکیمیتینه تابع اولمایاراق چینلی، بوی احمدلی، صفی کۆرد و سایر قبیله لرله بیرلیکده قاراباغ کۆچموشلردیر.^۴ کنگرلی تۆرکلری تۆرک دۆنیاسی نین همن- همن هر بؤلگه سینده یئرلشمیش و گۆنوموزه ایز بۇراخمیشلاردیر. بۇ بؤلگه لرین آراسیندا اۆزبکیستان، قازاغیستان، قیرغیزیستان، آذربایجان، گۆرجوستان، ارمنیستان، آنادولو، ایران (تهران، تبریز، مشهد، اردبیل، سالماس، اهر، اۆرمیه)، ماجاریستان، بالکانلار دا واردیر.^۵ آذربایجانا شیمالدا اندیلن هۆجوملاردان و تۆرک خالقلاری نین یئرلشمه سیندن باشقا جنوب طرفیندن ده هۆجوملار اولموشدو. ۸۲۶- ۸۳۶ - جی ایللرده قفقاز آذربایجانیندا و ایران آذربایجانیندا عربله قارشى عوصیانلاری باسدیرماق ایستعدادیندا صاحب اولماغی دۆشونولن تۆرکلری چاغیرمیشلار، تۆرکلر عوصیانی باسدیردیقدان سونرا هر یکی آذربایجانى تۇتمايا چاغیریلدیلار. تۆرکلر بۇرايا آخیم- آخیم گلمگه باشلادیلار. ایلکین کنگرلیلر، چۆبان شیرلار، خلجلر، تۆرکمئلر، سلجوقلار گلدیلر. مؤغول خالقلاریندان ایسه مؤغوللار، چاغاتایلار و باشقالاری گلدیلر.

کنگرلی، قانقلی، هونقار (Kanyik) و نچهلری گلدیلر. هونقارلار آذربایجاندا بیر قاچ بؤلونمه به اوغرامیش و بوندان دا ان بویوک کسیمى کنگرلی، قاراپاقلار یا خود قارابۆرکلر، چشیرلی و باشقالاری اولموشدور. اونلار گۆی چای قضاسیندا: کنگرلی و قارابۆرک، چۆبان شیر قضاسیندا: کنگرلی- شیرخان، قیزیلی کنگرلی، چشیرلی، شاهسؤ قضاسیندا: کنگرلی پیرحسنلی، ناخجیوان قضاسیندا و ناخجیوان مرکزینده: شاه تختی، کنگرلی اولاراق ایستیخدام اولموشلاردی.^۶

کنگرلی تۆرک بویو سون دؤنم تۆرک تاریخی اعتبارله؛ گنرال- لئیتنانت اسماعیل خان کنگرلی، گنرال جمشید خان ناخجیوانسکی، کنگرلی گنرال حؤسین خان ناخجیوانسکی کیمی شخصیتلری یئتیشدیرمیشدیر.

۱ - کنگرس اۆزرنه اثر وئریش اۆتوریتلر: پروفسور امل اسین، *قارابوی یئتیشدیرن کنگرس کۆلتوروی* ایسلام تدقیقلری اینستیتوسو درکیسی ۷، ایستانبول ۱۹۹۷؛ ملیح ارکین، *تۆرک یازیتلاری: ایکی قۇمان یۆزۆرگو تالاس آغاجی، Nağyzent-Miklos دقینه سی و یئنی چئویری یازیلاری*، تۆرک کۆلتورو درکیسی: سایى ۲۳۱، ص ۵۶۷-۵۶۵، تموز ۱۹۸۲؛ پروفسور دۆکتور فاروق سؤمر، *اوغور، انیلول ۱۹۸۳*، پروفسور دۆکتور اقدس نعمت قۇرات، *دوغو آوروپا تۆرک قۇوم و دۆولتلیری*، تۆرک دۆنیاسی ال کیتابی، آنکارا ۱۹۷۶؛ پروفسور امل اسین، *ایسلامیتدن اۆنجه کی تۆرک کۆلتوروی تاریخی و ایسلاما گیریش*، ایستانبول ۱۹۷۸؛ هابله:

- S.G. Klyasorniy, *Dverneturskie Runičerskie Pamyatniki*, Moskva ۱۹۶۴

- K. Shiratori, *A New Attempt At The Solution Of The FU-Lin Problem, Memories of the Research Dept., of Tokyo- Bonko*, XV, Tokyo ۱۹۵۶

۲ - آذربایجان میلی مرکزی باشقانی ساین محمد کنگرلی نی اۆزل آرشیوی

۳ - Armanskaya Geografiya VII veka po R Sh, SPb, ۱۹۸۷, s. ۶۰

۴ - اسد علی یئف، گۆرجوستان آذربایجانلیلاری نین معنوی مدنیتی، باکی علم یابین انوی، ۱۹۹۵، ص ۶

۵ - آذربایجان میلی مرکزی باشقانی ساین محمد کنگرلی نین اچیقلامالاری و اۆزل آرشیوی؛ آلتای ممدوف، کنگر، باکی

۱۹۹۶

۶ - محمد حسن ولی یئف بهارلی، آذربایجان، باکی، ۱۹۹۳، ص ۳۸-۳۹

ناخجیوان تاریخ بویونجا کنگرلی تۆرک بویلا رینا یۆزدلوق یاپمیشدیر. کنگرلی سوؤبو دؤغوشدان عسکر یۆتمه و کۆموتا اتمه یتنهنگی چۆخ گلیشمیش بیر بویورد. ۱۷۴۷- ده نادرشاهین اولوموندن سوئرا حیدر قولوخان کنگرلی، ناخجیوان خانی اولموشدور. حیدر قولوخانین اولوموندن سوئرا، خانلیق ایداره سی حاجی خان کنگرلی نین الینه کئچمیشدیر. حاجی خان کنگرلی شیراز حاکیمی کریم خان زندین طرفیندن شیرازدا حبس ائدیلمهجه یئرینه ناخجیوان خانی اولاراق اوغلور رحیم خان کنگرلی کئچمیشدیر. سوئراکی دؤنملرده علی قولوخان کنگرلی، ولی قولوخان کنگرلی، سرفقولوخان کنگرلی، کلبعلی خان کنگرلی ناخجیواندا حاکیمیتی اللرینده بۆلوندورموشلاردیر.

۱۷۹۷ سنه سینده آغا محمدشاه قاجارین ناخجیوانا یاپدیغی ایکینجی سفرینده کلبعلی خان کنگرلی حبس ائدیلمه رک، بیر گۆزو او بولموش، یئرینه عباس قولوخان کنگرلی حاکیمیه گئیریلیمیشدیر. آغامحمدشاه قاجارین اولوموندن سوئرا، ایراندا ایروان خانلیغینا قاچان کلبعلی خان کنگرلی چار طرفیندن گنرال رۆتبه سی ایله تلطیف ائدیلمیش و ۱۸۰۴ سنه سینده کلبعلی خان کنگرلی نین سوؤاری بیرلیکلری چار اوردوسوندا ایرانا قارشى ساواشمیشدیر. ۱۸۲۹- دا رۇس ایمپراتورلوغو طرفیندن آذربایجانلیلاردان مۆتشکیل ۵ سوؤاری بۆلوگو اولوشدورولموشدور. قاراباغلیلار ۱- جی بۆلوگو؛ شیروانلیلار و شکیلیر ۲- جی بۆلوگو؛ گنجه، قازاق، شمس الدین و بۇرچاقلار ۳- جۆ بۆلوگو؛ ایروانلیلار و ناخجیوانلیلار ۴- جۆ بۆلوگو اولوشدورورکن، سادهجه ناخجیوانداکی کنگرلی قبیله سی نین ایگیدلریندن اولوشان ۵- جی بۆلوک اولوشدورولموشدور. کنگرلی قبیله سی نین ایگیدلری ساواشچیلیقلاری ایله اؤنه چیخماقدا ایدیلر.

«قافقاز» قزته سی ۶ قاسیم ۱۹۹۰- دا بۇ قونودا شوئله یازیوردو: «ساواشچیلیغی ایله بۆتون قافقازدا اؤنلو اولان کنگرلیلر گۆنئی قافقازیا ساکینلریندن گئری قالماق ایسته مه دیلر. اولنار آغا و بیگلرین اؤندرلیگی ایله اؤزل سوؤاری دستلری اولوشدوروب، بۆتون ساواشلاردا ییزیم اؤردولارلا اؤموز- اؤموزا مردهجه ساواشدیلار.»

۱۹۱۳- ده یابینلانمیش «قافقازیا عسکری- تاریخ مۆزه سی قیلاوؤزو» آدلی کیتابدا ایگید کنگرلیلرین سادهجه قافقازدا دگیل، بۆتون دؤغودا اؤنلو اولدوغونو بلیرتیور: «کنگرلی سوؤاریلری نین بایراغی یاشیل اولموشدور، افسانه یه گۆره ناخجیوان خانی خلیفه مۇراد کندیسی نین کنگرلی قبیله سی ایله عربیستاندان کۆچه رک گلمیشدی. بۇ قبیله آراز نه ری نین ساحیلینه گله رک ناخجیواندا خانلیغین تملینی قۇیموشدو. کنگرلی سوؤاریلری بۆتون دؤغودا جسورلوغو ایله اؤنلوردور. اولنار ساواشا گیررکن اولومه نیفرت سیمگه سی اولاراق ائتلاری نین بۆیونا قیرمیزی شال باغلارلار کی، دۆشمن طرفیندن چابوق فرق ائدیلسینلر.»

باشقا بیر قاینق ایسه کنگرلیلرین عربیستاندان گلدیگینی یالانلیبور. رۇس تاریخچسی ویکتور قریقوری ینف سنکت پترزبورقدا یابینلادیغی «ناخجیوان ایالتی نین ایستاتستیک تصویری» آدلی کیتابیندا کنگرلی قبیله لری نین تۆرکیه دن- دیاریکیردن ناخجیوانا گلدیگینی یازیور. اولنار ۹۲۰ خانه ایدیلر. کنگرلر ساواشچی، چالیشقان، اوزون سۆره آجلیغا دایانان عسکرلردیر. عئین زاماندا مۆسافرپرور، دؤستلوقدا صادق، عئین زاماندا چۆخ غۆرورلودورلار^۱

کنگرلیلر سادهجه عسکری و ایداری اولاراق ائتکیلیک گؤستره میشلردیر. تۆرک فیکیر حیاتیمیزدا حالا ائتکیلیدیلرلر. ۱۸۹۷- جی ایله ائشیننی غئیب ائندن میرزه جلیل ۲- جی دفعه ۱۹۰۰- جو ایله شفیع کریم سولطانین قیزی مشهور انییتیمچی و حوقوقچولاردان محمدقولو کنگرلی نین قیزقارداشی نازلی خانیم ایله ائولنمیشدیر. میرزه جلیل ناخجیواندا یازار عئین علی بیگ سولطانوف، محمدقولو بیگ کنگرلی، قوزبان علی شریف، شاهباز کنگرلی، اسد کنگرلی، فرج شئیخ کیمی انییتیمچی عالیملره دؤستلوقلار قۇرموشدور. میرزه

جلیل قیز قارداشی سکینه بی ده محمدقولو بیگه وئرمیشدیر. سکینه ۲- جی اولاراق محمدقولونون اقباسی عسکره کنگرلی ایله اتولنمیشدیر. محمدقولو بیگ ایله نازلی خانیمین باباسی شفیع کنگرلی پترزبورقدا تحصیل گؤرموشدو. میرزه جلیل محمدقولو کنگرلی نین کیتابلیغیندان و صؤحبتلریندن یارارلانمیشدیر. میرزه جلیل ۱۹۰۵- جی ایلده آناسینی و باباسینی و قاین پدیرینی غئیب اتمیشدیر.^۱

تۆرکیه ده قهرمان ماراشدان اوککش شندیلر کنگرلی عایله سیندنیر. ایغدییر یۆره سینده ده محدود سایدا کنگرلی واردیر. ایراندا حالا ۶۰ - ۷۰ مین کنگرلی تۆرکو یاشاماقدادیر. بیز کنگرلی خالق اینانجلاری اؤزینده دؤرورکن قوزئی و گۆنئی آذربایجان کنگرلیلرینه داییر بیلگی وئره جگیز.

جعفر اؤغلو ایران کنگرلی بۆلگه سینه داییر بیلگی وئریرکن کنگرلیلرین تهران ایالتی نین ورامین و قوم بۆلگه سینده یاشادیقلاری و ۱۹۸۰- جی ایللر اعتباریله ۳۰ - ۳۵ مین اولدوقلاری تخمین اندیلمکده دنمکده دیر.^۲

آذربایجان تۆرک خالق اینانجلاریندا یئر تۇتان چیلله و اونونلا ایلگیلی اینانجلار دؤغال اولاراق کنگرلی تۆرکلرینده ده واردیر. خالق آراسینداکی تکرله مملره گۆره، عؤمرو قیرخ گۆن اولان بۆیوک چیلله عؤمرو ایگیرمی گۆن اولان کیچیک چیلله به «عومرون آزدیر، اونون یازدیر» دنمیش، بۆیوک چیلله ده کیچیک چیلله به «تایالاردان اوتو اۆزمه بییسن، قالالاردان کسمگی اۆزمه بییسن، کۆپلردن یاغی اۆزمه بییسن، چؤخ داغلاری گزمه بییسن» دئییه جاواب وئرمیشدیر.

هشتری بۆلگه سینده اولدوغو کیمی، کنگرلی تۆرک کۆپلرینده ده کیچیک چیلله لرین ۲۰ گۆنلک سۆزه سی ۲۰ عایله آراسیندا هر عایله یه بیر گۆن دۆشه رک شکیلده گۆنلر پایلاشیلیر.^۳ اینانیشا گۆره چیلله هر گۆن بیر ائوین قۇناقچیدیر. قۇناقچی ائو صاحیبی او گۆن هاوا چؤخ سۇیوق اولماسین دئییه سئوینل یشمکلر حاضرلار، یشمگین ملزمه سیندن قیزماز یشمگین یاغینی بۆز بۇیار، آیریجا مۇحقق تاتلی دا یاپار. چؤخ سۇیوق اولان گۆنلرده او گۆنون قۇناقچیسى اۆچون قۇنشولار «چیلله یه ائو صاحیبی یاخشی قوللوق ائتمه میش، خیدمتده و ایکراندا خطالی داورانمیش» دئرلر. چیلله عادتا گۆرولمه یین مۇسافریدیر. مۇجرد و غاییب بیر کیمسه دیر. بعضاً ده قۇناقچی ائوین انیشیگی اونونده اؤد یاندیریپ، اؤدون اۇجاغی یاییب و «چیلله نین آغزینی یاخار کی، آياز اولماسین». کیچیک چیلله بیتینجه «چیلله چادیر- پاتاواسینی باغلادی» دئیر. بۆیوک چیلله نین سون گۆنو کیچیک چیلله نین ایلك گنجه سی «خیدیر نئی گنجه سی» اولاراق بیلینیر. بۇ گنجه ده عایله لر تۇپلانیر قۇووت دۆزلدرلر. قۇووت؛ بزرک، بۇغدا، آریا، آغ و قارا نۇخود، مرجیمک، شاه دانا، مکه دانالاری نین ایسلادیلیب، قۇورولماسی ایله حاضرلانماغا باشلایر. سونرا دا قاریشیم اۆیودولوب اؤن حالینا گتیریلیر. قۇودو مۇحقق قادینلار حاضرلامالیدیر. قۇودو دارتیلیب- حاضرلانانجا یا قدر بیر کلمه داهی قۇونوشولماز. خیدیر گنجه سی قۇووت ایله نیت اندیلیب، فاللا باخیلیر. یاتما زامانی گلینجه حاضرلانمیش اولان قۇووت ایله بیر مقدار کیشیمش آغیزا دۆلدورولاراق یاتیلیر. یاتمادان اول نیت تۇتولور و او گنجه گۆزولن رۇیا یوروملانیر. بونا قۇووت فالی دئیر. قناعتیمیزه گۆره قۇووت حاضرلانارکن قۇونوشماماق سس ساخلاما اینانچی ایله ایلگیلیدیر. بیر سایغی ایفاده سیدیر. حالوا قۇورارکن قۇونوشماغی منع ائدن یئرلر واردیر. آیریجا اربیلده هنج قۇونوشمادان دیلمک شکیلنده پایلان اداق واردیر. بعضی بی بی اداق سؤفهرلرینده ده قۇونوشمازلار.

۱ - حمیده محمدقولوزاده، آذربایجاندا ینیلیکچی بیر اؤنچو: جلیل محمدقولوزاده خاطیره لری، حاضرلایان: فاطما اؤزقان، آنکارا ۲۰۰۲

۲ - پروفور دؤکتور احمد جعفر اؤغلو، تۆرک قۇوملری، آنکارا ۱۹۸۳، ص ۷۰

۳ - ق. ب. طلبه، «خیدیر نئی گنجه سی»، ۴ شۇباط ۲۰۰۳، اختر قزته سی، تهران

خیدیر گنجەسی آریجا بیر اوتاقدا ائوده سوڤره آچیلیب، قوۋوت قونولور. سوڤره نین یانیندا خیدیر نینین ابدست آلماسی اوچون سو حاضیرلانیب. بو حاضیرلیقلاردا سو، ایبریق، لگن، آینا، داراق و قرآن بولونور. خیدیر نینین تبری اوچون قوۋودون اوزرینه علامت- نیشان قویدوغونا اینانیلیب. خیدیرین بارماق ایزی بو توردن بیر نیشان اولاراق قبول اندیلیب. بو اویغولامانین ائوین برکتینی آرتیراجاغینا اینانیلیب. بو نیشان قوۋودون قودسیینی آرتیریر. بعضی یئرلرده «خیدیر نینین شاللاغی (قامچیسى) قوۋودون اوزرینده ایز سالار» دئیر. اولو کیشیلرین مزارلاریندان قالخیب و یا غیب عالمیندن گلیب، ابدست آلدیقلاری اینانجی آنادولو تورکلرینده ده واردیر. بو مقصدله توربه لرده ایبریق له سو، لگن و حووله قونولدوغو اولور. خیدیر نینین او گنجە زیارته گلدیگی، ریزق گتیردیگی نیتی اوچون بیر ایشارت بوزاخدیغی اینانجی آنادولو تورکلرینده ده واردیر.

کنگرلی تورکلرینده اثره سی گون حاضیرلانان بو قوۋوت قوۋوم- قونشو آراسیندا داغیدیلیب. قونشولار دا داغیدیلان قوۋودون خاطرینا قوۋودو گوندرنه جوۋاب، شیرنی و پارا وئیرلر. کیچیک چیلله ده قوۋوت خیدیر نین گنجەسی نین اوزل یئمگیدیر.

عومومیتله خیدیر نینین دیلکلری یئرینه یئتیرن، خسته لره شفا گوسترن، داغدا، چولده یولونو ایتیرنلره یول گوسترن بیر گوج اولدوغونا اینانیلیب. خیدیر نین اینانجی شوۋبه سیز ساده جه کنگرلی تورکلرینه عایید بیر اینانج دگیلدیر. بیز اوزنکله مه اولماق اوزره بو اینانجی آلدیق. بو اینانج؛ اربیل، کرکوک، آنادولو، بالکانلار، قافقازیا، گونئی و قوزئی آذربایجان، تورکمینستان و اوزبکیستاندا دا یاشاماقدادیر.^۱

اسکی تورک اینانجلاریندا سو دا بیر ایدوق/ موقدس ایدی. آنجاق بو قاورامین ایچینه «چاغمان- چاغمان آخان» و «آخیتیلی» بوتون سولار، ایرماقلار، دره لر و پینارلار داخیلیدیر. گوک تورک چاغی کیتابه لریندن «بیر سوۋ» صاحب سیز قالماسین دئی، تورک تنگریسی کاغان دوندردی دئیرکن قصد ائدیلمن ایدوق تورک یوردو و بوتون ایدوق سولاریدیر.^۲ تورکلر هر سوۋون بیر بییه سی اولدوغونا اینانیرلاردی. بو اینانجا دده قورقود بویاریندا دا راستلییوروز. کذا، سوۋون عایشه- فاطماسی اینانجی دده قورقوددا دا واردیر. یاقوت تورکلرینده ده هر ایرماغین، گولون، پینارین آیری بیر بییه سی اولدوغونا اینانیماقدادیر. قاراقاش تورکلری «سوۋ بییه سینه» «سوۋ آزی» آدینی وئرمیشلر.^۳ سوۋ کولتورو ایله دگیرمان کولتورو ده چوخ کره بیر ارادا گورولور.

غازیان تبه ده لوغوسا^۴ و یا چوجوغو قیرخ باساجاق اولورسا، چوجوق تزکله دارتیلیب و دگیرمان سوۋو ایله بیخانیر. آماسیادا چوجوق دیلگینده بولونان قادیتلار دگیرمان چرخینه ده گئدرلر. دئیزلی ده یوزومکده زورلوق چکن چوجوقلاین باغلانمیش آیاقلاری نین ایپی دگیرماندان گلیمیش بیرینه کسدیریلیب. چورومدا اولومجول خسته لره دگیرمان سوۋو ایچیریلیب. قارص و ائل آزیقدا آل قاریسی نین لوغوسا قادینین جیگرینی دگیرماندا یئدیگینه اینانیلیب.^۵ «سوۋون قیبه سی حاقی» ندا اولدوغو کیمی، بوۋوک چوغونلوغو

۱- ق. ب. طلبه، «خیدیر نین گنجەسی»، ۴ شوۋباط ۲۰۰۳، اختر قزته سی، تهران

۲- ی. کالافات، دوغو آنادولوداکی اسکی تورک اینانجلاری نین ایزلری، آنکارا ۱۹۹۹، ص ۵۰

۳- آ. اینان، مقاله لر و اینجه له مه لر، آنکارا ۱۹۸۸، ص ۳۹۸-۴۵۰

۴- لوغوسا: یئنیجه دوغوش قادین

۵- دکتور ی. کالافات، «خالق اینانجلاریمیزدا دگیرمان»، فولکلورست پروفوسور دکتور اوۋمای گونای آرمالوغلو، آنکارا

اسكى تۆرك اينانچلارينداكى ياپىلارينا اسلامچى بىر گىيىسى كىيىدىمىشلردىر. «سۇ جنت ديدارى كۆرۈمۈشدور» اينانچى واردىر. سۇن چارشنبەدەكى «سۇيۇن تىمىزلىگى حاقى» يىمىنىدە سۇيۇن تىمىزلىگى ايله يىنى گۆن/نۇروز بايرامى نىن چارشنبە كۆلتو آراسىندا باغ قۇرولمۈشدور. «آخار سۇ پىسلىك تۇتماز» اينانچى وارىكن كىنگرلى قاراپاپاق كىمى تۆرك بۇيلاريندا «سۇيۇن شىرىلتىسى حاقى» كىمى آند سۆزلىرى واردىر. بۆتون بۇنلار طبعىتدەكى جانسىز عناصۇر- اربىعە نىن جانلى اۇلدوقلارى اينانچى نىن سۇنوجلارىدور.

دۇعالاردا «آخار سۇ اۆزونو آغ ائله سىن»، «آلاھ آخار سۇيۇنو بۇلاندىر ماسىن» طرزىندە اۇرنىكلر وار اىكن، «آنادولو تۆركلرىندە «سۇ كىمى عزىز اول»، «سۇ كىمى عۇمرون اۆزون اولسون»، «وئردىگىن سۇ اۆلمۈشلىرىن رۇحونا دىسىن» كىمى دۇعالار واردىر. بۇ آرادا سۇ اىچرىكلى قارغىشلار دا واردىر. «آغزىندان قارا سۇ گلىسەن»، «آلاھ آتان سۇيۇنو قۇروتسون»^۱ كىمى.

خىدور و خىضىر ائش آنلامدا اولوب، تۆرك اينانچ سىستىمىدەكى آتالار كۆلتو، آتش كۆلتو و سۇ كۆلتو ايله اىلتىصاقلى كۆرۈنمۈشدور.^۲ قۇنولار بىن اسلامى بۇيوتو ايسە آ. ياشار اۇچاق طرفىندىن اينىچە لىمىشىدور.^۳

بىز كىنگرلىلر و قاراپاپاقلارى دا اىچرىسىنە آلان گۆنى و قۇزنى اذربايجان مۆحىطلىرىندە سۇ ايله اىلگىلى آقىش، قارغىش و آندلاردا خىدور مۆتويىنە چۇخ راستلاشدىق. بىر يىردە «آند اولسون سۇيۇن پاكلىغىنا» دىنىركن بىر يىردە «آند اولسون خىضىر سۇيۇنا» و «سۇيۇن خىدورى حاقى» دىنىلمىكەدور. پاكلىغىنا اينانىلمايان سۇيۇن بىر بىيەسى اۇلدوغو اينانچى دا واردىر. مثلاً «سۇيۇن ملاكەسى حاقى»، «سۇيۇن اىلاھەسى حاقى». سۇيۇن ملاكەسى بەضاً دە سۇيۇن اىلاھەسى اۇلاراق يۇرۇملانمىشىدور. مثلاً «سۇيۇن اىلاھەسى حاقى»، «سۇيۇن پىرى حاقى». بۇ بىيە ملائىكە و يا پىر دىشى اۇلاراق دۆشۈنۈلمۈش اۆلمالى، نىتە كىم سۇيۇن اىلاھىنا دگىل، اىلاھەسىنە آند اىچىلمىكەدور. «آند اولسون سۇيۇن عايىشە- فاطماسىنا» دىنىركن سۇيۇن حسن- حۇسەنىنى اۆزىنە آند اىچىلمە مەكەدور.

بۇ تۆردە مىثاللار چۇخالتماق مۆمكۈندور. آنلاتما اىستە دىگىمىز خۇصوصدا، تۆرك خالاق اينانچلاريندا سۇلار بىن صاحىبلى اۇلدوغو اينانچى واردىر. بۇنلاردان آخان سۇلار بىن خىئرىنە و دۇرغون سۇلار بىن شىرىنە اينانىلير.

۱ - مۆرسل اسماعىل حكىم اوغلو، اوغۇز- تركمە خالاق مراسىملىرى و مىثدان دانىشمالارى، باكى ۱۹۹۷، عاقىد عباس اوغلو، «آخىسقا تۆركلر بىن اينانچىندا آچاق و سۇ كۆلتورو»، ارجىيز، اۇچاق ۱۹۹۱، ص ۱۵۷، ص ۱۰-۱۱؛ ق. دۇنمز، «آنادولو

افسانلرىندە سۇ مۆتويى»، مىلى كۆلتور ۱۹۹۹، ص ۶۲، ص ۱۴-۱۷

۲ - پروفىسور دۆكتور عبدالخالوق م. چاى، خىدوراللز كۆلتور بايرامى، آنكارا ۱۹۹۷

۳ - آ.ى. اۇچاق، اسلام تۆرك اينانچلاريندا خىضىر ياخۇد خىدور- اىلياسا كۆلتو، آنكارا ۱۹۸۵

محمد باقر خلخالی نین «ثعلبیه»، منظومه سینده آلقوریا*

ائشاد ممدزاده^۱

محمد باقر خلخالی نین یارادیجیلیغی نین اساس اوزولۆ، دئمک اولار کی، شوق شعری اوزرینده قورولموشدور. خلخالی نین اثرلرینی و یا هر هانسی بیر موشخص اثرینی تدقیقات موضوعسونا چئورنده شوق شعری نین، شعریتی نین قایدا- قانونلاریندان یترلی- یترینده، ثمره لی شکیلده ایستیفاده ائدن، ایستعدادلی و تجرببه لی بیر شعر اوستاسی نین اثری ایله اوزلشدیگیمیزی حیس ائدیریک.

ایلك باخیشدان خلخالی نین «ثعلبیه»- سینی «کلبله و دمنه»- یه اوخشادانلار دا واردیر. لاکین، بیلدیگیمیز کیمی، هر بیر یازیچی نین اوزونه مخصوص گوروشو، ایده سی، یارادیجیلیق متودو اولور. بونا گوره ده، عثینی بیر موضوع، یاخود دا، بیر- بیرینه بنزهین حیات حادیشه لری هر مؤلفده اوزونه خاص، فردی شکیلده ایفاده اولونور. دئمه لی، یوخاریداکی فیکره اساسلانا راق تام دئییه بیلریک کی، خلخالی نین ثعلبیه منظومه سی اوزرینال، تکرارسیز بیر اثر دیر.

ثعلبیه اصلینده اینسانین عومور یولو حاقیندا تکرارسیز، بنزری اولمایان، فردی و اوزرینال منظومه دیر. اثر حیاتدا اینسانین یتری، سجه سی حاقیندا تضادلارلا دولو بیر دؤنیادا نجه یاشامالی سوآلی نین آلقوریک (تمثیلی)، مؤستقیم، بدیعی جوابی نین وئرلمه سیدیر.

بۇ سیستم شرقین زنگین عنعنه سیندن بهره لنیب قیدالانیر (کلبله و دمنه، مثنوی، جام- جم، مشکاه الانوار و. س.). خلخالی بۇ سیستمی معاریفچیلیک فلسفه سی، رئالیست اینعیکاس پرینسیپلری اساسیندا ایشله ییر. شرق آلقوریاسی صیرف اوزونه مخصوص خوصوصیتلری ایله سئچلمکده دیر. بۇ آلقوریانین طبیعتی اوزونون هر طرفلی زنگینلیگی ایله بیزی همیشه ماراقلاندیریر و دیقتیمیزی جلب ائدیر. بیلدیگیمیز کیمی، بۇ آلقوریادا آلقوریک سمبولون ایمکانلاری و آلقوریک سمبولون اینسانیلشدیریلمه سی زنگینلیگی اولدوقجا احاطه لیدیر، گنیشدیر. ثعلبیه اثریندن ده گوروندوگو کیمی، اینسان، سانکی آلقوریک سمبولون (تولکونون، قوردون، خوززون، تویوغون) داخیلیندن، ایچیندن اوزه چیخیر.

* - آلقوریا: مؤجرده مفهولارین موشخص سمبوللارلا ایفاده سی، مجاز، تمثیلی حکایه

۱ - آسیا اونیورسیتیه سی، آذربایجان دیلی و ادبیاتی بۆلومونون مؤعلیمی

آکادمیسین فیض‌الله قازیمزاده اوزونون تدیقاتیندا قئید ائدیر کی: «اصلینده تۆلکویه عایید حکایه‌نین سۆژه‌سی و تصویر اولونان حیوان صورتلری‌نین سجه‌سی، ثعلبیه‌یه قدر بۇ مؤوضوعدا یازیلان اثرلردن فرقلی اولاراق وئرلیمیشدیر. تمثیل و حکایه‌لرده همیشه تۆلکو و قورد منفی اینسانلارین تیشمالی اولموشدور. خلخاللی ایسه، صورتلری اثرین عۆمومی و اساس ایده‌سینه تابع توتاراق هم منفی، هم ده مؤثبت سجه‌ده وئرلمیشدیر»^۱.

بۇ، حقیقتاً ده بلله‌دیر. ثعلبیه منظومه‌سینده‌کی صورتلر، خۆصوصیله ده، تۆلکو صورتی اوزونون یاخشى و پیس خۆصوصیتلری ایله سنچیلیر، فرقلنیر. آما، بونونلا بلله، مؤوضوعون اساس ایده‌سینی آچیقلاماق اۆچون مؤکیفی آلقوریا و اونون ایمكانلاری قانع ائتمیر. بونا گۆره ده، خلخاللی ثعلبیه منظومه‌سینده آلقوریک فورمادا وئرلیمیش حیات ماتریالی ایله، اینسان جمعیتینه عایید ماتریال ایله عیانلشدیریر، زنگینلشدیریر و دۆلغونلوقلا ایفاده ائدیر. مثلاً، «خوروزون تۆلکویه جوابی» پارچاسیندان سؤنرا «عملسیز عالیملری مذمت» پارچاسینی وئریر:

دوروب اوزگه‌لره دؤقت دوتارسان،
آلبوه دؤشسه، قورد کیمی اوتارسان.
عمل دیواری‌نین آلتین اویوسان،
ایشین بۇ، آدیوی عالیم قویوسان.^۲

گۆرۆندوگو کیمی، سۆژه‌یه، حادیده‌یه فعال مۆناسیبت بیلدیرمگه، مۆوقعینی، فیکرینی آچیق- آشکار وئرگه ایمكان قازانیلیر. ایده‌نین آیدین، تمایؤلۆن آچیق ایفاده ایمكانی دا قازانیلیر. مؤکیف مۆوقعینی عۆمومیلشدیرمه، معنالاندیرما، قیمتلندیرمه ایمكانلاری‌نین عملی ایجراسینی تاپیر. فیکریمیزی تصدیقله‌مک اۆچون ثعلبیه منظومه‌سیندن بیر میثال دا وئریریک. «تۆلکی ایله قوردون قویروق تاپماسی» پارچاسیندان معلوم اولور کی، آلدن دؤشموش قورد تۆلکو ایله یؤل گئدیر. بیردن گۆزلرینه بیر پارچا قویروق دیر. سئوینجیندن قورد هر شئی اؤنودور، اؤزۆنؤ اونا یتتیریر و تله‌یه دؤشور. تۆلکو ایسه، قوردان فرقلی اولاراق، اؤزۆنؤ احتیاطلی، صبرلی گۆستیریر:

۱ - فیض‌الله قازیمزاده (کاظم‌زاده، قاسم‌زاده؟)، ۱۹- جو عصرده آذربایجان ادبیاتی تاریخی، ص ۴۰۰

۲ - خلخاللی، محمد باقر، کتاب کلیات ثعلبیه، آقا میر شریف کتابفروش، میرزه عبدالعلی خان ولد حاج علی اصغر خان مشهور به رومی، تبریز، داش باسماسی، ۱۳۱۲ ه. ق، ص ۵۰

... يىتىشىدى تۆلكى، آما حكمت ايله،
 باخاردى قۇيروغا چۇخ دىقت ايله،
 نه گۇردۆ، اۇوچو اۇردا دام قۇرموش،
 اۇ قۇيروق بند آليب، دام اۆسته دۇرموش.
 اۇنو گۇرچك دۇروب تۆلكو دا ياندى،
 دئيردين بختى ياتمىشىدى اوياندى.^۱

بۇ پارچانين دالينجا «در تعريف تأمل و مذمت عجله كردن در كارها و نصيحت» پارچاسىنى وئير.
 بۇنونلا دا خلىخالى آللقورىانى عيانلىشىدوير. آللقورىك مۇوقعيتلر اينسان حياتى و جمعيتده كى اۇخشار و
 فرقى تظاهورلرى ياراديلير. بۇنونلا شاعيرين حياتا، جمعيتنه باخيشىنى مۇعيتلىشىدويرمك مۇمكوندور.
 آللقوريا و اۇنون عيانلىشمهسى قارشىلىقلى مۇقايىسهلى فۇرمادا وئريلير. آللقورىك سوژه، آللقورىك
 سمبوللار جمعيتين بديعى دركى و ايفادهسینه ايستيقامتلىر، حيات- مۇستقيم جمعيت حاديشهلىرى و
 جمعيت عوضولرى نين پۇرترهلىشىدىلمهسى ايله عيانلىشىدويريلير.

آللقورىك و مۇستقيم، بيرباشا ايفاده بير- بيرىنى تاماملالير، منظره دۇلغونلاشير، بديعى ايفاده
 مۇشخصلىشير. مۇكيفين حياتا مۇناسىبىتى آللقورىك و مۇستقيم ايفادهسىنى تاپير.
 تمايۇل آلقوريا و حياتين بيرباشا، مۇستقيم ايفادهسىنده، تظاهورونده آيدىن، مۇعيت شكىلده اۆزه
 چىخير. ثعلبه صنعتكارين دۇنيا دۇيومو، اينسان آنلايشىنا ايكي پلاندا، ايكي خط اۆزه مۇقايىسهلى و
 علاقەلى شكىلده ايفادهسى اۇلور: آللقوريا و مۇستقيم ايفاده. بئله ليكله ده مۇكيف آللقورىك و مۇستقيم
 پلانى سيستملىشىدىن، اۇز دۇنيا دۇيومو اساسىندا قايدايا سالان، تشكىل انديجى و ايستيقامت وئريجى وظيفه
 داشى بير. مۇكيف هم ايشتىراكچيدير، هم ده ايستيقامت وئريجيدير و بۇنون نتيجهسىنده بۇتۇو ايفاده، حياتا
 مۇناسىبىتىن مۇعيت سيستىمى اۇز بديعى تجسۇمۇنۇ تاپير.

محمد باقر آقا خلىخالى نين ثعلبه منظومهسى حياتا، اينسانين حيات طرزينه بۇتۇو، احاطەلى و تام
 مۇناسىبىتىن سيستىملى، تۇپلو ايفاده سيدير.

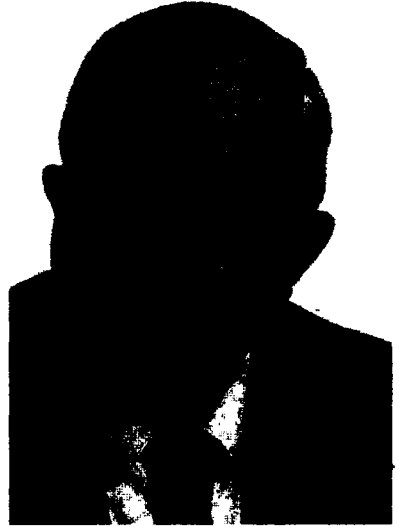
مقاله ده وئريلن نۇمونهلىرى هيجرى- قمرى ۱۳۱۲- جى ايلين نشرى اولان «كتاب كليات ثعلبيه»
 ادلى داش باسمادان سئچميشيك. بۇنون اساس سببى اۇدور كى، ۱۳۱۲- جى ايل نشرى نين- اليميزده
 اولان باشقا نشرلرله مۇقايىسه ده- داها احاطەلى، دۇلغون و دۇرۇست اولماسيدير.

پروفېسور گرھارد دۇرڧر ھاڧيندا

دوكتور ايشيقي سۆنمز (آلمان)

آلمان تۆركولوقو گرھارد دۇرڧر ۱۹۲۰- جى ايلين مارت آيى نين ۸- ده اوزامانكى كۆنيگسبرگ دئيلين، بۇگۆنكو كالينينقراد (كالينينقراد بۇ گۆن رۇس فدراسيونونا عايدهدير) شھرينده دۇنيايا گۆز آچاراق اوشاقليغيني اوزادا كئچيردى. عاييلهسى ايله بيريلىكده ۱۹۲۸- جى ايلده برلين شھرينه كۆچدو. ۱۹۳۸-۱۹۴۶ ايللرينده آلمان ايداره ايشينده مشغول و عسكرلىك ائدهرك ۱۹۴۶- جى ايلده آلمان گۆجلرى مۆتفيقلر قارشيسيندا مغلوب اولدوقدا ساواش دۇستاغى اولدو. دۇستاقدان گئرى دۇندوكدن سونرا ۱۹۴۹-۱۹۵۴- جۆ ايللرده غربى آلمانين برلين شھرينده تۆركولوژى و آلتايستىك بۆلومونو كارل

هاينريش منگس يانيندا، ايسلام شۇناسليغى ر-هارتمان و -و برائون يانيندا، ايران شۇناسلىق بۆلومونو او- هانسن و باشقالارى نين يانيندا سونا چاتديراراق ۱۹۵۴- جۆ ايلده دوكتورا تزينى مۇغوللارين گيزلى تاريخى اۆززه مۆدافيعه ائتدى. ۱۹۵۵-۱۹۵۷- جى ايللرده مايتتس اونيورسيتهسى نين علم و ادبيات بۆلومونده بير اؤيرديجى همكار اولاراق چاليشدى. ۱۹۶۰- جى ايلده پروفېسورلوقونو آلمانين گۆتينگن شھرينده تۆركولوژى ساحه سينده مۆدافيعه ائتدى. ۱۹۶۶- جى ايلدن گۆتينگن شھرى نين گئورق آنوقوست اونيورسيتهسى نين پروفېسورلوقونو كئار فعاليتلىرى ساحه سينده پروفېسورلوق ايله مشغول اولدو. ۱۹۶۶- ۱۹۶۸- جى ايللرده بير قۇناق پروفېسور اولاراق آمريكا بيرلشميش ويلايتلرينده بلومينقتون اونيورسيته سينده چاليشدى. ۱۹۶۸، ۱۹۶۹ و ۱۹۷۳- جۆ ايللرده ايرانداكى خلع و خوراسان تۆركلرى نين ديللرينى اراشديرماق اولچون بير علمى هئيات ايله ايرانا علمى گزىلر دۆزنلهدى. ۱۹۷۰- جى ايلدن گئورق آنوقوست اونيورسيته سينده اونون اوچون آچيلميش تۆركولوژى و آلتايستىك شۇعبه سينده پروفېسورلوق

ایله مشغول اولدو. ۱۹۷۵-۱۹۷۶ تحصیل ایلینده یاریم ایلیک سمینارلار دۆزنلمک اوچون ایستانبول اوئیورسیتیه سینده بیر قوناق پروفیسور اولاراق چالیشدی. ۱۹۸۸- جی ایلهده تقاؤده چیخدی. بونا باخمایاراق ۲۰۰۱- جی ایلهدک گۆتینگن شهرینین گئورق آئوقوست اوئیورسیتیه سینده ایران تۆرکلری (گونئی آذربایجان، خلیج و خوراسان تۆرکلری) اؤزره سمینارلار دۆزنلهدی، یاقوتجا و ساییره اؤزره درس وئرمگه داوام اتتدی. ۲۳ دسامبر ۲۰۰۳- جۆ ایلهده اؤز دۆنیاسینی دییشرک تۇریاغا قووشدو.

من پروفیسور گرهارد دؤرفر ایله ۱۹۹۱- جی ایلهده گئورق آئوقوست اوئیورسیتیه سینده تحصیله باشلادیقدان سونرا یاخیندان تانیش اولدوم. من ایران تۆرکلری، خالقلاری و دیللیری مؤوضوعسوندا، یاقوت دیلی و خلیج تورکجهسی سمینارلارینا قاتیلدیم. دؤرفر اؤز ساحه سینده اولدوقجا آییق و مؤحتاط بیرسی ایدی. چۆخلو کیتاب و مقاله لرین مؤکیفی اولماسینا باخمایاراق یازیلاریندا احتمالی گؤزدن قاچیرمازدی. حتا یئنی فارسجادا تۆرکجه و مؤغولجا الممتلر آدلی ۴ جیلدلیک کیتابیندا اؤز ایمکانی داخیلینده مدنی و سیاسی ایلیشکیلری گؤز اونونه آلاراق هر بیر کلمه نین هانسی دیللیری دولاشدیغینی و سونرالار هانسی دیلرده گؤروندوگونو قلمه آلمیشدیر. ذهنیت و حافیظه باخمیندان ۸۰ یاشلاریندا بئله بئیننی بیر بیلگی ساییار کیمی هر شئی اؤزونده ساخلاماق قابلیتینده ایدی. هانسی مؤوضوع اؤزرینده، هانسی کیتابدا، کیمین نه یازدیغینی دا چۆخ راحت دئییه بیلیردی. بیر مؤوضوع اؤزرینده سؤروشدوقدا الینی بیر لحظه آلتینا قویاراق کیمین اؤ مؤوضوعدا نه یازمیش و تۆرکولوژی بۆلومونون بۆیوک کیتابلیغیندا اؤ مؤوضوعدا هانسی کیتابلارین اولوب- اولمادیغینی دئییه بیلردی.

سمینار ساعاتلاری اولدوقجا دۆزلی اولاردی و پروفیسور مؤوضوع اؤزره اؤیرنجیلری تانیش ائتمک اوچون چۆخلو کیتاب ایله سمینار مکانینا گیرردی.

بیر گۆن منیمله ایکیلیکده ایران اراضیسینده یاشایان تۆرکلر اؤزره و دۆزنلهدیگی علمی گزیسی حاقدان دانیشدی. من ایسه اونندان بعضی شیلری سؤروشماق ایمکانی تاپدیم. سؤزغولاریم آشاغیداکیلار ایدی:

سؤزغو: جناب پروفیسور، سیز شاه زامانیندا تۆرک ذیل و مدنیته دیوان توتولدوغوندان خبرینیز وار. سیز بۇ علمی اعزامیتی نجه حیاتا کئچیردینیز؟

جاواب: من بۇ ایشیه ایقدام ائلمه مدن و ایرانا گئمه دن اؤنجه بۇرادا ایران مقاملاری یانیندا سؤزو کئچن بیرى (آدینی دئمک ایسته مدهی) ایله بۇ مسألهنی طرح اتتدیم. اؤ، ایران مدنیته

آراشديرما نامينه بيزه ايران مقاملاريندان ايجازەنامە آلدی. بۇ ايجازەنامە واسیطەسى ايله بيزى ايران مقاملارى اولدوقجا خوش قارشيلادی. بيز خلجیستانى كند - كند گزدیک و كاست واسیطەسى ايله اولدوقجا ديل ملزمەسى تۇپلادیق. حتا خوراسان ايالتى نين تۆركلر ياشادىقلارى يئرلىرى نين چۇخونو هنج بيز مانع ايله اۆزلىشمەدن گزدیک و كاست واسیطەسى ايله ديل ملزمەسى تۇپلادیق. ايندى گۆردوگونوز بۇ كيتابلار و كاستلر اۆ علمى گزمكلريميزين نتيجه سيدير.

سۇرغو: جناب پروفوسور، سيز بۇ ملزمەلرى تۇپلادىنيز، اۆزىنده زحمتلر چكىب، بيليم اوجاقلارينا كيتابلار تقدیم اتدىنيز. بۇ ايش اۆزلوگونده تقدیره لايىقدير. سياست باخيمىندان آلمان مقاملارينا اۆراداكي تۆرك تۇپلومونون ياشادىغى آجينا جاقلى دۆرومو آچىقلادىنيزمى، بۇ ساحەده آلمان مقاملارى شاه رژيمينه مۆراجيعت اتدىلرمى؟

هر مۇوضوع اۆزره قايناق گوسترن پروفوسور دؤرفر بۇ سۇرغو- سؤآليما دۇراقلادی. من ايسه بيز آه چكەرك و عۆذر ديله يەرك «ايرانداكى تۆرك تۇپلومو ايله بيز ملزمە كيمي رفتار ائتميش سينيز، جناب پروفوسور»- دئديم.

بيز آز دۇراقلادىقدان سؤنرا بيز- بيزمىزدن گۆروشمك آرزوسو ايله آيرىلدىق. آرا- سيرا گۆروشرديك. بۇ مسأله نين اۆزىرىندن ۴ ايل كئچدى. بيز گۆن گئنه پروفوسور گرهارد دؤرفر تۆركولوژى كيتابليغيندا منە ياخينلاشاراق كئف- احوال اتدىكىدن سؤنرا چۇخ حزين بيز سس ايله دئدى: .

Unsere Türken gehen im Iran zugrunde

(ايراندا تۆركلريميز يۇخ اولورلار).

من ايسه اۆزامانكى وارلىق ژۇرناليندا تيريز بسيجيلرى نين ايران ايسلام جۆمهوريتى مقاملارينا اۆز ديللرینی مدرسه لرده يازيب- اؤخومالارينا دايبير مۆراجيعيتىنى گؤسترديم. «اؤ يازىنى ائوده اؤخوياجاغام»- دئيه سئوينچ ايله ويداعلاشدى.

آلبان و آترۆپاتن

میر هدایت حصاری

آلبان ایله آترۆپاتن آدلاری چۆنلوقدا بیرلیکده چکیلیرلر، چۆنکی اونلارین آراسیندا تاریخی مۆناسیبتلر اولموشدور، او جۆمله دن بیر- بیرلری ایله تقریباً موعاصیر اولوب و بیرى آرازین او تاینده، او بیرسی ایسه آرازین بو تاینده واقع اولموشلار. لاکین آلبان حۆکومتی نین عۆمرو داها دا اوزون اولموش و تقریباً مین ایل داوام اتمیشدی (۴ عصر میلاددان اونجه دن، میلادی ۷- جی عصره دک).

آلبان اولکه سی داغیستانین جنوب حیصه سی ایله ایندیکی آذربایجان جۆمهوریسی اراضیسینده، کۆر چایی نین شیمالینده، خزر دنیزی نین غرب طرفینده و ایبری (گۆرجوستان) ایله ارمنیستانین شرق طرفینده واقع اولموشدور. (۴- جو عصر دن سؤنرا ایسه آراز چایینا یاپیشراق آترۆپاتن (کیچیک ماد) نین شیمالی قۆنشوسو اولموشدور).

آترۆپاتن ایسه آرازین گۆنئی ساریسیندا (بوگۆنکو ایران

آذربایجانى اراضى سینده) اولوب و میدیا دۆولتی دۆورونده «کیچیک میدیا» آدلانمیش و اسکندر دۆنمینده (م. او. ۴- جو عصرده) آترۆپاتن آدلانمیش و سؤنرالار همان آد، آذربایجان شکیلینی آلمیشدی.

اونجه آلبان اولکه سیندن باشلا یاق

یونانلیلار بۇرایا آلبانیا، رۆملولار و ارمنیلر «آغوان» دئییب، عربلر ایسه اران یا الران آدینی بۇ اولکه یه وئرمیشلر. اران دئدیکه ایندیکی آذربایجان جۆمهوریتی نین بیر حیصه سیدیر. بۇ بۆلگه قاراباغ ایله ناخجیوان و ایروان ناحیه سینه شامل اولور و شیروانلا بیرلیکده آذربایجان جۆمهوریتینی تشکیل ائدیر. برهان قاطع اران باره سینده بئله دئییر: «اران ولایتی است از آذربایجان که گنجه و بردع از اعمال آن است.» (اران آذربایجانین بیر ویلایتیدیر کی، گنجه و بردع اونون بۆلگه لریندندیر.).

دمشقی، نخبه الدهر آدلی اثرینده یازیر: «... بانیه اران بن کشلوجیم بن لیطی» یعنی اران بن کشلوجیم آدلی بیر شخص اونو بنا اتمیشدیر.

اران ایله شیروان بیر- بیرلریندن آیریدیرلار، نجه کی خاقانی شیروانی اوزو شیرواندا اولدوغو حالدا

دئییر:

کجا گریزم سوی عراق یا اران، کجا روم سوی ابنخاز یا بابالباب؟

میلادی ۲- جی عصرده یاشایان «آریان» آدلی بیر تاریخچی اسکندرین ایرانا هوجومو زامانی (م. او.

۳۳۱) آلبانلیلارین هخامنیشلرین قۆشونوندا اولدوغوندان دانیشیر. ساییره قاینقلاردان دا معلوم اولورکی،

اسکندرین هۆجوموندان قاباق دا آلبان حۆكومتی واریمیش. لاکین آلبانیانین میلاددان اؤنجه بیرنجی عصردن قاباقکی تاریخی تمامی ایله قارانیققدیر. الده اولان منبعلردن بۇ بارهده هئچ بیر معلومات اله گتیرمک اولمور. اسکی تاریخچیلر ایسترابون، پیلینی و پتولیمی آلبانیانین ۳۰ - دان آرتیق شهرلری اولدوغوندان خبر وئریرلر.

«دانویل» ین یازدیغینا گۆره میلاددان اؤنجه بیرنجی یۆز ایلیکده او مملکتین پایتختی نین آدی «کابالاکا» یا «قابالا» ایمیش. ایندیکی «قَبَلَه» شهری همان قابالانین یشری اولاییلر. آلبانیادا یاشایان قبیلهلرین او جۆملهدن آلبان طایفاسی نین تۆرک دیللی اولماسی ثابت اولموشدور، لاکین آیری دیللی طایفالار دا وار ایمیش، او جۆملهدن: لزگیلر، ساخورلار، آوارلار و تانلاردان آد چکمک اولار. بۇ خاقلار، ایندیلیکده ده آذربایجان جۆمهوریسی اراضیسینده یاشاماقدادیرلار و اؤزلرینی آذربایجانلی ساییلار.

اسکی دؤورون مۆلغفری آلبانلیلار بارهده یازیرلار کی، اولار اؤجا بویلو، گۆزل اۆزلو و تۆکلرینی و گۆزلرینی رنگی آچیق ایمیش.

الدۀ اولان منبعلره گۆره آلبانیا اولکۀسی قاباقجیل بیر ایقتیصادا، اکینچیلیگه و صنعتکارلیغا و تیجارته مالک ایمیش. عثین حالدا بو اولکۀنین بعضی یشلرینده ائلاتلار (کۆچریلر) ده یاشاییرمیشلار. آلبانیانین قاباقجیل اکینچیلیکدن علاوه، مالدارلیغی دا اولکۀنین ایقتیصادیاتیندا اؤنملی یشر توتوردو. اسکی آلبان تاریخنه و آرکتولوژیک آختاریشلارا گۆره، سؤروچولوک و ناخیرچیلیق، ایقتیصادیاتدا بؤیوک رۆل اؤیناییرمیش. اله گلن وسیلهلردن معلوم اولور کی، او زامان اؤرادا سؤد ساغماق و کره (یاغ) توتماق و قاتیق چالماق گئنیش اولجوده یایغین ایمیش.

عثین حالدا مال- قارادان: آت، دری، یۆن و ساییره کیمی محصوللار آلیندیقدان علاوه حیوانلاردان یۆک داشیماق اؤچون ده ایستیفاده اولونوردو. اؤرادا آت و دوه ده ساخلانیب و بشجریلدی.

عثین حالدا یشمک و یۆک چکمک اؤچون ده او حیوانلاردان ایستیفاده اولوناردی. تاریخچیلر خزر ساحیلینده ساخلانیلان چۆخلو آت ایلخیلاریندان دا خبر وئریمیشلر. آلبان اؤردوسوندا ۲۲ مین آتلی نین اولدوغو بؤللو ایلخیلارین اولدوغونو ایثبات ائده بیلر.

قۆبون ساخلاماق، بالیق اؤولاماق دا بؤرادا یایغین ایمیش. آلبانیادا صنعتکارلیق دا گئنیش میقیاسدا ترقی ائتمیش ایدی. آرکتولوژیک آختاریشلاردا، او زاماندان قالان بیچاق تییهسی، قتیچی، ماشا، اؤراق، قتلینج، خنجر، اؤخ، یای، نیزه و ساییره کیمی مصنوعات اله گلیمشدی. ساخسچیلیق (چۆلمکچیلیک) ده او زامان گئنیش صورتده ترقی تاپمیش ایدی و گئنیش حالدا دا ایشلنیلردی. اله گلن بعضی ساخسی قابلار یا تیکه لرده رنگلی قابلاری و اولاردا اولان ناخیشلار و رسملری ده گۆرمک اولار. زرگریلیک صنعتی ده چۆخ قاباقجیل و اؤنملی ایمیش. چئشیدلی زینت وساییلی قاییریلارمیش. تاختا یا سۆمۆک اؤسته ده حکاکلیق ائدیلمیش.

آلبانیالیلاردان قالان قیبرلرده چۆخلو یۆندن و ایپکدن و کئندان تۆخونولان پارچالار دا تاپیلیمشدر. اله گلن ایشیالاردان او خالقین و او اولکۀنین قاباقجیل و مۆترقی بیر مدنیته مالیک اولدوغونو دۆشونمک اولار. اؤرادا چۆخ میقداردا تاپیلان، اؤبیری اولکۀلرین سیککهلری ده او اولکۀنین اؤبیری یشلر ایله گئنیش صورتده تیجارته رایطهسی اولدوغونو نیشان وئریر.

«پىلىنى» آلبانىيىن قديم پايتختى كابالاكانىن قديملىگىنى نظره آلاق اونو آلبانىيىن بىرىنچى شەرى و اولكەنىن ان مۆھوم تىجارت و صنعت مركزى اولوب و اوز دۇورونده آن يۇنخارى ايجىماعى سويەدە و دۇولتلى، وارلى بىر شەرى اولدوغونو بىلدىرىر. ^۱ بۇ پايتخت ۵- جى عصىردە بردە كۆچورولموشدور. ايبىسترايون و پتىلىمى دە او اولكە دە ۳۰- دان آرتىق چۇخ مۆھوم و آباد شەرلرین اولدوغوندان خبر وئرمىشىدیلر. بو ایدىعالار دا سۇن زامانلاردا تاپیلان آرکئولوژىك سىندلر واسىطەسى ایلە تصدیق اولونور. اۆست- اۆستە بۇ ایدىعالار او اولكەنىن چۇخ قاپاقچیل و مدنىتلى و مۆترقى بىر اولكە اولدوغونو نىشان وئىر. تارىخە گۆره آلبانىادا قادىنلار دا كىشىلر كىمى سىلاح گۆتوروب، مۆحارىبەدە اىشتىراك ائدر- مىشلر.

مىلاددان اۇنجه ۶۰- جى ایللردە رۇملولار قافقاز اولكەلرىندە تىجارت يۇللارینی و یشنى تىجارت بازارلارینی اله گتيرمك اۆچون دفعەلرلە ھۆجوم گتيردىلر. مىلاددان اۇنجه ۹۹- جو ایلدە رۇم لژیونو ارمنىستانى ایشغال ائدى. آلبانىالىلار ماوراء- قفقازین سايبىر خالققلارى كىمى رۇملولارین علثیپنە مۆبارىزەپە قالدخدىلار.

مىلادى ۶۶- جى ایلدە پۇمپىنىن قۇشونو (رۇملولار) آلبانىانى تصروف ائتمك اۆچون ھۆجوم گتيردىلر. آلبانىالىلار تۇرپاقلاریندان مۇدافىعە ائتمك اۆچون اياغا قالدخدىلار. آلبانىا قۇشونونون باشچىسى «اورويس» (Orvis) او اولكەنىن پادشاهى ایدی. او ۴۰- مین نفرلىك قۇشونو ایلە رۇملولارا ھۆجوم ائتمك اىستەبىردى. لاکىن مۇوقق اولمادى. اورويس مجبور قالاراق صۇلح ائتمگە حاضیر اولدو. بىر ایل سۇنرا آلازان چایى قىراغىندا باش وئرن مۆحارىبە دە یشنە دە آلبانىالىلار مۇوقق اولمادىلار. پادشاهین قارداشى «كوسیس» بۇ مۆحارىبەدە اولدو. رۇملولار مۇوقق اولدولارسا دا، آلبانىانى روم مملکتینە ياپىشىدیرماغا مۇوقق اولايلمەدىلر.

مىلاددان اۇنجه ۳۶- جى ایلدە رۇم لژیونى بىر داھا «ايمپراتور آنتونى» نىن باشچىلىغى ایلە ارمنىستان تۇرپاغىنا گىردى. آنتونى نىن اۇردو باشچىلاریندان بىرى اولان «كایىندى» ارمنىلرى، ايبىرلىرى (گۆرجولرى) و آلبانىالىلار دالبادال مغلوب ائدى (بۇ زامان آلبانىيىن پادشاهى زۇبر (Zober) ایدی). رۇملولارین ھۆجومو دوام تاپماقدا ایدی. هر نچه ایل بىر دفعە يۇروش گتيرىردىلر.

مىلادى ۲۰- جى ایللردە رۇم ايمپراتور «نون» آلبانىانى آلماق اۆچون و خزر دنیزى نىن دروازهسى اولان «درىند» شەرىنى اله كئچيرمك اۆچون بۇيوك بىر قۇشون تداروك گۆردو، لاکىن عۇمرو وفا ائتمەدى و اولدو. نتيجه دە بۇ ھۆجوم حياتا كئچە بىلمەدى. اۇندان سۇنرا «دۇمى تسیان» (Domitesyan) همان پلانى يئرنە يئتىرمك قصدینە دۆشدو.

مىلادى بىرىنچى عصرىن سۇنلاریندا آلبانىالىلار ایلە رۇملولار آرشىكدرلین (اشكانىلرین) علثیپنە ایتىجاد و دوستلوق رابیطەسى قۇردولار. مىلادى بىرىنچى يۇز ایللىگىن ايكىنچى يارىسیندا آلبانىالىلار اۆچون باش وئرن ان بۇيوك حادىثە بۇ اولكەنىن پارفىانىلار آرشىكدرلر (اشكانىلر) طرفیندن تصروف اولماسى ایدی. اۇنلار مىلادى ۴- جو يۇز ایللىگىن اوللرىنەدك زامان- زامان اۇرادا حۆكومت ائدىلر. همان زامان دا پارفىانى پادشاهى بىرىنچى ولوقۇز- Veloqoz- (والارش، Valares) اۇز قارداشى «تیرى وات»- ى ارمنىستانا حاکیم قۇیدو.

میلادی ۷۰- جی ایلده آنالار هوجوم گتیردیلر. نظره گلن آلبانیانین قدیم پایتختی «قابالا» شهری همان هوجومون نتیجه سینده ویران اولموشدور.

قوبوستانین «بووک داش» ادلی داغی نین اتگینده سال داش اوسته یازیلان بیر کتیبه دن معلوم اولورکی، میلادی ۸۰ ایله ۹۰- جی ایللر آراسیندا روملورلار بیر داها آلبانیا قوشون چکمیشدیلر. آنجاق نظره گلن بو هوجوم مؤوقیتلی اولمامیشدیر. روملورلار مجبور قالاراق آلبانیا سرحدلرینی ترک اتمیشدیلر.

میلادی ۲- جی یوز ایللیگین اوللرینده قافقاز دؤولتلی گوجلنیرلر و روملورلار آلبانیلارلا و ایبرلرله خوصوصی دؤستلوق رایبطه سی قورورلار. او زمانادک روم ایمپراتورونون بیر ایالتی ساییلان ارمنیستان دا مؤختاریت تاپیر.

میلادی ۲۲۶- جی ایل ایراندا قووتلی ساسانی حوکومتی قورولور و قافقاز اولکه لرینده ده تأثیر قویور. ساسانیلر آتروپاتنی ایشغال ائتدیکدن سونرا، آلبانی و ایبرینی و ارمنیستانی دا ایشغال ائدیرلر. بیر طرفدن ده بربرلر و بیزانس دؤولتی و اخت آشیری آلبانیا یا هوجوم گتیریب، اکینه جکلری آرادان آپاریر و اینسانلاری اولدورور یا اسیر توتوب آپاریردیلر.

هونلار و خزرلر ده ۵- جی و ۶- جی عصرلر ده آلبانیا یا هوجوم گتیریب، چاپیب، آپاریردیلر. بئله- لیکله آلبانیا هر طرفدن تضييق آلتیندایدی. ۵۵۱- جی ایل آلبان دؤولتی خزرلرله مؤقاییله اتمک اوچون پایتختی باکی یا کوجورتدو. قوزنی سرحدلرینی قوروماق اوچون مؤدافیعه ایستحکاماتی دؤزلندی. او جومله دن آبشرون یاریم آداسی نین شیمالیندا «بش بارماق» و شابران (گیل- گیل چای) ایستحکاماتی، هابئله مؤدافیعه دیوارلاری او جومله دن دربند دیوارینی بینا ائتدیلر.

ساسانی پادشاهی ۲- جی یزدگرد زمانی آلبانیانین وضعیتی داها دا چتینلشدی. زردوشت دینینی تحمیل اتمک اوچون دسته- دسته مؤبدلر، مؤغلار آلبانیا یا گوندریلیردی.

۴۸۴- ۴۵۰- جو ایللر آراسیندا آلبانیا دا ساسانیلرین ظولملری علثیه نه دفعه لرله عوصیان اولدو. نهایتده آلبانیا دا شاهلیق رژیم قورولدو. آلبانیانین سون شاهی آرشاکید (اشکانی) نسلیندن اولان ۳- جو «واچاقان» (م ۵۱۰- ۴۸۰) ایدی. او، شاهلیق رژیمینی ساخلاماق و کیلیسانین حاکیمیتینی مؤحکملتمک اوچون چوخ چالیشدی. او جومله دن کیلیسالار مجموعه سی سالدیردی.

۶- جی عصرین سونو و ۷- جی عصرین اوللرینده آلبانیا دا «قاردمانلی» بیر فتودال حوکومتی ایش اوسته گلدی و مهرانیلر سؤلاله سی حوکمرانلیق ائتدیلر. بو سؤلاله نین ان مشهور حوکمرانی جوانشیر (م ۶۸۰- ۶۳۷) ایدی. اونون دؤرونده آلبانیا آبادلاشدی. علم و تمدون اینکیشاف ائتدی. خانقاهلار دؤزلدی. او شرقین میلی حاکیملریندن بیری ایدی.

تاریخه گؤره آلبانیلارین ۵- جی عصرین اوللریندن اعتباراً اوژلرینه مخصوص خطلری اولموشدور. الله اولان منبعلر گؤستریرکی، بو خط ایله چوخلو کیتابلار یازیلیمیشدی. او جومله دن آلبان تاریخچسی کالان کاتولو مؤنسیا- نین یازدیغی «آلبان تاریخی» ادلی مشهور اثری نین ارمنیجه یه ترجمه- سی بیزیم الیمیزه یتیشمیشدیر. بو ایفانین ایختیراعی آلبانیانین کولتورل ترقیسینه سبب اولدو. تاریخه گؤره آلبانیا دا ۵- جی عصرین اوللرینده «آرشواقن» (Arəşvaqen) حاکیمیتی دؤنمینده مکتب وار ایمیش. حتا واچاقان شاهین امری ایله یوخسول عاییله لرین اوشاقلاری اوچون اوژل مکتبلر آچیلیمیشدی.

بۇ ایفبا سۆنرا ایسلام دینی اؤرایا گلدیکده یئنی مۆسلمانلار اؤنو آتیب عرب ایفباسینی قبول ائتدیلر. کریستیان (مسیحی) دینینده قالانلار ایسه ارمنی کیلیساسی نین تابعلیگینه کئچهرک ارمنی ایفباسینی منیمسه دیلر. بئله لیکله اؤ ایفبا بیر یوللوق اؤنودولاراق ارادان گئتدی. البته آرکئولوژی قازینتیلار ائناسیندا بعضاً آلبان خطی ایله یازیلیمیش یازیلار اله گلیر. لاکین ایندییه دک اؤخونولمامیشدی، چۆنکی اؤنلار بۇ خطلرین تۆرکجه اولماق ایمکانینا فیکیرلشمیرلر و کیملرین الی ایله یازیلدیغینا و نه شراییطده یازیلدیقلارینا دیقّت یئتیرمیرلر. اؤدور کی، مۆؤفق اولمورلار. اؤ یازیلاری «اؤدین» و «داغیستان» دیللیری اساسیندا اؤخوماق معلومدور کی، مۆثبت نتیجه ویرمه یه جکدیر. اؤنلاری گرک تۆرک منشألی رونیک ایفبا ایله و ساغدان سؤلا اؤخویالار.

آلبانلاردا دینی اینانج

تاریخه گۆره آلبانلیلار اولده اکثریتده بۆت پرست ایمیشلر. سۆنرا کریستیان (مسیحی) دینینی قبول ائتمیشلر و ساسانی دؤورنده ایسه بیر عیدّه زور ایله آتش پرستلیک (زردوشتی) دینینی قبول ائتمگه مجبور اولموشدولار.

میلادی ۷- جی عصرین اورتالاریندا آلبانیا- عربلرین اران (الران) دندگی اۆلکه- عربلر طرفیندن ایشغال اولدوقدا ایسلام دینینی ده اؤزلری ایله گتیردیلر. بۇ زامان دندگی میزیمی آلبانلیلارین اکثریتی کریستیان (مسیحی) دینینه تاپینردیلار، آز حیصّه سی ایسه زردوشتی (آتش پرست) ایدیلر. عرب ایستیلایسیندان سۆنرا هر ایکی دینه اینانانلارین بۆیوک بیر حیصّه سی ایسلام دینینه کئچدیلر. ایسلاما کئچن کریستیان آلبانلیلار سۆنرالار «ارمنیدن دؤنمه» آدلاندیلار. یعنی مسیحیتدن ایسلاما کئچنلر. لاکین آلبانیانین «آرساخ» آدلی بۆلگه سینده اؤلان کریستیان دینی، چۆخ قۆدرتلی اولدوغونا گۆره اؤز دینلرینده قالدیلار. میلادی ۷۰۴- جو ایله ارمنیلرین تشبۆتو ایله آلبان کریستیان کیلیساسی ارمنی کیلیساسی نین تابعلیگینه کئچدی. بۇ آزلیق تشکیل ائدن آلبان کریستیانلاری تدریج ایله ارمنیشمگه باشلادیلار. آلبان ایفباسی و اؤ ایفبا ایله یازیلان اثرلر ارمنی کیلیسا باشچیلاری طرفیندن محو ائیلدیگینه گۆره، کریستیان آلبانلیلار ارمنی ایفباسی و یازیسیندان ایستیفاده ائتمگه مجبور اولدولار. دینی مراسیملر ارمنی دیننده ایجرا اولونوردو.

آلبان کریستیان کیلیساسی و آلبان حاکیملری ایسلاما قارشى دۇرماق اۆچون، ایستر- ایسته مز ارمنی کیلیساسی و ارمنی حاکیملری ایله ایتیفاقدا اولمالی ایدیلر. لاکین کریستیان آلبانلار تۆرک و آلبان آدلارینی داشیماقدا دوام ائدیردیلر.

بۇزادا بۆنو قئید ائتمه لی بیک کی، آذربایجاندا گۆرونن خارا با کیلیسالار اؤتايدا غالباً آلبان کریستیانلاریندان قالمیشدیر و آرا زین جنوبوندا گۆرونن خارا با کیلیسالارین دا چۆخو آسوری (کلدانی) لارین کیلیسالاری ایمیش. البته ارمنیلردن قالمیش کیلیسالار دا واردیر. آما چۆخ سایدا دگیلدیر. میلادی ۴- جو عصردن کریستیان دینی آلبانیا دؤولتی نین رسمی دینی ساییلیدی. تاریخی قاینقلارا گۆره میلادی ۴- جو عصردن ۷- جی عصره دک آلبانیا دا مۆستقیل کریستیان کیلیسالاری وارمیش و باشقا اۆلکه لرین کیلیسالارینا اصلاً باغلیلیغی یۆخ ایمیش. آلبان کیلیسالاری نین ریسی «مۆقدّس کاتالیقوس» (سرگیس مسیح) کۆنگی گئیب، اؤز لرینه تابع اولان «یئیکوب» آدلانان کشیشلرین واسیطه سی ایله دینی رهبرلیگینی انجام وئریدی. آلبانیا کشیشلری جامع کیلیسادا، شاهین، حاکیمین، یارخی آدلانان کپیچیک کشیشلرین، شاهزاده لرین و اشراف زاده لرین حۆضورلاریندا سئچیلردیلر.

آلبان کیلیساسی میلادی ۷۰۰- جو ایل (هیجری ۸۰) دن ده مۆستقیل اولاراق اؤز کاتالیکوسلارینی اؤزلی سئچردیلر.

آلبانیانین ایجتیماعی ترکیبی

دندیگیمیز کیمی، آلبانیا چؤخ میلتلی اولکه ایدی. ایندی ده داغیستان همان شراییطده دیر. آلبانیا تۇرپاغی شیمالدان جنوبا وخت آشیری کؤچوب گلن قؤوملر اؤچون آن مۆناسیبت یؤل ایدی. اولای بیلسین کی، بۇ چؤر گلیب، کئچمه لر و بعضاً دایانیب قالمالار بۇ چئشیدیلگیگین سببی ایمیش. هر حالدا ایسترابونا گؤره آلبانیدایا لاپ آزی ۲۶- طایفا یاشاماقدایمیشلر. بۇ قبیلهلر اولینده هر بیر اؤز آدلاری آلتیندا آیری- آیری یاشاییرمیشلار. لاکین شاهلیق رژیم قۇرولدوقدا ایلك دفعه «آرن» آدلی شاه اؤ طایفالاری بیر یتره ییتغارق مۆتحد بیر طایفالار تۇپلومو یاراتدی.

نظره گلن اؤ طایفالارین ان اهمیتلیسی همان «آلبان» آدینی داشییان و آپاریجی رؤلؤ اؤنیان بیر طایفا ایمیش و طبعاً اولکه نین حؤکمرانی دا اؤ طایفادان اولمالی ایدی.

ارمنی تاریخچسی «موسی خورنی» بئله نظر وئیر کی، میلادی ۵- جی عصرده قارقارلار (گرگر) ین دیلی آلبانیانین ایقباسی و ادبی دیلی نین تاپیلماسیندا اساس تۇتولموشدور. بئله لیکله بۇ طایفا دا اهمیتلی اولمالیدیر. بۇ طایفا ظاهیراً کؤر چایی نین جنوبوندا «گرگر چایی» اطرافیندا یاشاییرمیشلار. دنمه- لی بیک کی، آرازین بۇ تاینیدا علمدارلایا یاپیشیقلی گرگر آدلی بیر یتر واردیر و ساییر یترلرده ده گرگر یا قارقار عؤنوانلی یا اؤنلارلایا ییگیلی یتر آدلارینی گؤرمک اولار.

بۇ ۲۶- طایفانین بعضیلری تۆرک و بعضیلری ایسه آیری دیللی ایدیلر. آلبان آدلی طایفا ایله قارقار (گرگر) طایفالارینین هر ایکسی تۆرک منشالی ایدیلر. بۇ باره ده سؤنرا آرتیق دانیشاجاغیق. تاریخچیلر بۇ چئشیدلی، منشالری یقین اولمایان قبیلهلری داغیستان دیللی یا قافقاز دیللیدیر دئیهرک اؤز لرینی راحتلامیشلار. بۇنلارین بعضیلری قطعیتله معلوم اولمادیغی حالدا، بعضیلری یقیندیر کی، تۆرک دیللی دگیلدیر. اؤ جۆمله دن تاتلار و یهودیلردیر. معلوم دورکی، اؤنلار سؤنرادان اؤزرایا کؤچولر. بۇنلار ساسانی دؤولتی طرفیندن سرحدلری مۆحکمتک اؤچون بۇزایا گؤندریلمیشلر. تات آدی نین اؤزو اؤنلارین تۆرک اولمادیقلارینی گؤستریر. چؤنکی بۇ آدی چؤخ قدیم دن تۆرکلر اؤنلار وئرمیشلر. اؤندان منظور ایسه «اوتوراق» (ساکین) و اکینچیلیک دیر. (کؤچریلیگین موقابیلینده)، چؤنکی آنجاق اوتوراقلار اکینچیلیک ایله مشغول اؤلاردیلار، تۆرکلر ایسه کؤچری ایدیلر. یهودیلر ایسه عصیرلرجه تاتلار ایله یاناشی یاشاییب، آزیلدا اولدوقلاری اؤچون تدریج ایله اؤز دیل لرینی اؤنودوب و تات دیلینده دانیشاردیلار. اؤنلاری دا ساسانی دؤولتی آلبانیایا، دربند بؤلگه سینه گؤندرمیشدی.

مسعودی نین یازدیغینا گؤره ساسانی شاهی خسرو انوشیروان باب الاوابوب آدی ایله مشهور اولان دربند شهری نین داغلاریندان، دنیزین ایچینه دک اؤزاتان دیوارلاری چکمک اؤچون مۆختلیف خالقلاری حؤکمدارلاری ایله بیرلیکده اؤزرایا کؤچورموشدور. لاکین ایشچیلرین اکثری آلبانلی ایدیلر. همان تاتلار دا قاباقجا کریستیان دینینی قبول ائتدیلر. لاکین عربلرین هؤجوموندان سؤنرا ایسلام دینینه کئچدیلر.

آلبانیانین طایفالارینین بعضیلرینی نین آدلاری معلوم اولموشدور:

اؤ جۆمله دن: آلبانلیلار، اوتیتسیرلر، آیینلر، کاسپیلر، چیلیبلر، قارقارلار، لگلر، قادمانلیلار، تسوادیسیرلر (Tevdasilər) و س. بۇنلار چؤخلوقدا ایبری (گؤرجی) و قافقاز دیل لرینه داخیل ایدیلر. هابئله

بعضی کۆچری طایفالار او جۆمله دن: تاواسییار- خۆچ ماتاک- ایکماخ- قاتلار- کلوارلار (Kluarlar)- متیل چوبولار- بالاسیسلر- آقاسوانلار و ساییره طایفالار. حتا معلوم اولموشدور کی، یثرلی قووملردن علاوه ساییره قووملر ده: ماسکوتلار- ساکیلار- مارولار- میدینیلر- ماردلار و گیلیلرده اوزادا اولموشدولار.

آلبانیدا تۆرک منشالی طایفالار:

آلبانیدا اولان ۲۶ بۆیوک طایفالاردان بۇ طایفالارین تۆرک منشالی اولدوقلاری معلوم اولموشدور. آلبان- آبان- آران- قارقار- قوقار- ماسکوت- ساتاک- چؤل- شاروان- شاماک و شیراک. بوتلاردان علاوه میلاددان سونراکی عصیرلرده مۆختلیف تۆرک طایفالاری دا گلیب اوزادا ساکین اولموشدولار. بۇ تۆرک منشالی طایفالاردان، آلبان طایفاسیندان کنچنده قارقار طایفاسی اونملی اولمالیدیر. بۇ طایفانین اهمیتی بۇرادان معلوم اولور کی، آلبان ایفاسی بۇ دیلین (یا لهجه نین) اساسیندا قۇرولموشدور. اونا گۆره ده او ایفانین ۵۳- حرفی وار ایمیش، چۆنکی قارقار لهجه سینده بعضی خاص سسلرین اولماسی، او حرفلرین سایینی آرتیرمیشدی. آلبانین بیر آیری مۆهوم طایفاسی قاردمان اولمالیدیر، چۆنکی میلادی ۷- جی عصیره (هیجری ۱- جی عصیر) آلبانیدا حاکیمیتده اولان مهرانیلر سؤلاله سی اوزالی ایدی. بۇ دؤلت فنودالیزم اساسیندا قۇرولموشدو. او سؤلاله نین ان معروف حۆکمرانی جوانشیر (میلادی ۶۸۰-۶۳۷) ایدی. او حۆکمرانین دؤنمینده هونلار و عربلر آلبانیا هۆجوم گتیردیلر. جوانشیر ایکی دفعه شام شهرینه گئدرک، معاویه ایله گۆروشودو، نهایتده عربلر باج و ثرمگه مجبور اولدو.

عنایت الله رضا دئییر کی: آلبانیدا اسکندر مقدونی و روملور و سلوکیلر دؤوروندن قالان سیککه لر تاپیلیمیش. لاکین آلبان دؤلتینه عاید هنج بیر سیککه تاپیلمامیشدیر. بۇ نیشان و ثریر کی، اونلار سیککه ضرب اتمک صنعتینه مالک دگیلمیشلر. بیر حالدا کی، بۇ ایدیععا یانلیشیدیر. آذربایجان تاریخینده (فارسجا ترجمه: ص ۵۰) بۇ باره ده بئله یازیلیر:

«آلبانی دارای سگه مخصوص به خود و کاخ سگه زنی و ارتش و پادشاه بوده».

آلبانلارین و کاسپیلرین تۆرک اولماسی باره ده «بارتولد»، رۇس دیلچیسی پروفیسور «مار» دان نقل انده رک دئییر: آلبانلار و کاسپیلر یافت طایفاسیندا دیرلار».

بیلیریک کی، یافت قوومو دئدیکه اونلارین دبللری ایلتیصاقی اولوب، آلتای قروپوندان یعنی تۆرک دیللی بیر قووم اولدوغو نظرده توتولور..

بۇ ایدیعانی ثابت اتمک اۆچون قدیمکی یثر آدلاری (تۆپونملر) و شخص آدلاری (آنتروپونیم) لردن فایدالانماق اولار. غ. غثیب الله یثف «آذربایجان دبلین تشکولو تاریخی» آدلی اثرینده (ص ۱۷۶) آلبانیداکی یثر آدلاری و شخص آدلارینی چۆخ حۆوصله و دیقتله آراشدیریب اینجه له میشدیر. او اولجه آلبانین اسکی حۆکمرانلارین آدلاری باره ده بحث اتمیشدیر. او حۆکمرانلارین آدلاری بئله دیر:

آرن- بۇ آدا ایکی حۆکمران اولموشدور (بیرینجیسی حضرت ابراهیم ایله موعاصیر اولموشدور). آرباک- زابان (حضرت عیسی ایله موعاصیر ایمیش)- پرناک- أمباک- آرنک. آنچاک- بازوک- کورناک- ایسکانوردی و س.

غئیب‌اللهیثف بۇ آدلاری اینجه‌له‌ییب، اۇنلارین تۆرک منشألی اۇلدوغونو ایثبات اندیر و سۇنرا آلبانیاداکی تۇپونیملر باره‌ده بحث انده‌رک، اۇنلارین دا تۆرک منشألی اۇلدوغونو ثابت اندید و بۇگۆنگو یئرلر ایله تطبیق اندیر.

آما بۇرادا فۆرصدن ایستیفاده انده‌رک بیر مؤوضوع باره‌ده بحث ائتمگی گرگلی گۆروروک. اۇ دا بۇدور کی، بیر پارا فارس شووینیستلری (خۆصوصی ایله په‌لوی دۇنمینده) بۇ علمی مسأله‌دن سوء- ایستیفاده ائتمک اۆچون چۆخ معلوم اولان تۆرکجه تۇپونیملری (یئر آدلارینی) فارسجا یا دییشیرلر و بیر زامان کئچدیکدن سۇنرا اۇ بیرى شووینیستلر اۇ آدلارین فارسجا اۇلدوغونا ایستیناد انده‌رک اۇ یئرلرین قدیم سکنه‌لری‌نین فارس اۇلدوغونو ایدیعا ائتمک ایسته‌ییرلر.

مثلاً نچه ایل بۇندان قاباق صادق‌کیا آدلی بیر اکینجیلیک مۇهندیسی یثکانات ماحالی‌نین کندلری باره‌ده تحقیق اندرکن «سۇیودلو» کندی‌نین آدینی فارسجا یا ترجمه اندرک «بیدلو» یازمیشدیر، بیر حالدا کی، دۇنیانین هئچ یئرینده خاص ایسملری آیری دیله ترجمه ائتمزلر. بیر آیرسی دا قره‌داغی فارسجا یا ترجمه اندرک «سیاه‌کوه» یازمیشدیر، بیر حالدا کی، تاریخ بۇیو اۇرایا قره‌داغ یا قره‌جه داغ دئمیشلر، بیر حالدا کی، رضاخان دۇورونده اۇزانین آدینی رسمی حالدا «ارسباران» قۇیموشدولار و خریطه‌لرده و کیتابلاردا دا ارسباران یازیلماق‌دادیر. نچه کی مۇغان یئرینه ۴۰- ایل بۇندان قاباق بیناسی قۇیولان پارس آبادین آدینی ایشلدیرلر.

آما بۇ پروسه‌نین آن گۆلۆنج نۆمونه‌سی عنایت رضانین «آذربایجان و اران» آدلی اثرینده همان آدلارا ایستیناد انده‌رک، آذربایجاندا یئر آدلارینی فارسجا اۇلدوغونو ایدیعا ائتمه‌سی و نتیجه‌ده آذربایجانین سۇنرادان تۆرک‌لشمه‌سینه حۆکم ائتمه‌سیدیر. بیر حالداکی، اۇ آدلارین کئچمیشده تۆرکجه اولوب و په‌لوی دۇوروندن بۇیانا فارسجا یا دییشیلدیگی هله یادلاردان چئخمامیشدیر. اۇنلارین اصلینده تۆرکجه اۇلدوغو گۆن کیمی آشکاردیر.

اۇ، کیتابی‌نین ۱۲۵- جی صحیفه‌سینده بیر سئرا یئر آدلارینی چکه‌رک اۇ یئرلرین آدلارینی فارسجا اۇلدوغونو خاطرلادیر. اۇ جۆمله‌دن: میان‌دوآب، ارسباران، پلدشت، مهاباد مکرى، جزیره اشگ . . . . . کیمی آدلاری مثال چکیر. بیلیریک کی، میان‌دوآبین قاباقکی آدی «مرحمت آباد» ایدی. ارسباران قره‌داغ ایدی، ایندی ده هله هامی قره‌داغ دئییر. کیمسه ارسباران دئمه‌ییر. پلدشتی، کیم بیلمیر کی، همان «عربلر» کندی- نین دییشلمیش آدیدیر؟ «مهاباد (مکرى) همان سۇیوق بۇلاق یا ساووج بۇلاق دگیلمی؟ بۇ دا تعجؤبلودور کی، «انششک آداسی»نی جزیره اشگ ائتمیشدیر. گۆره‌سن عنایت رضا بۇنلاری بیلمیرمی؟ اۇزلری دییشیر و اۇزلری ده اۇنلارا ایستیناد اندیرلر. فارس‌لار دئمیشکن: خودگویی و خود خندی، عجب مرد هنرمندی.

بۇ پروسه هله ده داوام ائتمک‌ده‌دیر. هر گۆن بیر یئرین آدی‌نین تۆرک‌جه‌دن فارسجا یا دییشلمه‌سی‌نین شاهیدی‌یک. آما سۇز لریمیزی سندلی ائتمک اۆچون، رضاخان زامانی‌نین «فرهنگستان ایران» آدلی تشکیلاتی‌نین الیمیزده اولان ۷- جی نۆمره‌سینی یۇخلایاق و اۇرادا تصویب اولان دییشیکلیکلری کی، رضاخانین عرضینه ده یئتیریلیمیشدیر. بۇرادا نقل ائدک:

جیلدین اۆست قابیغی: فرهنگستان ایران، واژه‌های نو که تا پایان سال ۱۳۱۹ پذیرفته شده است.

۲- نجی صفحه‌ده: از خرداد ۱۳۱۴ تا پایان اسفند ۱۳۱۹

صفحه ۴: ارسباران = قراجه داغ در شمال آذربایجان

صفحه ۸: باشه = باشماق در سقر

صفحه ۱۹: پلدشت = عرب [لر] در خاور ماکو

- صفحه ۲۰: پیام = یام، ایستگاه راه آهن در آذربایجان
 صفحه ۲۵: تکاب = تکان تپه در آذربایجان [غربی] (تیکان تپه)
 صفحه ۴۶: زال = قراگز [قارا گوژ]، ایستگاه راه آهن آذربایجان
 صفحه ۲۶: تیکان = تکانلو، یکی از بخش های سقز
 صفحه ۴۷: زرینه رود = جغتو چایی
 صفحه ۴۷: زرینه = آلطون در سقز
 صفحه ۵۱: سرچشمه = باش بولاق در سقز
 صفحه ۵۲: سفید تپه = آق تپه در کردستان
 صفحه ۵۲: سفید رود = قزل اوژن
 صفحه ۵۲: سماق ده = سماق لو، سقز
 صفحه ۵۴: سیاه آب = قره سو، ایستگاهی در راه آهن شمال
 صفحه ۵۴: سیاه چمن = قره چمن در آذربایجان
 صفحه ۵۴: سیاه گل = قره گل در کردستان
 صفحه ۵۴: سیمین رود = طاطانو چایی [در آذربایجان]
 صفحه ۵۴: سیه چشمه = قرا عینی، نزدیک ماکو
 صفحه ۵۴: سیاه گندم = قره بوغدا، در کردستان
 صفحه ۵۴: سیاه ناو = قره ناو، در سقز
 صفحه ۶۲: فرخزاد = عرب اوغلو در کردستان
 صفحه ۶۵: قبله چشمه = قبله بولاغی در سقز
 صفحه ۷۲: گرمسار = قشلاق، در ایستگاه راه آهن شمال
 صفحه ۷۳: گندمان = طاهر بوغدا، در سقز
 صفحه ۷۴: گومیشان = گمش تپه، در گرگان
 صفحه ۷۸: مهاباد = ساوج بلاغ (مکری)
 صفحه ۷۸: مهران رود = میدان چایی در تبریز
 صفحه ۸۱: نزار = آرخ، در گرگان
 صفحه ۸۶: وشمگیر = پیشیک محله، در گرگان
 صفحه ۸۷: هرزند = هلاکو، ایستگاه راه آهن در آذربایجان

- دوامی وار.

فایناقلار:

- ۱- آذربایجان تاریخی، آذربایجان علملر آکادمیاسی، فارسجایا کؤچورن نصرالله اسحاقی بیات، تبریز ۱۳۶۰
- ۲- غ. غثیب الله یثف، آذربایجان دیلی نین تشکولو تاریخی، باکی ۱۹۹۹
- ۳- عنایت رضا، آذربایجان و اران، تهران ۱۳۷۲، چاپ دوم
- ۴- فرهنگستان ایران، واژه های نو، شماره ۷، تهران ۱۳۱۹
- ۵- علی اکبر دهخدا، لغت نامه، تهران

حیات و مدنیت

ابراهیم رفرف

عالیم قاسیموفون موسیقی کونسرتی

کنچن مهر آیینین ایکینجی یاریسیندا آذربایجان جو مهوریتی نین گو رکملی موغام اوستادی عالیم قاسیموف اولکه میزه سفره گلدی. عالیم قاسیموفون تبریز، زنجان و تهران شهرلرینده چیخیشلاری اولدو و هر دؤنه اولدوغو کیمی، اؤز موسیقی هوسکارلارینی گؤزل ایفا طرزلی ایله حثیرتله غرق ائتدی. عالیم قاسیموف سون ایللرده آذربایجانین موغام ایفاجیلیق صنعتی نین گله جک یولونا ایشیق سالاجاق ماهیتلی یننی اؤسلوبلار یاراتمیشدیر. اؤنون موباحیثه لی واکال-اینسترومنتال (اینسان سسی و موسیقی آلتلری ایله ایفاده اولان) اؤسلوبلاری موغام لادلاری ایله باشقا موسیقی ژانرلاری، اؤز جومله دن خالق موسیقی سی، عاشیق صنعتی، پاپ و حتا راک

موسیقی ژانری نین سنتزیندن یارانیر و اینسترومنتال ساحه ده پارلاق شکیلده نایبلیتلی ساییلسا دا، واکال ساحه سینده، دنمک اولار کی، هله ده مؤعین اینکیشاف یولونو کئچمک مجبوریتینده دیر. بو حیس داهای چوخ اوردان یارانیر کی، عالیم اؤز عنعنوی موغام ایفاجیلیق طرزینه یننی موسیقی ماتریاللاری قاتاندا، دؤزگون سنتز یارانیمیر و موسیقی نین آیری- آیری حیصه لری نین آراسیندا یادلیق گؤرونور. سؤزسوز کی، زامان آخیمیندا بو مسأله اؤز دؤزگون حلینی تاپاجاقدیر و آذربایجانین تفکؤر دؤلو موغام موسیقی صنعتی یننی اؤفولقره قووشاجاقدیر.

عالیمین موسیقی اؤسلوبوندا دانیشارکن قئید ائلمه مگی یرینه دؤشر کی، اؤنون «ساری گلین» اثری شؤبهه سیز کی، سینیرلاری آشان بیر موسیقی نؤمونه سیدیر. ساری گلینلر چوخ اولوب، آنجاق بو ساری گلین باشقا دیر و اؤنون سارسیتیلی حیسلری باشقا. زنگین چین موسیقی سی ایله آذربایجان موسیقی سی نین مهارتلی شکیلده سنتزینده ائله بیر ساری گلین یارانمیشدیر کی، اؤز هارایینی بؤتون شرق و غرب اولکه لرینه یایاجاق قدر گؤجلودور، دؤرودور، عنین زاماندا سیرلیدیر، هم ده دؤزگون قورولوش ایچینده. بؤتون اینجه صنعت هارمونیدن عیبارتدیر، سؤزونو تامامیه قبول ائتمه سک ده، ساری گلینین هارمونسی نؤقصانسیدیر و بو معنادا سؤزون تام دقیق معناسیندا بیر اینجه صنعت اثری ساییلیر.

یاندیریلیمیش کیتابلار بهمن ۵۷- دن سونرا یتیندن چاپ اولدو، اون مینلر تیراژلا خالق آراسیندا یاییلدی و بونون دوامیندا بۆگۆنکو دۇرومدا یۆزلرله کیتاب آنا دیلینده یازیلدی و یاییلدی، آما یاندیریلان کیتابلارین آجی خاطیرهسی اونودولمادی.

یاندیریلان کیتابلارین آجی و ضید- اینسانی فاجیعه سیندن ۶۰ ایله یاخین بیر زامان اؤتدوگوندن سونرا ایلك دفعه اولاراق بۇ دردلی حادیشه نی خاطیرلاماق اۆچون تهراندا «اندیشه نو» یابین انوی طرفیندن یۆزلرله آذربایجان تۆرکجه سینده نشر اندیلیمیش کیتابلار، درگیلر و مطبوعاتدان عیبارت بیر سرگی ترتیب اندیلدی.

سرگی تکجه آذربایجانلیلار دگیل، هم ده آیری- آیری اولکهلرین، اؤ جومله دن تۆرکیه و آذربایجان جو مهوریتی نین ضیالی و طنداشلاری، عیراق تۆرکلری و قاشقایلارین ماراغینی جلب انتدی. ۲۶ آزدن ۳۰ آذره قدر دوام ائدن سرگیده قویولموش تأثرات دقتیرنده یۆزلرله گۆروشچو اؤز حیسیاتینی دیله گتیردیله و درین رغبت و ستونجله مؤوجود اولان کیتابلاردان آلدیلار. اؤمید اندیلیر کی، گنج نسلیمیز آنادیللی کیتابلارلا داها دریندن تانیش اولماغی ایله اؤز معنوی بۆرجونو اؤده مگه ناییل اولسون. اندیشه نو نشریاتینا دا تۆتدوغو مۆقدس معاریفچیلیک یؤلوندا بۆیوک ناییلیتلر دیله بیریک.

یاندیریلان کیتابلار

کیتاب یاندیرما مۆناسیبتیله کیتاب سرگیسی

صالح کامرانی

۲۶ آذر کیتاب یاندیرما گۆنو مۆناسیبتیله کیتاب سرگیسی کئچیریلدی. آذربایجاندا ۱۳۲۵- جی ایل ۲۱ آزدن باشلایاراق بۇ آیین سونونا قدر دوام ائدن قانلی فاجیعه لرین هر گۆنونده قانلی صحنه لرین دوامیندا آذرین ۲۶- جی گۆنو تۆرک دیللی کیتابلار و خوصوصیله مکتبلرده درس کئچیرمک اۆچون حاضرلانیان کیتابلار بۆتون شهرلر و خوصوصیله تبریزین هم عۆمومی میثدانیندا، هم ده مدرسه لرین اؤنونده قالاق- قالاق اؤدا چکیلدی. بۆیوک تأسؤف و اۆرک آغریسی ایله دئمک اولار کی، بۇ گۆنلرده آذربایجاندا باش وئرن سؤی قیریمی و باشقا فاجیعه لرده دۆنیانین هئچ بیر اولکه سیندن اعتراض سسی ائشیدیلیمه دیگی کیمی، بۇ اینسان ذکاسی حاصلیلی اولان و اوشاقلاری آنا دیللی، کیملیکلری و وارلیقلاری ایله تانیش ائدن کیتابلارین یاندیریلما سیندا هئچ کسدن سس چیخمادی و دردلی آذربایجانین ساغالماز دردلی اؤسته بۇ دا بیر اونودولماز درد اولدو. دؤوران کئچدی، گۆنلر اؤتدو و آذربایجان داها یتکین شکیلده و کئچمیش سیناقلاردان اؤیرندیگی حالدا اؤزونه و سۆزونه قایتیدی.

بزرگداشت صراف تبریزی

دوازدهمین سوگواری شعر محرم امسال با حال و هوایی تازه با شرکت شاعرانی از تبریز و سایر شهرهای کشور در اسفندماه (محرم) ۸۳ به همت حوزه هنری آذربایجان شرقی برگزار می‌گردد. در این سوگواره بزرگداشت صدمین سال وفات حاج رضا صراف تبریزی شاعر بزرگ عاشورائی آذربایجان و مدیحه سرای سترگ اهل بیت (ع) برپا خواهد شد. در این ارتباط کتابی مشتمل از آثار نویسندگان بر موضوعات زندگی و شعر صراف به چاپ خواهد رسید.

مضامین کنگره از این قرار است:

- ۱- زندگی صراف
- ۲- حوادث سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی دوره صراف که در شعر او تأثیر داشته است.
- ۳- انجمن‌های ادبی تبریز در دوره صراف
- ۴- منابع تحقیق در باره شعر و زندگی شاعر
- ۵- ویژگی‌های زبانی شعر ترکی صراف
- ۶- تأثیر شاعران متقدم (فارسی و ترکی) بر شعر صراف
- ۷- ویژگی‌های نوحه‌ها، مرثی و مدایح صراف
- ۸- ویژگی غزل‌های ترکی صراف
- ۹- اشعار فارسی صراف
- ۱۰- اشعار چاپ نشده صراف
- ۱۱- برآیند نقش ضرب‌المثل‌ها در شعر صراف
- ۱۲- منزلت شهید و شهادت در مرثی صراف
- ۱۳- نقش محوری حضرت امام حسین (ع) در مرثی صراف
- ۱۴- سیمای حضرت فاطمه‌زهرا (س) در مرثی صراف
- ۱۵- بررسی دو قصیده‌غزای صراف در مدح حضرت امیرالمومنین (ع)
- ۱۶- بررسی ترجیع‌بند صراف

و ...

نشانی: تبریز، خیابان امام خمینی، طبقه فوقانی سینما قدس، حوزه هنری آذربایجان شرقی،

تلفکس: ۵۵۳۴۵۵

شاعیر ساوالان دان نیر شھرىندە تجلىل اولوندو

۸۳/۱۱/۱۱ تارىخىندە ۲۶- جى فجر بايرام
گۈنلىرى مۇناسىيتىلە شاعیر حسن مجىدزادە
(ساوالان)- ین دۇغوم یرى اولان نیر شھرى نین
فرماندارىسى و اردبیل شھرى نین صدا و سىما
مرکزی طرفىندن تشکىل اولان مراسىم ضىمىندە
شاعیر ین ياردىجىلىغىندان تجلىل اولوندو و اونا
تقدیرنامە وئرىلدى. شاعیر نیر شھرى نین
احوال- روحىەسىنى تمثیل ائندن آشاغىداكى
شعرىنى اوخوماقلا ایشتىراکچىلار ین کۈنلۈنو
اوخشادی:

گلندە نیره

اۆرگىم تلسیر، آز قالیر اۆچام،
تبریزین یۇلوندان دۆندە نیره،
ماشىندان چۇخ بیىن دۆشم، تمز قاچام،
سایین نین ائنىشىن ائندە نیره.

آغلاغان چایى نین اۆستو داش- درە،
بۇلاقلا سرلیب چمنده یرە،
قۇزولار یا نیلیب یاشیل دۆشلەر،
دۇیغولار چاغلا یار گلندە نیره.

بۇ یر داغ دئیلسە، داغین ائگی،
دادلیدیر مئیوہسى، ات، سۆد، چۆرگی،
یام یاشیل، چۇخ گۆزل اولور هر نه یی،
گۆللىرى آچارکن گۆلندە نیره.

«حاج ولی کۆرپوسو»، «شیتتیر آياغی»،
«قۇروق»، چای قیراغی، هم بیللیک باغی،
گۆزلدیر او «خانیم بالا یا یلاغی»،
طبیعت دیل آچیب، دینندە نیره.

بیر نچه دۇیغولو اینسانلاری وار،
بۇ یرین یاخشىجا بۇیون اوخشایار،
حاقیندا چۇخ اولار سۆز- صۇحبت، اشعار،
خۇش ایل خۇش طالعی سۆزندە نیره.

سۆز قۇشان «ناطق» له شاعیر «آغلاغان»،
صمدی «نیر اوغلو»، او گۆزل اینسان،
بیری ده مئشىنچی، تحلۆص «طوفان»،
شعر- خیال اوج آلا ائندە نیره.

دۆرد یانی گۆزلهر قاينایار، جۇشار،
شفالی سۇلاردیر، شارهاشار داشار،
بۇردا عۇمر اۇزانار، اینسان چۇخ یاشار،
ھاواسی گل جانا سینندە نیره!...

بۇردا خۇش عادت- عنعنەلر وار،
جانلاری دینجلدر، اۆرگی آچار،
بۇ یرده دۆیرلی، یاخشى معنالار،
واردی باخ بۇ گۆن ده، دۆنن ده نیره.

تاپسا حاق اۆز یرین، حاقلا قۇرونسا،
سعادت ملگی ماحلا قونسا،
مکتبده دۇغما دیل آچیق اوخونسا،
کل ائل اۆز قدرینی بیلندە نیره.

بۇ آرزون، ساوالان، حاقدیر، ائلهسن،
دۇغما دیل اوخونان گۆنو دیلهسن،
حقیقی جنته او گۆن گلەسن،
دار گۆزلر چیراغی سۇندە نیره،
کل بۇ ائل یاخشى گۆن گۆرندە نیره،
تۆرکجه مین گۆلۈنو درندە نیره.

اۆچونجو اورتوقرافی قۇرولتایی حاقیندا بیلدیریش

وارلیق- ین کئچن سایندا بیلدیردیگیمیز کیمی، اۆچونجو اورتوقرافی قۇرولتایی ۱۳۸۴- جو ایل اوردیبهیشت آیی نین بیرینجی یاریسیندا تشکیل اولوناجاقدیر. بو قۇرولتايدا یاد سۆزلر، شخص آدلاری، جوغرافیایی آدلار و بعضی صامیتلر حاقیندا دقیقلشدیرمه لر مؤذاکیره لر اولونوب، قرار قبول ائدیله جکدیر. بو واسیطه ایله دیلیمیزی سئون و اونو یازی شکلینده ده ایشلندن عزیز وطنداشلاریمیزدان خووصیله قلم صاحبیلری و ایفبا مسأله سیله مشغول اولان و بو ساحده تجربه صاحبیلریندن خواهیش اولونور، بو قۇرولتايدا ایشتیراک ائتسینلر و یونخاریدا آدی کئچن مؤوضوعلار باره ده اؤز یازیلارینی ایسفند آیی نین سونونا قدر وارلیق- ین دفترینه گؤندرسینلر. قۇرولتاین کئچیریله جک یشری و گؤنلری باره ده مطبوعات واسیطه سیله معلومات یاییلاجاقدیر.

عنوانیمیز بئله دیر:

تهران، خیابان فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، تلفون ۶۴۶۶۳۶۶، فاکس ۶۰۱۵۸۳۲

مئیل: varliqinfo@yahoo.com

ایکینجی اورتوقرافی سمیناری نین باشقانی،

وارلیق درگیسی نین مسؤل مؤدیری،

دؤکتور جواد هیئت

آرامیزدان کؤچنلر

ابراهیم رفر

گؤزکملی شاعیر و یازیچی احمد شایا (آلاو) ابدیته قووشدو.

چالیشان شاعیر و یازیچی، آذربایجان شوناس، سؤزلوکلر مؤلفی، ادبی تنقیدچی احمد شایا (آلاو) قیرخ گوندن آرتیق سۆرن کوما وضعیتی نین آردیندان مهر آبی نین ۲۲- ده ابدی اولاراق حیاتا گۆز یوموشدور. مرحوم احمد شایا چؤخ دیرلی سؤزلوکلرین مؤلفیدیر، او جۆمله دن آذربایجانجا- فارسجا و فارسجا- آذربایجانجا مۆکمل سؤزلوک، بیتکیلر سؤزلوگو و اینگیلیسجه- تۆرکجه- فارسجا نۆجوم سؤزلوگو. اونون نشر اولونموش شعر مجموعه لری: آیسیز گنجه لر، دؤمانلی گۆنلر، حیدرآبادان شهریارا جواب، بابک و ستارخان مجموعه لریندن عیبارتدیر، هابئله اونون تخمیناً ۸۵۰ صحیفه لیک چاپ اولمامیش شعرلری وار. شاعیرین شعرى اولدوقجا آخیجی، دؤرو، صلابتلی و استیکدیر و شعرین مۆختلیف ژانرلارینی احتیوا ائتمکده دیر و مووضوع باخیمیندان اولدوقجا رنگارنگدیر. اونون اثرلریندن هابئله ۷۰-۶۰ دنه سیراوی مقاله لر و ۳ جیلده ترتیب ائدیلیمیش ادبی- تنقیدی آراشدیرمالاردان آد چکمک اولار.

خوشبختلیکدن مرحوم احمد شایا اؤز اثرلرینی چاپ ائتدیرمک اوچون ساغلیغیندا مۆعین وسایط آیریپ و اونون بعضی اثرلری شاعیر کریم مشروطه چی نین نظارتی آلتیندا چاپا حاضیرلانماقدادیر، بؤیوک یازیچی نین گۆزلیلمز اولومو آذربایجان مدنی ایجتیماعیتینه آغیر بیر ایتکی اولدو و اونون قیمتی آراشدیرمالاری نین دوام ائتمه سی قارشیسیندا مانع یاراتدی. شاعیرین قلم یولداشلاریندان کریم مشروطه چی (سۆنمز) اونون یاس مراسیمینده بئله دئیر:

مۇعلیم

كريم مشروطه چى (سۇنمز)

گۆنش گۆندوز يانير، اۆلدوزلار گىجە،
مۇعلیم هر گىجە، هر گۆندوز يانير،
اوق، شاگيرد عۆمرونه نۇر اله دىكجە،
اۆزونو هاميدان بختيار سانير. (على قازاخلى)

اۆستاد شايا، طبيعتى اعتيبارى ايله مۇعلىملىك اۆچون يارانماسا دا، قبول ائتديگى مسئوليتى ايستر مکتبده، ايستر سه ده ادبى فعاليتلرينده، يۆكسك ادبى درسلىرىده شرفله، تام مسئوليت حيسى ايله يثرينه يثتيرن مۇعلىملردن اولموشدور. بيزلرله علاقه ده هر دن سۆزو تۆند سؤيله سه ده، اکتراً سۆزونون جۆوهرينده، اۆزولونده درين حكمتلر و شيرين اۆيودلر ياتيردى.

شايانين اۆلومو بيزيم علمى - ادبى جمعيتيميز اۆچون بۆيوك ايتكىدير. و من بۇ آغير ايتكىنى اۆستاد شايانين حۆرمتملى

عايله سينه و بۆتون قلمداشلارلا تسليت دئيريم. بۇنو دا دئمەلى يم كى، اگر بيز بۇ گۆن اۆستاد شايانين زنگين علمى - ادبى ايرئينه فخر ائديرىكسه، بۇ دۆرلى خزينه نين يارانئيشيندا ايلك نۆوبه ده حۆرمتملى خانيم شايانين بۆيوك سهمى وار.

احساسلى خالق شاعبرى نبي خزرى دئير:

شاعيرلىك اگر كى، ايگيدلىك ديسه،

شاعيرله ياشاماق قهرمانلىق دير.

و بيز اۆزون ايللر عزيز و صميمى دوستوموز حۆرمتملى عليائى جنابلار نين هيئتى و يۆكسك مۆديريتى ايله فعاليت ائله ين ادبى محفيللرده تۇپلاشان شاعيرلرين عۆموم حيات يۇلداشلار نين قهرمان آدلاندير ساق، خانيم شايايا قهرمانلار قهرمانى عۆنوان نين و ئرمەلى ييك. كئچميشده دفعه لرله صبرينه، دۆزومونه، فداكارلىغينا آلقيش دئديگيميز حۆرمتملى خانيم شايايا، بۇ آغير ايتكى يه گۆره بير داها دۆزوم و صبر ديله بيريم. عئين زاماندا اۆستاد شايانين علمى - ادبى ايرئى نين نشر برنامە سى نين دوام ائتمه سيني آرزولا بيرام. رۇحو شاد اولسون.

من دۇنيادا اولماياندا (احمد شايا)

من دۇنيادا اولماياندا،
چشمه‌لر قۇروياچاق، گۈللەر، آغاجلار ياناچاق،
عاشيق عباس گۈلگۈزۈنى، نىيى ھجرىن داناچاق،
يۇخ قارداشىم، دۇنيا يىنە آل - ياشىلداڭ دۈن گنىه‌جك،
منىم تايىم بىر شاعىر دە اۈز اتلىنە شعر دنىه‌جك.

من دۇنيادا اولماياندا، سانما گۈللەر آچماياچاق،
گۈنش قالىب بۇلود آلتدا، داھا ايشيق ساچماياچاق،
نیشانلى قىز سئوگىلىسى قاباغىنا قاچماياچاق،
اىنجه بىلە قاين آتالار يىنە دە شال سىرىيه‌جك،
منىم تايىم بىر شاعىر دە او تۇيلارا شعر دنىه‌جك.

من دۇنيادا اولماياندا، سانما دۇنيا تۇفان اولار،
چن بۆرۈر بىر اۆزونو، داغلار - چۈللەر دۇمان اولار،
بۇز باغلایار آخار سۇلار، قارلى بۇزلو زامان اولار،
يۇخ قارداشىم، باھار واختى قارلار بۇزلار اریيه‌جك،
منىم تايىم بىر شاعىر دە شن باھارا شعر دنىه‌جك.

من دۇنيادا اولماياندا، سانما گۈزلر گۈرمه‌یه‌جك،
سارى سۆنبول اىپك تىلین داراقلایىب، ھۆرمه‌یه‌جك،
چۇبان ایتی قۇدوز قۇردو ایزله‌ینده ھۆرمه‌یه‌جك،
يۇخ قارداشىم، ایت ھۆره‌جك، تىل ھۆره‌جك، گۈز گۈره‌جك.
منىم تايىم بىر شاعىر دە اۈز بۇردونا شعر دنىه‌جك.

من دۇنيادا اولماياندا، سانما چۇبان نىيى چالماسىن،
قۇچ كۇراۋغلو دلیلىرى، بىزىرگان اۆستون آلماسىن،
قۇرو گۈلون آخ قازلارى ماوی گۈیده دۇلمانماسىن،
حیدر بابا شەھریاری اىنتىظارلا گۈزله‌یه‌جك،
منىم تايىم بىر شاعىر دە شەھریارا شعر دنىه‌جك.

گنجعلی صباحی نین یوزایللیگی

مهر آیی نین ۱۹- جو گۆنونده بهمن مدنیت اوجاغیندا صابر ادبی درنگی نین تشبۆتو ایله گنجعلی صباحی نین یوز ایللیگی قنید ائدیلدی. تدبیرده شۆهرتلی یازیچی نین قلم یولداشلاری اؤ جۆمله دن دۆکتور بهزاد بهزادی، یازیچی عزیز محسنی، شاعیر کریم مشروطه چی و باشقا قلم صاحبیلری چیخیش ائتدیلر و گنجعلی صباحی نین حیات و یارادیجیلیق یولو حاقیندا معلومات وئر دیلر. مراسیمده هابثله نچه- نچه موسیقی قرۆبو اؤ جۆمله دن ایسفن دیار پئفونون باشچیلیق ائتدیگی «دان اولدوزو» موسیقی بیرلشمه سی چیخیش ائتدیلر. پروقرامین چاتیشماز جنبه سی واختین آزلیغی و چیخیش اؤچون دعوت اولونانلارین سایه نین چۆخلوغو ایدی کی، مجلسین ایداره ائتمه ایشینده چتینلیک یارادیردی و بعضاً

«هاشم طرلان» کیمی قۇجامان شاعیر یا خود یازیچی اؤز سۆز لرینه جمعی ۲ دقیقه ده سۆن قۇیماق مجبوریتینده اولوردولار و بعضی موسیقی قرۆپلاری چیخیش ایمکانی الله ائده بیلمه دیلر.

گنجعلی صباحی ایستالین دؤورونون آغیر سیخیتیلارینی یاشامیش و بیر چۆخ تصنیقلره معروض قالمیشدیر. صباحی داها سؤنرا ۱۳۲۴- جو ایل آذربایجان میلی حرکاتینا قاتیلدی، آنجاق شاه رژیمنی نین وحشی هۆجومو نتیجه سینده آذربایجان میلی حرکاتی نین قانا بوغولدوغوندان سؤنرا حۆکومت طرفیندن یاخالانیب سۆرگون ائدیلدی. گنجعلی صباحی ۱۳۵۷- جی ایل ایسلام اینقیلابیندان سؤنرا آزادلیغا قۇووشدو و اؤزون ایللر وارلیق درگیسی نین فعال یازیچیلاریندان اولدو. گنجعلی صباحی اؤز انئیشلی- یۆخوشلو حیاتی نین ماجراسینی و اؤ آجی ایللرین شرحینی «اؤتن گۆنلریم» ادلی کیتابیندا مهارتله قلمه آلمیشدیر. گنجعلی صباحی نین جاذیبه لی قلمی هر اؤخوجونو اؤز تأئیری آلتینا آلا بیلیر و آذربایجان نثرینده و روایتچیلیک صنعتینده اؤزونه مخصوص اۆسلوبو واردیر. اونون اثر لریندن **اؤتن گۆنلریم، قارتال** (حکایه لر مجموعه سی)، **حیات فاجیعه لریندن** (حکایه لر مجموعه سی) و **شعریمیز زامانلا آدیملاییر** بۇ پارلاق اۆسلوبون باریز اؤرنکلریندندیر.

صباحی نین نثری نین بیر اؤزللیگی ده اوندان عیبارتدیر کی، حادیه لرین باش وئر دیگی مکان، ایقلم و اینسان مۆناسیبتلری حاقیندا معلوماتلا سۆزه باشلار و چۆخ یارادیجی طرزده اؤخوجونو حادیه لرین نه کیمی آتموسفرده جریان ائتدیگی ایله تائیش اندر. حیات فاجیعه لریندن بعضی باشلانغیجلارا فیکیر وئرک: ...دان یرری سۆکولوردو. خۆرۆزلار اؤز آواز یله یاتانلارا سحر مۆژده سیننی وئریر دیلر. آرابیر جاناور هۆجوملارینی سۆمۆش کۆپکلرین حۆصله سینز، یۆرغون هۆرۆش لری ائشیدیلیردی. سحر ینلی خزان وۆرموش یارپاقلاری بۇداقلاردان قۇپارارق، یرره سریردی. کندین کناری ایله آخیب- گئدن سؤ اؤزونو چای داشلارینا، چالا- چۆخورا چیرپاراق اؤزونه مخصوص بیر آهنگ یارادیردی. یاتمیش کند ایسه، یاواش یاواش یۆخودان اۆیانیردی...

آخشام اولموشدو. گنجەنەن قارانلىغى كندى قۇنونا آلمىشىدى. چىراق ايشىقلارى اوز ضعيف نۇرلارنى حىطلره و دار كۆچەلره سالمىشىدى. آرابىر ھۆرن كۆپكلەرن سسى كندىن اطرافىندا و آرالارىندا اولان گۆلچە و آرخ كئارىندا قۇرولداشان قۇرباغالارن و بىر-بىرىنەن بىخىنە سسلرنى داھا دا اوجالدىن جىر-جىرالارن آوازىنا قارىشاراق، كندىن سۆكوتونو پۇزوردو. لالە اۆتوردوغو يىردەجە، آياقلارنىن اۆستونە كىچىك بىر بالىنچ قۇبۇب، عىبۇسى اۆنون اۆزرىنە اۆزاتمىش بئشىك كىمى بىرغالايىردى. اونا لاي-لاى دىيىپ ياتىرماغا چالىشىر، اللرىندەكى بۆن اىپىن جۇراب تۇخوردو...

...

غرب طرفدن اسن حزىن يىل آغاجلارداكى سارالمىش يارپاقلارى، اۆزلره تۆكولموش قارا تىللىرى اۇخشايدى. قارا بۆلۈدلەر حركتە گلەرك، گۆنشىن قارشىسىنى تۇتماغا جان آتيردى. چۆللەر، داغلار، درەلەر، باغلاردان بىلە دارىخدىرىجى پايىز قۇخوسو گليردى. قدرت اوز عايىلەسىلە سفر بۇخجاسىنى باغلامىشى...

...

گنجە اوز قارا چادىرىنى قۇرموشدو. يىنچە تۇختامىش كۆلك گۆى اۆزونو تۇتموش قالىن بۆلۈد يىغىنلارنى داغىتمىشىدى. اوز دستەسىندن آبرى دۆشموش دۇرنالار كىمى، اۇچوشان سئىرك بۆلۈدلەر سۆووشدوقچا آرالارىندا اولدوزلار پارىلدايدى. خرابەلىكدە اوجالان بايقۇش سسى، آرابىر اولاماقدا اولان بىر آوارا ايتىن سسىنە قارىشاراق لپەنە-لپەنە شەرىن قارانلىغىندا بۇغولوردو. خرابەنەن قۇنۇندا بۇستان چارداقلارنا بىزەر، قۇرولموش كۇمادا يانان لامپا ايشىغى گۆزلىرىنى قارانلىغىن درىنلىكلرىندن آيىرمايان لالەنەن تۇتقون اۆزونو ايشىقلاندىرمىشىدى...

اۇخوجونو اىقلىمدن اىقلىمە گۆتورن بۆتون بۇ رنكارنگ تابلولار تىكجە حادىشە مكانلارنى تصوير ائتمك مقصدى اىلە دگىل، ھە دە اۇخوجونو مۆعىن حىسى-عاطىفى علاقلەرلە فعال شكىلدە بىرلشدىرمك، اۆنون حىسىياتىنى داستاندا جريان ائدن گرگىن اىمۇسىونال دۆروملارا جالاشدىرماق و نھايت اۇخوجو اىلە حادىشەلەرن آراسىندا عۆضوى وحدت ياراتماق مقصدىنى داشىماقدادىر. يازىچىن قلمىنەن يىتكىنلىگى اۇندادىر كى، اۇخوجونو اۇن پلاندا و آرخا پلاندا جريان ائدن حادىشەلەرلە تصويرى شكىلدە بىرلشدىرمككە برابر، اۆنون بۆتون بئش دۆيوم قابىلىتىنى ائلە فعاللاشدىرىر كى، اۇ، حادىشەلەرى سادەجە گۆزو اىلە اىزلەمىر، اۇ، ھە دە آرخا پلاندا سسلر ائشىدىر، اۇنلارى الى اىلە لمس ائدىر، اۇنلارن آجىلى-شېرىنلى دادى اىلە تانىش اولور، قۇخولارنى آلىر و حادىشەلەرن آخىننا قاتىلىر.

گنجەلى صباخى سۆزون تام دىقۇ معناسىندا آذربايجان نثرىنەن اىنكىشاف يۇلۇندا مېشلىسىز حادىشەدىر. اۆنون ياراتدىغى ادبى اۆسلوب، سۆزسوز كى، بىر چۆخ يازىچىلاريمىزىن يىتتىشمىگىندە اۇنملى رۇل اۇينامىشىدىر و اۇينايماقچىدىر.

قۇجامان شاعىر ھاشم طرلان «تۇنج ھىكلى» آدىلى شەرىنى گنجەلى صباخىنەن خاتىرەسىنە حصر ائتمىشىدىر.

تۇنجى ھىككىلى

ھاشىم طرلان

داغلار اۇچا، يۇللار اۈزۈن، كاروان گىندىر،
 قىزمار گۆنش كۆي سىمتىنە عۆريان گىندىر.
 آغ سۇيۇدلر فىكرە دالمىش يۇل قىراغى اۈتاي- بۇتاي،
 طىبعت لال، آسمان لال، كاروانداكى سىسدىن ساواي.
 كاروان گىندىر، اۈزاقلاردا ساچىن يۇلور قىلىنچ داغى،
 كاروان گىندىر، آغ شلمەلى تاجىن يۇلور قىلىنچ داغى.
 ھەر گۆن اۈنا حىيران- حىيران باخان گۆزلر دۆشۈب يادا،
 آما بۇگۆن اۈز باوروسو گىنجەلى دن اولور جۇدا.
 باشىنداكى آغ شلمەسى،
 دۇداغىندا واي كلمەسى،
 ياماچلاردا قۇزۇلارىن حىزىن- حىزىن ملشمەسى.
 آتىب شىلىك داشىن بۇگۆن، «مىياب» كىندى.
 قىلىنچ داغى چالير ويداع مارشىن بۇگۆن،
 گۆزلرىنە قەر دۇلدو قىلىنچ داغىن،
 سۆزلرىنە كدر قۇندو قىلىنچ داغىن.
 دىندى: داغام، ادىم قىلىنچ، اۈزوم قىلىنچ،
 سۆزوم قىلىنچ، ايزىم قىلىنچ، كۆزوم قىلىنچ.
 سىنسە تۇتقون فضالاردا اۈتن بىر قۇش.
 ائى دىدرگىن طالعىندىن كۆسكون چۇجوق!
 قىلىنچىمى وئردىم سىنە،
 باس باغرىنا دۇنە- دۇنە!
 قىلىنچىسىز دا من بىر داغام،
 اۈز داغلىغىم بسدىر مەنە.
 قىلىنچ اولسا، قۇچ بابكىن رنگىن كامان قىلىنچىدىر،
 قلم اولسا، نىسىمى نىن داغ اۈينادان قىلىنچىدىر.
 كاروان گىندىر، حىيران گىندىر، سىنلە گىندىر ھەر بىر آنىم،
 قۇي جالانىسىن بىر- بىرىنە سىنىن قانىن، منىم قانىم.
 سىن ائلىمدە تارىخلىش، مۆدىرىكلىشنى صباھىسان،
 دۆننىمىن، بۇگۆنومون، صاباھىمىن صاباھىسان.
 يۇخوشلاردا داغلار آشان، قايلاردا قارتاللاشان،
 ائل ددەمىز قۇرقود كىمى اۈلۈلاشان، كاماللاشان،
 صباھىسان، گىنجەلىسىن،
 خالقىمىزىن قلم تۇتان گىنج السىن.
 دريالاردا قۇش تىك سۆزىن آغ يىلكىنىن،
 تۇفانلاردا دۇدافى بۆزىن آغ يىلكىنىن،

آلنى آچىق بىر مېلتىن وۆقارىدىر،
 تۇرپاقدىكى اينسان ادلى اولدوزلار بىن مدارىدىر.
 اليمدەكى بۇ يۇندوغوم مرمىرە باخ!
 قلمىملە داش مرمىرى من چاپاراق،
 ايكىنجى بىر گىنج صباحى خلىق ائتمىشم،
 شىطانلار بىن اووقاتىنى تلخ ائتمىشم.
 قۇمى اوچالسىن بۇ شعرىملە زامان- زامان تۇنج ھىكىلىن،
 خزان قۇپسا، نە قار گۇرسون، نە بىر تۇقان تۇنج ھىكىلىن.
 بزك وئىرم ھىكىلىنە اركىن باشىن،
 زىنت اولسون تىرىزىمە ھىر باخىشىن.
 اوڭدان باخسان علمدارا، مرنده سن،
 دۇشسون يادا اوשאقلىغىن، مياب كىندىن گۇرندە سن.
 مياب كىندى، مياب كىندى، اوڭ اوغلوئا دىقتلە باخ!
 حۆسنوندىكى عمللرە نور سىپىلر ساچاق- ساچاق.
 مياب كىندى، مياب كىندى، نەدندىر تۇرپاغىن سنىن،
 فخرى اولوب آيىلمە بىر مېلتىن، بىر اولكە نىن؟
 نىر كىشىلر دۇنيامىزا اصىل گلر، اصىل گىلر،
 دۇوران دۇنر، زامان كىچىر، نىسىل گلر، نىسىل گىلر.
 مياب كىندى علمداردان اركە باخار،
 گۇننى باخار، قۇزنى باخار، اولكە باخار.
 دىتىر: اركىن باشىنداكى او بۇيلانان صباحىدىر،
 دۇننىمىن، بۇگۇنومون، صاباحىمىن صاباحىدىر.
 درددن قاشى چاتىلمايان،
 بۇداق- بۇداق آتيلمايان،
 كىميا اولوب، كىمياگىرىن كۆرەسىندە قاتىلمايان،
 مغرور باخان صباحىدىر.
 تۇنج ھىكىلى دۇم دۇز دۇران،
 اركىن باشىن نۇرلاندىران،
 قلمىلە وطنىمىن اوچاغىنى گۇر ياندىران،
 تۇنقال باخان صباحىدىر.
 قايلاردا شلالە تك،
 درەلدە آل لالە تك،
 دىلىمىزىن تىللىرىنە،
 قۇچاق- قۇچاق، اتك- اتك،
 چىچىك تاخان صباحىدىر.

گنجعلی صباحی نین حیاتی ایله باغلی شعرلردن بیرى ده شاعیر کریم مشروطهچی، سؤنمزین اؤنون سکسن ایللیگینه حصر اتدیگی شعردن عیبارتدیر کی، «اؤتن گۆنلریم» اثری نین سؤن حیصهسی نین بزگی اؤلموشدور.

گۆزل اینسان

(کریم مشروطهچی - سؤنمز)

سنه سکسن نه دیر، آتمیش یاراشماز،
چۆخ چتین یاراشار سؤن باهار سنه،
ذیروهللی داغلاری یارسیز یار آشماز،
دایان قوی یتیشسین یولداشلار سنه.

قوجامان اولسان دا، قوجالمامیسان،
سانماکی، حیاتدا اوجالمامیسان،
فقط بیر آجیدان باج آلمامیسان،
اؤ آرزو اؤزو ده اینتیظار سنه.

عومرونو حصر اتدین ائله، ایلقارا،
آغا، گۆرمه دیم کی، دئییه سن قارا،
هامی فخر اندرسه ناموسا، عارا،
عکسینه فخر اندر ناموسا، عار سنه.

یازدیغین اثرلر لیاقتیندیر،
حیاتا اینامین، صداقتیندیر،
منجه، شاه اثرین شرافتیندیر،
شرفلیر ان بویوک ایفتیخار سنه.

سنده کی صداقت، سنده کی غثیرت،
قویمادی دؤوره نه دولانسین ثروت،
اودور کی، وار سنه اولمادی قیسمت،
نه سن وارا چاتدین، نه ده وار سنه.

بیر آن اؤنومادین عهدی، ایلقاری،
دؤزومه چاغیردین یولداشی، یاری،
دایانیب سارسیتدین بۇ سرت روزگاری،
اؤزو آلقیش دندی رۆزگار سنه.

سنی یورنامادی نه داغ، نه دره،
زحمتین گنتمه دی ضایا، هدره،
سن غلبه چالیدین چتینلیکلره،
چتینلیک کسمه دی بئله کار سنه.

ظالمه باش آیب «قوربان» دئمه دین،
هر زامان دانیشدین، هذیان دئمه دین،
نه دندین، دۆز دندین، یالان دئمه دین،
بۇنلاردیر بخش ائدن ایفتیخار سنه.

«زامانلا آتلايان شعریمیز» ی سن،
ایزله دین اولکه ده ایمکان اولارکن،
سنین امگینه میتلدارام من،
نجه کی، خالق اولموش میتلدار سنه.

«صباحی» شوهرتلی «گنجعلی» سنسن،
نسیلجه «میابلی»، «گنجهلی» سنسن،
گۆرکمه هله ده گنج علی سنسن،
بۇ حالدا کیم دئیر ایختیار سنه؟

بۇيوك شاعير مەمەد آرازىن اولومو

آذربايجانين چاغداش بۇيوك شاعيري مەمەد آرازىن اولوم خبرىنى من آمريكادا ايكن انشيتىدىم. بۇ آجى خبردن اونو تانيان، هله ياخيندان اونونلا و اونون شعريله تانىش اولان هامى آذربايجانلىلار كيمي من ده كدرلندىم و ايچيمده ماتم هاواسى دۇيدوم. من بۇيوك شاعيرىمىز مەمەد آرازلا اوزون ايللردن برى تانىش و دوست اولموشام و اونون دۇيغولو، معنالى و وطن قۇخوسو و عطرىنى و نرن شعرلريله تانىش اولموشام. اۇ نه تكجه قۇزنىدهكى قارداشلاريمىزىن قايسىسىلا ياشامىش، هم ده گۇنشىدهكى آذربايجانلىلارا باغلى قالمىش و اونلارنى قۇخوسونو آراز چاينىدان دۇيموش، كدرلريله كدرلنمىش و شنلىكلريله شاد اولموش، ائله اونا گۇره ده اوزونه «آراز» تىخلۇصونو سىچمىشدير. اۇ، ناخجوانلى اولدوغو اوچون گۇنشى ايله قۇزنى آراسىندا كۇرپو قۇزان و معنوى بىرليگىمىزى تمثيل ائدن بۇيوك بىر شاعير اولموشدور. من نىچە ايل بۇندان اول دده قۇرقود جمعيتى نىن حاضىرلادىغى بىر مراسيمده مەمەد آراز آدىنا ايختىصاص اولونان «مەمەد آراز» مۇكافاتىنى آلماشام و اونو هر زامان هم آرشيويىمده، هم ده قلىيىمده ساخلاياجاغام.

مەمەد آراز ۱۹۳۳- جو ايلده ناخجوانىن شاهبوز بۇلگەسى نىن نورس كندىنده آنادان اولموش، عالى تحصيلىنى جوغرافيا فاكولتەسىنده بىتىرمىش، نىچە ايل موعلىملىك ائديب، سۇنرا مۇسكوايا گىتىمىش، و اۇرادا ادبيات دۇورهسىنى گۇرموشدور. يارادىجىلىغا ۱۹۵۲- دن باشلامىش و ايلك شعرى آذربايجان ژۇرنالىندا چاپ اولموشدور. اونون چاپ اولموش شعر اثرلرىندن سئوگى نغمەلرى، اوچ اوغول آناسى، من سنى تاپارام، آراز آخىر، آنامدان يادىگار نغمەلر، آرازىن نغمەسى، عومور كروانى، ايللردن بىرى، قانادلى قايالار، آتامىن كىتابى، اوخوجويا مکتوب، آيلارىم- ايللرىم مجموعەلرىندن آد چىكمك اولار.

مەمەد آرازىن شعرلرى بىر چۇخ دىللره ترچۇمه ائديلىب، نشر اولونموشدور. آيرىجا بىر چۇخ ترچۇمەلرى واردىر و آذربايجان طبعىتى مجموعەسى نىن رداكتورو اولموشدور. بۇرادا اونون خاطىرهسىنى عزيزلەمك اوچون «من آراز شاعيري يم» آدىلى شعرىنى درج ائديرىك:

- دۇكتور جواد هيت

من آراز شاعىرىم

(مەد آراز)

منە دئىير بىرىسى:

چۇخ يازىرسان آرازدان،

نە بىلىم گاهدان قۇزۇ،

گاھدان آسلان آرازدان.

نئىلە يىم من، نئىلە يىم؟

قلم گلدى اليمە،

آراز گلير دىلیمە!

نئىلە يىم من، نئىلە يىم؟

ساحىلىندە كۆلكلر،

گزمە يىب منىم قدر،

سۇلاریندا اوردکلر،

اۆزمە يىب منىم قدر.

گۆندوزلر آينام اولوب،

گنجەلر لایلام اولوب،

قامىشىندان كسىلىب،

منىم آلدیغیم تۆتك،

من اولندان سۇ ایچمىشىم،

آنامدان سۆد امن تک.

اولرم من آرازسىز،

تايى ایتمىش جشیران تک،

ملرم من آرازسىز،

اؤ منىم مۆرگىبىم،

من اونون قلمى يىم.

اؤ منىم تىللى سازىم،

من اونون دىلغىمى يىم.

یۇخ، آراز دئینده من،

یالنیز چای دۆشونمورم،

اؤ تاریخدیر، باخیرام،

آغلايیر دا، گۆلور ده،

«آوستا» نین گۆنوندن،

بۇلانیقدیر هله ده،

گۆزلریمی میکروسکوپ،

ائیلە ییب، هر داملایا،

من باخماق ایسته ییرم،

من یانان تاریخیمی،

اؤنخوماق ایسته ییرم.

یۇخ، آراز دئینده من،

یالنیز چای دۆشونمورم،

منىم تک باخسان اؤنا،

دئمزسن، عادى سۆدور،

اؤ بىر گلین هۆر وگو،

بىر اۇشاق یۇخوسودور.

اؤ، قیرآتین یالمانى،

بۇزآتین ترلیگیدیر،

ننه مین ایپکلیگی،

بابامین سرتلیگیدیر.

اؤ بۇگۆن مۇغانیما،

اۇزانان یاشیل قۇلوم،

باغیما آغ کمریم،

داغیما ایشیق یۇلوم.

بررسی و نقد کتاب

اشاره:

این مقاله به وسیله آقای دکتر محمدعلی فرزانه در باره کتاب «دستور تطبیقی ترکی و فارسی» تألیف آقای دکتر حسن احمدی گیوی نوشته شده است. نویسنده مقاله و مؤلف کتاب هر دو استاد، ادیب و اهل تحقیق بوده و در وادی ادب عمری را گذرانده‌اند. ضمناً هر دو از دوستان عزیز و همشهری‌های عالیقدر و دانشمند ما هستند. نوشته حاضر به هر حال مقاله‌ایست ارزشمند در بررسی و نقد کتابی ارزشمند و ما خواندن هر دو را به خوانندگان مجله وارلیق مفید و با ارز می‌دانیم. - ج. ه -

دستور تطبیقی ترکی و فارسی

دکتر حسن احمدی گیوی

نشر قطره، ۱۳۸۳ - تهران

م. ع. فرزانه

عنوان کتاب را قبلاً در سوئد از رسانه‌ها شنیده بودم و با اینکه اشتیاق جدی آشنایی با مندرجات آن را داشتم، لکن این مراد حاصل نگشت و تنها در سفر اخیر توفیق دستیابی به این اشتیاق ممکن گردید. نام آقای دکتر حسن احمدی گیوی، برای فرهنگیان و قلم‌به‌دستان چهره ناآشنایی نیست. من با این نام، چه بسا از سال‌های چهل به این سو، بدون دیدار رویارو با ایشان اشراف داشتم و ذکر جمیل ایشان را در سیمای معلمی پر تلاش و خودساخته، از زبان فرهنگیان آشنا و به ویژه از خلخال‌های اهل ادب و فرهنگ شنیده بودم. اشراف به خصلت خودساختگی و خودمحوری ایشان، شیفتگی دیدارشان را در من ایجاد کرده بود. با گذشت ایام، این دیدار رخ داد و بعد از آشنایی حضوری، گاه و بیگاه در محافل ادب و فرهنگ با هم الفتی داشتیم و من همواره تلاش بی‌وقفه او را در تدریس و تدوین کتاب‌هایی در زمینه ادب و فرهنگ پاس داشتم.

با این سابقه ذهنی، وقتی نام ایشان را در سرلوحه کتاب پرحجمی که هنوز در این زمینه هیچ اثر کامل و شاملی تدوین نشده بود دیدم، مرا مشعوف ساخت و این پیش‌داوری را در من جا انداخت که این اثر چه بسا بتواند سرآغازی برای برداشتن قدم‌های دیگر در تطبیق دستور بنیادی این دو زبان که در پهنه ایران پهلو به پهلو دارند، کارساز باشد.

پس از تورق و بررسی مندرجات و محتوی کتاب، باید با صمیمت و صراحت اعتراف کنم که با وجود کوشش‌های بی‌دریغی که مؤلف در تدوین آن متحمل شده است، در بسیاری از آنان که چشمداشت

فراتری از اثر در زمینه کاربرد و دیدگاه علمی و تحلیلی در موضوع دارند، قناعت و رضایت شایسته را بجای نمی‌گذارد. البته مؤلف در پیشگفتار فروتنانه‌ای از خطاها و لغزش‌ها و کمبودهای موجود در کتاب بوزش خواسته و به تذکر آن‌ها تأکید کرده و راه را برای پی‌گیری این اقدام باز گذاشته است.

در آثار تطبیقی زبان‌ها، اعم از این که این زبان‌ها از یک خانواده و خویشاوند بوده و یا از گروه زبان دیگر و ناخویشاوند باشند، چنین سابقه و سنتی وجود ندارد که مؤلف قبلاً مبانی و قواعد آن زبان‌ها را به شکل جداگانه و با تفصیل در یک دوره کامل دستور زبان ترکی، یک دوره کامل دستور زبان فارسی در اثر خود بگنجانند و اگر فضایی و فرصتی باقی بود، به موضوع اصلی، یعنی تطبیق و مقایسه آن دو زبان بپردازد، و این بی‌هیچ مبالغه، شبیه آن است که کسی بخواهد مشخصات شیمی معدنی و آلی را بسنجد و در این سنجش قبلاً متن کامل شیمی معدنی را در نوشته خود بیاورد و تازه اگر فرصتی باقی بود، به مقایسه و سنجش این دو بپردازد.

در تطبیق و مقایسه مقرون به تحلیل علمی و متودیک دو زبان، بر حسب این که این دو زبان خویشاوند یا ناخویشاوند باشند، تشخیص فرایندهای همگون و ناهمگون اساساً باید دربرگیرنده مندرجه اصلی اثر باشد.

زبان‌های ترکی و فارسی، به همان سان که خود مؤلف نیز اشاره کرده است، از نظر ساختاری به گروه‌های ناهمگون و جداگانه تعلق دارند و بنابراین، پیش از تطبیق متودیک این دو زبان، شایسته است به نمودار عمومی زبان‌ها از نظر ساختاری به ایجاز اشاره شود.

از دیدگاه ساختاری، زبان‌های جهان به سه گروه تقسیم می‌شوند: زبان‌های تک‌هجایی^۱، زبان‌های التصاقی و زبان‌های تصریفی یا اشتقاقی.

در زبان‌های تک‌هجایی، کلمه تک‌هجایی است و حالت تصریفی ندارد. جمله‌ها از توالی همین هجاهای تکی به وجود می‌آیند. مفهوم جمله از نحوه توالی هجاها حاصل می‌شود. در بطن هر هجا شاید دو و یا چندین صدا ادغام می‌شوند. به عنوان مثال نام سون-یات-سن با سه هجا نشان داده می‌شود. زبان‌های چینی و تبتی از این زمره‌اند.

در زبان‌های التصاقی یا پیوندی، کلمات یک و یا چندهجایی از ریشه‌ها و پیوندها تشکیل می‌شوند. در این گروه، ساختار صوتی ریشه ثابت بوده و با پذیرفتن پیوندهای توصیفی و تصریفی ریشه، هم کلمات و مفاهیم جدید ایجاد می‌کند و هم کلمه را برای انجام نقش گرامری خود در جمله آماده می‌سازد. در زبان‌های التصاقی پیوندها ممکن است به اول یا آخر ریشه ملحق شوند. در زبان‌های ترکی، پیوندها عموماً به آخر ریشه می‌پیوندند.

در زبان‌های ترکیبی نیز ریشه‌های تک‌هجایی و چندهجایی و همچنین یک رشته پیوندها هستند، تنها در ایجاد کلمات و یا در هنگام تصریف غالباً در ریشه‌ها تغییراتی رخ می‌دهد و ساختار صوتی ریشه به هم می‌خورد. در بعضی از زبان‌ها این دگرگونی به ناشناسا شدن ریشه منجر می‌شود و برای شناختن ریشه اصلی هیچ اثر و نشانی به جای نمی‌ماند. زبان‌های هند و اروپایی از این زمره‌اند. در برخی از

۱- امروزه زبان‌های تک‌هجایی را *isolating* می‌نامند، زیرا همه واژه‌ها در این زبان‌ها تک‌هجایی نیستند، ولی پیشوند و پسوند قبول نمی‌کنند.

زبان‌های این گروه، در ریشه کلمه و کلماتی که از آن مشتق می‌شوند دائماً نشانه‌هایی از ریشه اصلی نمودار است. زبان‌های سامی و از آن جمله زبان عربی از این زمره‌اند و زبان فارسی نیز در جرگه این گروه جای دارد.

به این ترتیب، ناهمگونی فارسی و ترکی و تعلق آن‌ها به دو زمره متفاوت ساختاری، ایجاب می‌کند که ویژگی‌های آن‌ها در سه بخش اساسی گرامر هر زبان، یعنی: ۱- بخش فونتیکی یا آواشناسی، ۲- مورفولوژی یا صرف، ۳- سینتاکس یا ترکیب‌شناسی و جمله‌شناسی مورد سنجش و مذاقه قرار گیرد. البته مؤلف در تدوین کتاب در جای-جای آن، این سنجش و مذاقه را مد نظر داشته، ولی با آوردن گرامر مفصل زبان ترکی و جدول‌های تفصیلی لغات و کلمات، اصل تطبیق و تبیین بخش‌های سه‌گانه را دست کم گرفته و با افزودن مطالب جنبی، حجم کتاب را در حد دو سوم، و شاید بیشتر از آن افزوده است. درجه کارایی یک اثر تطبیقی دوزبانه، قبل از آن که آوردن غیرضروری گرامر دو زبان یا انبوه کثیری از لغات باشد، باید در مسیر ارائه و تطبیق موارد نامترادف و ناهمگون دو زبان در هر سه بخش آن باشد. اکنون بخش فونتیکی دو زبان و بررسی تطبیق سیستم آوایی ترکی و فارسی را به محک سنجش می‌کشیم تا اگر فرصت این نوشته اجازه داد، آن را به بخش‌های دیگر، یعنی مورفولوژی و سینتاکس نیز سرایت دهیم.

ولی قبل از ورود به بحث تطبیق و سنجش سیستم فونتیکی دو زبان، شایسته است یک اصل اصولی را مطرح سازیم. هر زبان دارای دو جبهه مشخص زبان گفتاری و زبان نوشتاری است. زبان گفتاری که به وسیله آواهای رایج در زبان سرانجام می‌یابد، گذشته‌ای به اندازه قدمت خود زبان دارد و با پذیرش این امر بدیهی، عناصر بسیط زبان گفتاری، یعنی آواها در ساختار زبان جای بنیادین را دارند و دگرگونی در آن‌ها به ندرت و در سیر تاریخی زبان رخ می‌دهد. لکن، در زبان نوشتاری حروف نه به صورت بنیادین و انفکاک‌ناپذیر، بلکه علایم و اشکالی هستند که به عنوان نمودار آواها کارایی دارند و به عبارت دیگر، در هر زبان آواها ذاتی و حروف عارضی و قراردادی و در حقیقت نماینده آواها در زبان نوشتاری هستند. آنچه بلافاصله از این دوگانگی می‌توان نتیجه گرفت، این است که کامل‌ترین الفبا یا حروف در هر زبان آن است که در برابر هر آوای زبان گفتاری، یک حرف یا علامت داشته باشد. بعد از این توضیح فشرده، شاید شایسته باشد که ما موارد تطبیق آوایی زبان‌های ترکی و فارسی را برشماریم و موارد همگون و ناهمگون آن‌ها را اندکی مورد بررسی و مذاقه قرار دهیم.

۱- زبان ترکی و فارسی و الفبای نوشتاری موجود

منظور از الفبای موجود، الفبا و حروفی است که امروزه در ایران در نگارش فارسی و ترکی کاربرد دارد. این الفبا در نوشتن هر یک از این دو زبان، ناهنجاری‌هایی دارد که برخی از آن‌ها در نگارش هر دو زبان همگون، و برخی دیگر ناهمگون هستند.

در دستورهای زبان فارسی بدون اشاره به صداهای رایج در این زبان، دستورپردازان در سرآغاز کلام، کلماتی از این نهج به کار می‌برند: «زبان فارسی دارای سی و دو حرف است»، که هرگز بیانگر تعداد اصوات رایج در زبان فارسی نیست. زبان فارسی در ترکیب آوایی خود حداکثر ۲۵ آوا دارد و این هفت نشانه یعنی «ذ، ض، ظ، ث، ص، ح، ط» مهمانان ناخوانده‌ای هستند که در طول زیست این زبان به هم‌رام

کلمات و تعبيرات عربي، خود را به اين زبان چسبانده و موجب ناهنجاری گزافی گشته‌اند. البته، اين حروف هر کدام در عربي مخرج آوایی خود را دارند، ولی در فارسی با همان توناژ «ز، س، ه، ت» تلفظ می‌شوند.

مطلب اينجاست که در هر زبان ممکن است تعداد حروف الفبا از تعداد اصوات رایج کمتر باشد، در اين صورت با ترکیب دو حرف و یا با افزودن علامتی بر یکی از حروف موجود، اين کمبود جبران می‌گردد، مثلاً در الفبای فرانسه آوای «خ» و یا «ش» که حرف خاص خود را ندارند و با kh و ch نشان داده می‌شوند. ولی عکس اين حالت، یعنی فزون‌تر بودن شماره حروف از اصوات رایج بسیار نادر است و اين نشانگر نفوذ کولونیزاسیون عربي در فارسی است و فارسی سی و دو حرفی را جز اين که به کلیاتی از گرامر و اشتقاق عربي وارد نباشیم، درست نمی‌توانیم بنویسیم.

زبان ترکی رایج در ايران نیز در نگارش با الفبای عربي، همین نوع ناهنجاری‌ها را در مقیاس وسیع‌تری دارد، زیرا زبان نوشتاری اين زبان نیز علاوه بر آن که آن هفت میهمان ناخوانده را همواره با خود دارد، دارای آوهای صدادار اضافی ŋ ، ö ، ı و یک آوای مصمت v می‌باشد که در اين الفبا با حرف «او» نشان داده می‌شود و به علاوه التصاقی بودن اين زبان ایجاب می‌کند که کلیه پیوندهای توصیفی و تصریفی الزاماً باید به آخر ریشه افزوده شده و یک‌پارچه نوشته شوند، که وجود حروف منفصل در اين الفبا، اين اصل را در هم می‌ریزد. قابل ذکر است که در جمهوری آذربایجان و دیگر کشورهای ترک‌زبان با تبدیل الفبای نوشتاری به لاتین، کلیه اين ناهنجاری‌ها از میان برخاسته است. ما در اين نقد و بررسی، در نشان دادن صداها از همین الفبا بهره خواهیم جست.

۲- گروه‌بندی صداها

اصوات در زبان ترکی بر اساس نقش اجزای جهاز صوتی در تلفظ آن‌ها بر مبنای پرنسیپ منسجم و جاافتاده‌ای گروه‌بندی می‌شوند که زبان فارسی در بخش فونتیکی خود فاقد اين نوع گروه‌بندی است. در زبان ترکی (اینجا ترکی آذربایجانی منظور نظر است) اولین گروه‌بندی تقسیم صداهای رایج به صدادار (صائت) و بی‌صدا (صامت) است. در برابر ۶ صدای صائت زبان فارسی، یعنی:

a, ə, e, o, u, ı

زبان ترکی آذربایجانی واجد ۹ صوت صدادار است و اين ۹ صوت در الفبای لاتین به اين صورت نشان داده می‌شود:

$\text{a, ə, e, ɪ, ı, o, ö, u, ü}$

این ۹ صائت بر حسب طرز تلفظ به سبب و نازک، باز و بسته، راست و منحنی تقسیم می‌شوند. به اين ترتیب زبان ترکی از نظر داشتن صداهای صائت قوی است. بعد از ۹ صائت، بقیه ۲۳ صدای صامت نیز دارای گروه‌بندی‌هایی هستند که نقل و ارائه گوناگونی آن‌ها در اینجا میسر نیست و همه این گوناگونی‌ها را می‌بایست در کتاب‌های دستور زبان جست.

این گروه‌بندی در صداهای رایج در زبان ترکی ویژگی‌هایی در ساختار صوتی کلمات به جای می‌گذارد که از آن در فونتیکی اين زبان به هماهنگی و تطابق گروهی اصوات یاد می‌شود. به موجب اين اصل، کلمات از نظر ترکیب و تلفیق صوتی اختیار مطلق نداشته و هر کلمه مواضع آوایی خود را به طور

دلخواه به هر صوتی نمی‌سپارد و این امر بر اساس موازین و نظم و نظام خاص انجام می‌شود. چشم‌انداز این هماهنگی و تطابق در ساختار صوتی کلمات زبان ترکی، منظرهٔ هارمونیک و هم‌آوایی ویژه‌ای به زبان ترکی می‌بخشد که در زبان فارسی موقعیت مشابهی دیده نمی‌شود.

۳- ناهمگونی تلفظ (کشش صوتی) اصوات صدادار در ترکی و فارسی

آواهای صدادار از نظر کشش صوتی، در هر یک از زبان‌ها می‌توانند کشیده یا کوتاه بوده و یا در یک زبان حتی هر دو شکل کوتاه و کشیده را داشته باشند. زبان ترکی با وجود کثرت اصوات صدادار و تنوع توناژ آن‌ها به طور کوتاه تلفظ می‌شود. البته در یک رشته رخدادهای صوتی و در برخی کلمات دخیل (کلماتی که از زبان‌های دیگر به زبان راه یافته‌اند) می‌توان به نمونه‌هایی از اصوات صدادار کشیده برخورد، با وجود این، خصوصیت کوتاهی تلفظ آواهای صدادار از ویژگی‌های این زبان است.

زبان فارسی در تلفظ اصوات صدادار، موضع دوگانه دارد، به طوری که بسته به موقعیت، بعضی از آن‌ها گاهی کوتاه و گاهی کشیده تلفظ می‌شوند. تحت تأثیر حالت کشیده یا کوتاه بودن صدادارها کلمات دخیلی که از فارسی یا عربی به ترکی راه می‌یابند، صدادارهای کشیدهٔ آن‌ها تبدیل به صدادارهای کوتاه می‌شود: آباد (âbâd) ، آزاد (âzâd) ، آدم (âdəm) ، آزار (âzâr) ، آواره (âvâre) ، آبنوره (âbğüre) ، دوست (dûst) ، عاشق (âşeq) ، بهار (bahâr) و ... (مد بالای صدادارها، علامت کشیده بودن آن‌هاست) که در زبان ترکی به صورت: آباد (abad) ، آزاد (azad) ، آدام (adam) ، آزار (azar) ، آوارا (avara) ، آبقورا (abqora) ، دوست (dost) ، عاشیق (aşiq) ، باهار (bahar) تلفظ می‌شوند.

البته، عکس این حالت عموماً در مورد کلمات دخیل ترکی در فارسی نیز اتفاق می‌افتد. یعنی کلمات ترکی وقتی وارد زبان فارسی می‌شوند، مصوت‌های کوتاه آن‌ها تبدیل به مصوت‌های کشیده می‌شود. مثلاً کلمات ترکی: ائل (el) ، چادیر (çadır) ، باجاناق (bacanaq) ، خانیم (xanım) ، خاتین (xatın) ، چاخماق (çaxmaq) ، قاشیق (qaşıq) ، دارغا (darğa) ، توتون (tütün) ، باجا (baca) ، یاواش (yavaş) و ... در فارسی به صورت: ایل (îl) ، چادر (çâdor) ، باجاناق (bâcenâq) ، خانم (xânôm) ، خاتون (xâtûn) ، چخماق (çəxmâq) ، قاشق (qâşoq) ، داروغه (dârûge) ، توتون (tûtûn) ، باجه (bâce) ، یواش (yəvâş) تلفظ می‌شوند.

۴- ترکی زبان هجاهای کوتاه یکسان و برابر، فارسی زبان هجاهای کوتاه و بلند نابرابر

ویژگی‌های صوتی که در بالا به آن اشاره شد، بیش از همه در ساختار هجاهای به کار رفته در بافت و ریتم دو زبان، به خصوص در شعر خودنمایی می‌کند. در زبان ترکی به دلیل کوتاهی تلفظ حروف صدادار و همسانی هجاهای، وزن طبیعی شعر هجا و در زبان فارسی به دلیل کشیده یا کوتاه بودن هجاهای، وزن نرمال شعر، عروض است. البته، سخنوران بزرگ شعر کلاسیک ترکی آذربایجانی طبع خود را در هر دو نوع شعر عروض و هجا آزموده‌اند و شاهکارهای جاویدانی نیز از خود به یادگار نهاده‌اند، با وجود این، اشعار فولکلوریک ما در دوران طولانی و شعر معاصر، در قالب هجا سروده شده است:

یک نمونه هجایی:

حیدر بابا ایلدیریملار شاخاندا،
سئلر، سولار شاققیلدا اییب آخاندا،
قیزلار اونا صف باغلا اییب باخاندا،
سلام اولسون شووکتوزه، ائلوزه،
منیم ده بیر آدیم گل سین دیلوزه.

و یک نمونه عروضی از شعر شهریار:

اؤلدوز سایاراق گؤزله میشم هر گنججه یاری،
گنج کلمه ده دیر یار، یننه اولموش گنججه یاری...

تطبیق و سنجش مورفولوژیک ناهمگون زبان‌های ترکی و فارسی

ناهمگونی ساختاری مورفولوژیک ترکی و فارسی با توجه به اصل مغایرت این دو زبان که اولی در ساختار بافت کلمات و سازه‌ها جنبه التصاقی و دومی ساختار و نمود ترکیبی دارد، فرایندهای مغایر و ناهمگونی را در کاربرد واژه‌ها و سازه‌ها نمایان می‌سازد.

در زبان ترکی ریشه کلمه همواره ثابت است و ساخت آوایی آن هرگز به هم نمی‌خورد. ریشه‌ها از نظر مدلول و کاربرد به دو نوع عمده تقسیم می‌شوند. نوعی از آن‌ها برای نامیدن موجودات جاندار و بی‌جان و اوصاف و گونه‌های آن‌ها و نوعی دیگر برای بیان تغییرات و حرکات و کنش‌های آن‌ها به کار می‌روند. ریشه‌های نوع نخست را ریشه‌های وصفی یا اسمی و ریشه‌های نوع دوم را ریشه‌های گزاره‌ای یا فعلی می‌توان نامید. پیوندها، آواها یا ترکیبات آوایی متغیری هستند که به خودی خود دارای معنی و مفهوم نبوده و تنها با پیوستن به آخر ریشه آن‌ها را برای پذیرش معنی و مدلول جدید و یا ایجاد ارتباط کاربردی مابین اجزای دیگر کلام یاری می‌دهند.

بر خلاف ریشه‌ها که دارای ساختار آوایی ثابت و بابر جا هستند، ساخت آوایی پیوندها از نظر هماهنگی تابع آواهای صدا دار ریشه هستند و نوع آوای صدا دار آن‌ها معمولاً از روی واپسین آوای صدا دار سازه‌ای که به آخر آن می‌پیوندد، تعیین می‌گردد.

پیوندها بر حسب وظیفه و کاربرد خود به دو گروه عمده پیوندهای توصیفی یا واژه‌ساز و پیوندهای ارتباطی تقسیم می‌شوند.

پیوندهای توصیفی یا واژه‌ساز، در الحاق به ریشه‌ها جای اول را دارند و آن را برای پذیرش مدلول و فرایند جداگانه‌ای آماده می‌کنند. واژه‌هایی که از الحاق یک یا چند پیوند واژه‌ساز متوالی به وجود می‌آیند، ضمن این که از نظر مدلول و معنی با مفهوم ریشه خویشاوندی دور یا نزدیکی را حفظ می‌کنند، به صورت لغت مستقلی درمی‌آیند که هر کدام معنی و مفهوم خود را دارند و در فرهنگ و ذخیره لغوی زبان جای می‌گیرند.

به عنوان مثال، از ریشه «دیل» (زبان)، سازه‌هایی نظیر «دیلچک» (زبان کوچک)، «دیلک» (آرزو، خواست، تمنا)، «دیلچی» (زبان‌شناس)، «دیلچیلیک» (زبان‌شناسی)، «دیلمانج» (مترجم)، «دیلنچی» (گدا، سائل)، «دیلنچیلیک» (گدایی، دربوزگی)، «دیلنمک» (گدایی کردن)، «دیلنمک» (به صدا درآمدن، اعتراض کردن)، «دیلنندیرمک» (به حرف واداشتن)، «دیللشمک» (هم‌زبان شدن، حرف یکی کردن) و نظایر آن تشکیل می‌شود. کلمات و لغاتی را که با الحاق پیوندهای واژه‌ساز به آخر ریشه‌ها ایجاد می‌شود، سازه‌های اندامی می‌توان نامید.

پیوندهای واژه‌ساز از نقطه نظر کاربرد همسان نیستند، گروهی از آن‌ها دایره عملکرد گسترده دارند و پیوندهای فعال و بارور محسوب می‌شوند. ولی گروهی دیگر کاربرد محدود و غیرفعال دارند. پیوندهای واژه‌ساز در الحاق به آخر ریشه‌ها کلمات جدیدی می‌سازند، به عنوان مثال پیوندهایی که با الحاق به آخر ریشه‌های اسمی، اسم تشکیل می‌دهند؛ پیوندهایی که با الحاق به آخر ریشه‌های فعلی اسم تشکیل می‌دهند؛ پیوندهایی که با الحاق به آخر ریشه‌های فعلی، فعل ایجاد می‌کنند؛ و یا پیوندهایی که با الحاق به آخر ریشه‌های اسمی فعل ایجاد می‌کنند.

و اینک مثال‌هایی چند:

داغ ← داغلیق (کوهسار)، دون ← دؤنلوق (پارچه پیراهنی)، اوزوم ← اوزوملوق (تاکستان).
قالای ← قالایچی (رویگر)، اویون ← اویونچو (بازیگر)، سوت ← سوتچو (شیرفروش)، قاپی ← قاپیچی (دربان).

چال ← چالغی (موسیقی، نوازندگی)، سئو ← سئوگی (عشق و محبت)، وئر ← وئرگی (مالیات، موهبت)، آل ← آلیجی (خریدار)، تۆخو ← تۆخوجو (بافنده)، سۆر ← سۆرچو (راننده)، سات ← ساتیجی (فروشنده).

سیل ← سیلدیرمک (پاک گردانیدن)، بیل ← بیلدیرمک (معلوم گردانیدن)، یؤ ← یؤیونماق (شتشو کردن)، بؤل ← بؤلونمک (تقسیم شدن)، سئو ← سئومک (دوست داشتن).
آلوو ← آلوولانماق (مشتعل شدن)، گۆج ← گۆجلنمک (قوی شدن)، بؤش ← بؤشالماق (خالی شدن)، قالین ← قالینلاشماق (کلفت شدن).

پیوندهای تصریفی یا ارتباطی که به منظور ایجاد پیوستگی میان سازه‌های کلام به انتهای کلمات افزوده می‌شوند، کاری به مدلول فرایند واژه نداشته و وظیفه خود را تنها به شکل مهیا ساختن کلمه در راستای ایفای نقش گرامری آن انجام می‌دهند. به این ترتیب، پیوندهای نسبت و حالت در اسم و پیوندهای وجه، زمان و شخص در فعل جزو پیوندهای تصریفی یا ارتباطی به حساب می‌آیند.

جایگزینی پیوندهای توصیفی و تصریفی در کلمات ترکی آذربایجانی مبتنی بر یک قانونمندی منطقی است، که از آن به ویژگی توالی قانونمند پیوندها می‌توان نام برد. به موجب این قانونمندی، پیوندهای توصیفی در الحاق با آخر سازه‌ها همواره جای اول و پیوندهای تصریفی جای بعدی را دارند.

علت این توالی پیوندها دقیقاً ناشی از نحوه کاربرد دستوری متفاوت آن‌هاست. پیوندهای توصیفی با الحاق به آخر سازه‌ها نقش خود را در راستای معنی و مدلول جدید بخشیدن به آن‌ها انجام می‌دهند، به همین جهت حالت پیوستگی ثابت و پابرجایی را با سازه‌ها دارند. در صورتی که پیوندهای تصریفی کاری به معنی و مدلول سازه نداشته و نقش خود را به صورت ارتباط مابین کلمه و عناصر دیگر کلام به انجام می‌رسانند و به همین جهت از نظر پیوستگی با سازه‌ها وضعی گذرا، ولی از حیث شمول و کاربرد نقشی گسترده‌تر و همگانی‌تر از پیوندهای توصیفی دارند.

مغایرت‌هایی را که ساختمان مورفولوژیک زبان فارسی با ترکی دارد، می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد:

در ترکی علایم حالات اسم به صورت پیوند به آخر اسم می‌پیوندند، در صورتی که در فارسی به شکل حروف اضافه یا نشانه‌های خاص، قبل یا بعد از اسم می‌آید: (آغاج، آغاجی، آغاجا، آغاجدا، آغاجدان ← درخت، درخت را، به درخت، در درخت، از درخت). در ترکی این علایم به کلمه می‌چسبند، ولی در فارسی جدا نوشته می‌شود.

۵- ترکی آذری، زبان افعال باقاعده

ترکی آذری ضمن اینکه از نظر گستره افعال از زبان‌های بسیار غنی و پرمایه محسوب می‌شود و از این حیث چه بسا بتوان این زبان را زبان افعال به حساب آورد، از نظر باقاعده بودن افعال بی‌کران، یکی از قانونمندترین زبان‌هاست. التصاقی بودن ساختار گرامری این زبان زمینه انعطاف‌پذیری بسیار گسترده‌ای را به شکل‌گیری و تصریف‌پذیری فعل در اشکال و وجوه و زمان‌های متنوع فراهم می‌سازد که در این نوع‌پذیری و انعطاف، هر چیزی مبتنی بر نظم و قاعده است. به این ترتیب، بر خلاف بسیاری از زبان‌ها (از جمله انگلیسی و فرانسه) که حامل تعداد زیادی افعال بی‌قاعده هستند، در زبان ترکی آذری به غیر از یکی- دو مورد (آن هم به صورت فعل کمکی) هیچ فعل بی‌قاعده‌ای وجود ندارد و از این نظر قانونمندترین زبان‌ها محسوب می‌شود.

در این زبان، برای متعدی ساختن فعل لازم و یا متعدی ساختن مجدد فعل متعدی مانند: گۆلمک (خندیدن) ← گۆلدورمک (خنداندن)، آلماق (خریدن) ← آلدیرماق (به وسیله دیگری خریداری کردن)، ساتماق (فروختن) ← ساتدیرماق (به وسیله دیگری به فروش رساندن)، یازماق (نوشتن) ← یازدیرماق (نویساندن)، بیلیمک (دانستن) ← بیلدیرمک (معلوم گردانیدن)، یا مشارکه مانند: وؤرماق (زدن) ← وؤروشماق (زد و خورد کردن)، یازماق (نوشتن) ← یازیشماق (مکاتبه کردن)، بوئلمک (تقسیم کردن) ← بوؤلوشمک (سهم هر کدام را دادن) و نظایر آن، هیچ نیازی به درهم ریختن ساختار آوایی ریشه و یا استفاده از افعال معین مختلف نیست و کلیه تغییرات و تبدلاتی که در فرایند فعل در حال مصدری و یا اشکال و وجوه و زمان‌ها و اشخاص پیش آید، با افزودن پیوندهای توصیفی و تصریفی ممکن خواهد بود. فرایند و انسجام قانونمند فعل در زبان آذربایجانی، شرایط و امکانات گسترده‌ای را در رهگذر تشکیل انبوه کثیری از اصطلاحات به صورت ترکیبات ثابت فعلی فراهم می‌سازد. این ترکیبات، از معانی اصلی و لغوی خود دور شده و در کلام معنی و مفهوم مجازی مشخصی را ارائه می‌دهند و در آرایش زبان گفتار و نگارش، نقش بسیار فعال دارند و هزارها نمونه از آن‌ها تنها در رابطه با اسامی اعضای بدن انسان شکل گرفته است که در اینجا به عنوان نمونه تعدادی از آن‌ها را که با کلمه «گۆز» (چشم) پرداخته شده است، می‌آوریم:

گۆز آچیب، اؤزۆنۆ گۆرمک (چشم باز کردن و تنها خود را دیدن، بسیار خودبین و از خود راضی بودن).

- گۆز آچیب- یوموم ساعتدا (در یک چشم به هم زدن، در یک آن)،
- گۆز آچماغا قویماما (مجال چشم گشودن ندادن، مهلت نفس کشیدن به کسی ندادن)
- گۆز آلتی ائلمک (مد نظر قرار دادن)
- گۆز باسماق (با اشاره چشم فهماندن)

- گۆز دولانديرماق (چشم چرخاندن، اطراف را مد نظر قرار دادن)
  - گۆز دوستاغی اولماق (تحت نظر بودن، زیر مراقبت قرار داشتن)
  - گۆزگۆره سی دانماق (آشکارا حاشا کردن)
  - گۆز گۆتۆرمک (چشم برداشتن، دست شستن)
  - گۆز-گۆزۆ گۆرمه مک (چشم چشم را ندیدن، بسیار تاریک و مه آلود بودن)
  - گۆز اۆسته (اۆستونده) ساخلاماق (روی چشم نگهداشتن، با ناز و نوازش پروردن)
  - گۆز وئریب، ایشیق وئرمه مک (چشم دادن و روشنی ندادن، در تنگنا گذاشتن)
  - گۆز یۆمماق (چشم پوشی کردن، نادیده گرفتن، اغماض کردن)
  - گۆزدن ایتمک (از چشم ناپدید شدن)
  - گۆزدن ایراق (به دور از چشم، گوش شیطان کر)
  - گۆزدن سۆرمه نی قایماق (سرمه از چشم ربودن، بسیار کلاش و چابک دست بودن)
  - گۆزۆ یولدا اولماق (چشم به راه بودن، انتظار دیدار کسی را داشتن)
  - گۆزۆنۆ یۆمۆب، آغزینی آچماق (چشم را بستن و دهان را باز کردن: بی پروا بد و بیراه گفتن)
- از سوی دیگر، نقش اساسی و محوری فعل در تشکیل جملات، در این زبان امکان تشکیل جملاتی با ساختارها و فرایندهای گوناگون و بخصوص جمله‌های مرکب را فراهم می‌آورد. به طوری که در قسمت نحو گرامر این زبان، بیش از سی نوع جمله، از جمله‌های ساده تک‌ترکیبی مانند جملات: تک‌ترکیبی معین، جملات تک‌ترکیبی نامعین، جملات تک‌ترکیبی عمومی، جملات تک‌ترکیبی بدون شخص، جملات تک‌ترکیبی مبتدایی، جملات تک‌ترکیبی کلمه‌ای گرفته تا جملات مرکب پیوسته و وابسته که در ترکیب خود دو یا چند جمله ساده را جای می‌دهند تا اندیشه و مضمون و حکم شامل‌تر و گسترده‌تری را ارائه دهند.

۶- اصل توالی قانونمند عناصر کلام در ساختار نحوی ترکی آذری

علاوه بر ویژگی‌ها و قانونمندی‌های موجود در ساختار فونتیک (آوایی) و مورفولوژیک (صرفی) که به مواردی از آن‌ها، هرچند به اختصار اشاره رفت، در ساختار ترکیبات و جملات این زبان، به عنوان یک اصل همواره عنصر کمکی و مشخص‌کننده جلوتر از عنصر اصلی یا مشخص‌شونده قرار می‌گیرد. به عنوان نمونه، در انواع ترکیبات تعیینی در ترکی آذری، اعم از نوع اول مانند: «قیزیل اۆزۆک» (انگشتر طلا)، «اۆتانه‌جاق اۆشاق» (بچه خجالتی)، «اۆزاق شهر» (شهر دور)، «باش اۆدون» (همیزم تر)، یا نوع دوم مانند: «قویون سۆدۆ» (شیر گوسفند)، «بایرام پالتاری» (لباس عید)، «بۆگۆنکۆ یاغیش» (باران امروزی)، یا نوع سوم مانند: «گئجه‌نین قارانلیغی» (تاریکی شب)، «قورتولوشون یۆلو» (راه رهایی)، «مارالین بۆینۆزلاری» (شاخ‌های گوزن) و امثال آن که در دستور زبان فارسی زیر عناوین صفت و موصوف و مضاف و مضاف الیه رده‌بندی شده است، به طوری که ملاحظه می‌شود، جایگزینی کلمات در ترکیب درست برعکس است. یعنی کلمات کمکی و مشخص‌کننده در ترکی آذری جلوتر، برعکس در فارسی جای بعدی را دارند.

اصل توالی قانونمند عناصر کلام در ساختار نحوی ترکی آذری بحث جالبی است که در این تنگنا نمی‌گنجد. اینک به همین اشاره قناعت رفت تا اگر عمری بود و مجالی، به عنوان گفتاری دیگر تقدیم گردد.

چیخدی. سلیقه‌لی شکیلده ترتیب ائدیلمیش درگی‌نین بیرینجی سایى ان چوخ آنا دیلی مسأله‌سی ایله ماراقلانمیشدیر. درگی‌نین احتیوا ائتدیگی مقاله‌لر بو‌نلاردان عیبارتدیر: جهانی شدن و زبان مادری (مینو امیر قاسمی)، زبان مادری (رحیم رئیس نیا)، آنا دیل (فریده اصغر نیا)، دیل و ادبیاتیمیزا اوتوری باخیش (نگار خیاوی)، مسئله ملی و حقوق بشر (حسین باقرزاده)، بیانیه حقوق افراد متعلق به اقلیت‌های ملی، نژادی، مذهبی و زبانی، سلام کارون به سهند (یوسف عزیزی بنی‌طرف)، دیلسیز آنالار (فرانک فرید)، سلسله قارامان اولین رسمیت دهنده زبان ترکی در خاورمیانه (حسین فیض‌اللهی وحید)، دؤنیا آنا دیلی مؤناسیبتله بیر رپورتاژ (علی عباسی)، اینسان و دیل (دوکتور جمال آیریملو)، در کهکشان زبان‌ها هر کلمه ستاره ایست درخشان (امید شکری)، آنا دیلیمیزین حوقوقو (بهزاد بهزادی)، هر ایرانی آزاده بایستی از حقوق زبانی دیگر اقوام ایرانی دفاع کند (علیرضا صرافى ایله مؤصاحیبه) و قطعنامه نخستین همایش زبان مادری.

یارپاق (بدیعی هفته‌لیک قوت)

باش یازار: ابواز طه

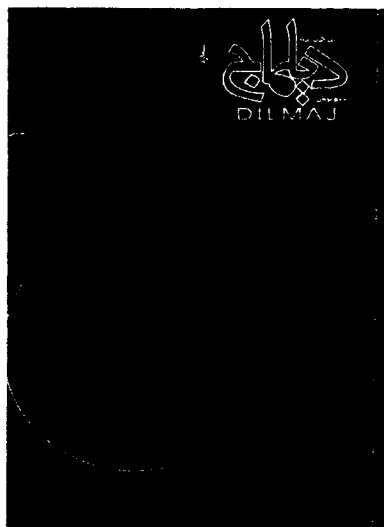
جاری ایل مهر آییندان اعتباراً باجاریقلی یازیچی و ژورنالیست ابواز طه‌نین باشچیلیغی ایله «یارپاق» آدلی هفته‌لیک قوت زنگین و دولغون شکیلده نشر اولماغا باشلامیشدیر.

یئنی نشرلر

ابراهیم رفر

دیلماج (آیلیق درگی)

باش یازار: مؤهندیس علیرضا صرافى

آذربایجان دیلی و مدنیتنی مؤختلیف یؤنلردن آراشدیران دیلماج درگیسی اوزون سؤرن حاضیرلیق ایشلریندن سؤنرا نهایت چاپدان

رنگارنگدیر و بیزیم فیکریمیزجه گئیش اوخوجو کۆتلهسینین رغبتینی قازانا جاقدیر. بۇ یارپاق قۇرو بیر آغاجین دگیل، یاشام گۆجو ایله زنگین اولان کۆتوکلو بیر آغاجین یارپاغی اولدوغونا بنزه بیر. اهمیتله قئید اندیله جک باشقا بیر نۆکته ده اوندان عیبارتدیر کی، یارپاق آذربایجان یارپاغیدیر، او، آذربایجان تۆرکجه سینده نشر اولونور و بۆتون وارلیغی ایله آذربایجاننی تمثیل ائدیر. اونو دئمک ایسته میرم کی، باشقا تۆرک دیللریندن کلمه لر آلیب، اؤز دیلمیزی زنگینلشدیرمک اولماز. بۇ ایش هم اولار، هم ده لازیمدیر، بۇ شرطله که صلاحیتلی اینسانلارین الی ایله حیاتا کئچه و یازیلی ماتریاللار آذربایجان «حوال- رۆحیه سی» نه سۆیکه لی قالا. آنجاق چؤخ واختلار اولور کی، خالص دیل یاراتماق مقصدی ایله، آذربایجان تۆرکجه سیندن تامامیله اؤزاقلاشمیش و هئچ بیر تۆرک اولکه سینده باشا دۆشوله بیلمه یه جک بیر دیل اؤرنگینی یاراتمیش اولوروق. سۆن ایللرده «گلیریز»، «گئدیریز» دئینلریمیزین سایبی بیر قدر آشیری درجه ده آرتمیشدیر و حتّا بعضاً «آرتیق» سۆزونون یئرینه «فاضلا»، دئینلر ده اولموشدور. یارپاق ایسه بۇ تفکۆردن اؤزاقدا گۆرونور و اؤز یازیلارینی ساغلام دیل چرچیوه سینده ترتیب اتمگه چالیشیر. بۇ اؤزدن اؤمید باغلاماق اولار کی، یارپاغین تاثیر داییره سینین گئیشلیگی بیزیم تفکۆر آلانیمیزی دا گئیشلندیرسین و نشریمیزی یئنئ اؤفۆقلره قۇوشدورماقدا گۆجلو رۆل اؤیناسین.

قزتین بیرینجی (سیناق) سایندا بیر چؤخ دۆرلی یازیلار، اؤ جۆمله دن آشاغیداکی یازیلارلا تائیش اولوروق: ایچیندن زامان کئچمه یین یارالار (باش سۆز، ایواز طه)، تبریز تاریخی آبیده لرینین آجینا جاقلی طالعی، فضولی و اینگیلیس شرق شؤناسلیغی (لئیلا علی یئوا)، نیسیبلیک و عئینیلیک، گۆنلرین بیر گۆنو، شهرده بیر قزت (حمید رۆستمی)، بۇ کمال تبریزی نییه صائب تبریزییه اؤخشادیرام (سۆنمز)، ایله هان برک نه دن یازیر، بیل قامیس داستانلاری و آذربایجان فؤکلورو (علسگر قدیموف)، بؤدور قوجامان بؤرخس (الیؤت وین برگر) و ساییره.

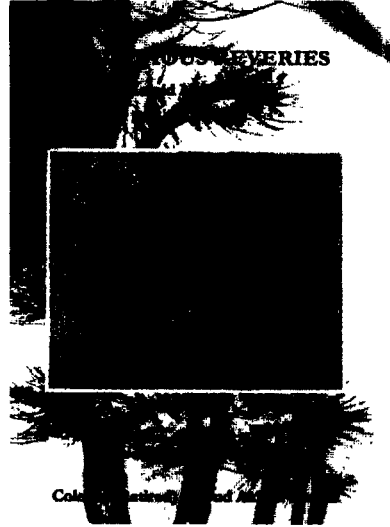

قزتین ایملاسی نیسبی صؤرتده علمی اؤرتوقرافیک اساسلارا دایانیر و دیلی یئتکین ژؤرنالیستی دیل نؤرمالارینا اساسلانیر و گئیش قاپساملی مۆوضوعلاری احتیوا ائدیر. بۇ قزتده آذربایجانین مدنی، ایجتیماعی و ایقتصادی مسأله لرئ ایله یاناشی بئین الخالق ایجتیماعیتده جریان ائدن مدنی و علمی حادیشه لر حاقیندا دا معلومات درج اولونور. یارپاغین یازیچیلار هنیأتی چشیدلی تفکۆر آخینلارینا منسوب اولان یازیچیلاردان تشکیل اولور و بۇ سبیدن چؤخ

اتتمیشدیر.

دوکتور حمید نطقی نین دؤنیاسی ایله قاباقجادان تانیشلیغی اولمایان مسعود اختر شیخ ایسلام آباددا آذربایجان سفیرلیگینده دوکتور عثین الله مددلی ایله گؤروشو زمانی آذربایجان تۆرکجهسی ایله تانیش اولموش و اونون تۆرکیه تۆرکجهسی ایله بؤیوک بیر فرق تشکیل ائتمه دیگینی قطعیلشدیرمیش و داها سؤنرا دوکتور حمید نطقی نین شعر کیتابی ایله تانیش اولموش و کیتابین ترجمه سینه قرار وئرمیشدیر. اونون ایفادهسی ایله: «دوکتور حمید نطقی نین شعری جوشقوندور و زمانه مزین اینسانلاری نین ایضطیراب، اؤمید و سئوینجلیرینی عکس ائتدیرن شعر نؤمونه سیدیر. اونون شعرینده غریبه بیر درنلیک حیستی وار. من آرزو ائدیردیم کی، اونون شعریندن آلدیغیم لذتلی باشقا اینگیلیز دیللی اینسانلارلا، خوصوصیله اوز پاکستانلی وطنداشلاریملا پایلاشام. حورمتلی اؤخوجولارا حاضریرکی ترجمه نی دیرلندیرمه لریندن اونجه شاعرین اوزونون ترجمه لر حاقیندا فیکرینی خاطیرلاتماق ایستردیم: مؤتفکیرلر ترجمه نی شوگیلیه بنزتمیشلر، گؤزل اولسا، صادیق اولماز، صادیق اولسا، کونولو چالماز!».

دوکتور حمید نطقی نین حیات و یارادیجیلیغی باره ده اونون یاخین دوستو و مسلکداشی اولان دوکتور جواد هیثین سککیز صحیفه لیک مؤقدیمه سینده گئنیش معلومات وئریلیر. شعرلرین ترجمه سی بؤیوک بیر باجاریقلا حیاتا کئچیریلیمیش و اولدوقجا گؤجلو ایفاده لردن فایدا لانیلمیشدیر. شعرلری نین بیرینی نین ترجمه سینین اورنک اولاراق نقل ائدیریک:

Melodious Reveries

(موسیقیلی خیاللار)

(دوکتور حمید نطقی نین شعرلری نین

اینگیلیزجه یه ترجمه سی)

اینگیلیزجه یه کؤچورن:

مسعود اختر شیخ

ایسلام آباد، پاکستان ۲۰۰۴

کیتاب آذربایجان جؤمهوریتی نین پاکستانداکی سفیری دوکتور عثین الله مددلی نین تشبؤنو و گؤرکملی عالیم، شرق شؤناس مسعود اختر شیخ-ین هیمتی ایله اینگیلیز دیلینده حاضریرلانمیشدیر. مؤترجم قیرخ ایلدن آرتیق تۆرکیه دیلی نین آراشدیرماسی ایله مشغول اولموش و مینلر صحیفه حجمینده یازیلی ماتریالی تۆرک دیلیندن اینگیلیزجه یه ترجمه

- بیر آدم یاراتماق، نجیب فاضیل قیساکۆرک-
 ین نۆمایشنامهسی نین اینگیلیزجه یه
 ترجمه سی (چاپ آلتدا)
 - پارا اویونلاری، نجیب فاضیل قیساکۆرک-
 ین «پارا» آدلی درام اثری نین اینگیلیزجه یه
 ترجمه سی (چاپ آلتدا)

قتل عام مسلمانان در دوسوی ارس

صمد سرداری نیا

اختر نشریاتی، تبریز ۱۳۸۳

۲۱۲ صحیفه، ۲۰۰۰ جیلد، ۱۶۰۰ تومن

گۆرکملی تاریخچی صمد سرداری نیانین بو
 یثنی اثرینده ارمنی قۆوه لری نین آذربایجان

Dreams

*Stretching oneself out in the middle of
 grass,
 Taller than one's height,
 Taking shelter in the lush green laps
 of eternity,
 In that gem of a town,
 Roaming about from street to street,
 Spending a whole life waiting at every
 turning,
 Regarding oneself,
 As an integral part of that wonderful
 world,*

...

*O God, the sourest part of this setting,
 Is the one in which one wakes up from
 this dream!*

مسعود اختر شیخ چوخلو ادبی چالیشمالارین
 مؤلفی یا مؤترجمیدیر، اؤ جۆمله دن:

- تماشاى اهل کرم، عزیز نسین- ۱۷
 حکایه سی نین اؤردو دیلینه ترجمه سی
 (۱۹۸۵)

- ترکیه که بهترین افسانه، تۆرکیه
 یازیچیلاری نین ۳۴ حکایه سی نین اؤردو
 دیلینه ترجمه سی (۲۰۰۲)

- آتا تۆرکون انورنسل بۆیوتلاری، عیصمت
 بۆزداغ- ین عثین آدلی کیتابی نین
 اینگیلیزجه یه ترجمه سی

- گؤلوش و کدر، عزیز نسین- ۲۲
 حکایه سی نین اینگیلیزجه یه ترجمه سی
 (۲۰۰۲)

- یوللار و ایزلر، مصطفی میاس اوغلونون
 رومان اثری نین اینگیلیزجه یه ترجمه سی

بیزی یاشادان تاریخ ایسکمر
 آغشین آغ کمرلی
 فیروزان نشریاتی، تهران ۱۳۸۳

تبریزین اؤن کیلومترلیگیندن باشلانان، شیمالدان
 مرند شهری، شرقدن اهر، غربدن سالماس،
 جنوبدان اوزمو گؤلونه سؤیکنن بؤلگه اسکیدن
 بری «گۆنئی» آدلانیر. چؤخ اسکی تاریخه
 مالیک اولان و یۆزلرله معاریفچی شخصیت، او
 جۆملهدن میرزه فتحعلی آخوندزاده، میرزه علی
 مؤعجوز، دوکتور محمدتقی زهتابی و ...
 یئتیشدیرمیش اولان بؤ بؤلگهده هم ده صلابتلی
 «میشوو» داغلاری یئرلشیر.

کیتابدا آغشین آغ کمرلی اؤز دؤغوم یئری اولان
 ایسکمر قصبهسی ایله باغلی یئرآلتی سؤ، بؤلاق
 و کهریزلر، اوزوم نؤوعلری، هفته گۆنلرینین
 آدلاری، چکی داشلاری، کند آدلاری، داها
 سؤنرا اوزمو گؤلؤ حاقیندا عۆمومی معلوماتلار

خالقینا قارشى آپاردیغى جینایتکار سیاستلری
 حاقیندا سندلر اساسیندا دّیرلی معلوماتلار درج
 اولونموشدور.

فارس دیلینده ترتیب ائدیلمیش کیتابین احتیوا
 ائتدیگی فصیللر بۆنلاردان عیبارتدیر:

- قتل عام مسلمانان غرب آذربایجان به دست
 جلوها و ارامنه

- تشکیلات قشون مسیحی و حامیان آن

- آغاز کشتار در ارومیه

- ترور مارشیمون به دست سمیتقو

- کشتاری دیگر در ارومیه

- داستان دلگداز سلماس

- حمله آندرانیک به خوی

- حادثه شرفخانه

- پایان کار مسیحیان

- نسل کشی مارس ۱۹۱۸، فاجعه اسماعیلیه

- ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود (۲)

- بیرم خان، عامل انحراف مشروطه و ضارب

ستارخان سردار ملی

خالقیمییزین چاغداش تاریخی ایله دریندن

تانیش اولماق اؤچون صمد سرداری نیانین بؤ

کیتابی دا بؤندان اولکی اثرلری کیمی ان

الوثریشلی واسیطه لردندیر.

مۆلگىن بۇ ایفادهسى ایله راضیلاشا بیلمه دیک، آنجاق مۆلگىن چکدیگی زحمتلىرى و تۆپلادیغى دۆزلى معلوماتلارلا قیمت وئرمگى اوزوموزه بۇرچ ساییریق.

آذربایجانین مۆختلیف بۆلگه لری حاقیندا سون ایللرده دۆزلى کیتابلار ایشیق اوزو گۆرموشدور و بۇنلارین هر بیرینین اوزونه مخصوص تحقیقات اۆسلوبو و یاناشما طرزى وار. داغینیق شکیلده گۆرولن بۇ دۆزلى ایشلر آذربایجانین اتنؤقرافیک دۇرومو حاقیندا زنگین معلوماتلاری گۆز اؤنونه گتیرمکده دیر. بۇنلارین تدقیقات اۆسلوبلاری مۆعتین اورتاق اساسلارلا دایاندىغى تقدیرده بۇیوک بیر یارادیجیلیغین شاهیدی اؤلا بیلریک. میثال اؤچون یشر آدلارینین کۆکو حاقیندا گئیش تحقیقات ایشلرینه احتیاج وار. بۇ ایش داها چۆخ اؤ سبیدن اهمیت داشی بیر کی، سون عصرده یۇردوموزون جۇغرافیایی آدلاری هر طرفدن هۆجوما معروض قالمیش و واحد سیستم یاراتماق عینادی اساسیندا گۆبود شکیلده ساختالاشدیریلیمیشدیر. آدلارین ساختالاشدیرماسی ایسه، سۆزسوز کی، تاریخین ساختالاشدیرماسینین مۆقدیمه سی کیمی حیياتا کئچیریلیر.

گۆن اؤ گۆن اولسون کی، بۆتون شهرلریمیز، قصبه لریمیز و کندلریمیز حاقیندا بو کیمی کیتابلار یازیلسین و بۇنلارین بیر آرایا گلمه سیندن انسیکلوپدیک ماهیت داشی یان گئیش بیر اثر یارانسین.

وئریر و تاریخی بیلگیلری آرتیریر. کیتابین نۆوتی صحیفه لرینده گۆنتی ماحالی ایله باغلی یشر آدلاری، گئیملر، آتالار سۆزو، بایرام تۆرنلری، تۆی عادتلىرى، اوشاق اویونلاری، ایناملار، قارغیشلار، آندلار، خئییر دۇعالار، خالق طبابتی و فۆلکلورلا باغلی باشقا مسألهرین شرحینه شاهد اؤلوروق. کیتابین بیر حیصه سینده ایسه شاعیرلرین گۆنتی ماحالینی اؤزوندە یاشادان شعرلریندن اؤرنکلر گتیریلیمیشدیر.

مۆعتین چاپ سهولریندن گۆز اؤرتولسه، کیتاب گۆنتی حاقیندا عۆمومیتله چۆخ دۆزلى معلوماتلاری اؤخوجولارینا چاتدیرماق قابیلیتینه مالیکدیر. کیتابین جیلدینین اۆستو مۆلگىن بۇیوک رنگلی شکیلی ایله بزدیلیمیشدیر، هر چند بۇنون یشرینه ایسکمری تمثیل اندن بیر منظره دن ایستیفاده اندیلسه یدی، داها چۆخ یشرینه دۆشردی. مۆلگىف نۆوروز بایرامی حاقیندا دانیشارکن قئید اندیر کی، بۇ بایرام هابئله «اوغوز» بایرامی و «اوغور بایرامی» آدی ایله تانینمیشدیر. بیزیم معلوماتیمیزا گۆره، خالقیمیزین ایچینده «اوغوز» بایرامی یاخۇد دا «اوغور» بایرامی دئییه هانسیسا بایرام گۆنو مۇوجود دگیلیدیر. مۆلگىف هابئله همین بۇ «اوغوز» بایرامینین اورتایا چیخماسی ایله باغلی اوغوزلا قۇردون آراسیندا بیر دانیشیق حکایه سینى نقل اندیر. مۆلگىف بۇ حکایه نین هانسی قایناقدان گلدیگینی قئید ائتمه میشدیر و یقین کی، خالقیمیزین فۆلکلورو ایله ده باغلی دگیلیدیر. الیمیزده تۆتارلی نۆبوت اولمادان بیز

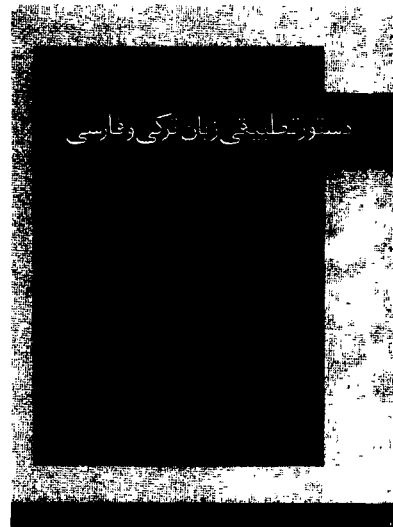
دستور تطبیقی زبان ترکی و فارسی

دکتر حسن احمدی گیوی

نشر قطره، تهران ۱۳۸۳

۱ کمک میانوندها میسر می‌گردد، که البته در اینجا اصطلاح «پسوند» صحیح‌تر می‌بود. دوم، تنوع و گستردگی ساختارهای فعل در ترکی است که بحث کاملاً مدلی است. سوم، باقاعده بودن همه فعل‌های ترکی است که آن هم نکته زبان‌شناختی مهمی در پژوهش زبان ترکی است. چهارم، وجود ساختارهای دستوری غیر فعلی مانند صفت مصغّر (خیرداجا)، ضمیر مالکیت (منیم کیتاییم)، ضمیر مشترک فرعی (بیله‌نیزه)، ضمیر اشمالی (بابک گیل)، که به نظر نویسنده، ویژه زبان ترکی است، اما ساختارهای مشابه آن‌ها در زبان‌های دیگر نیز یافت می‌شود. پنجم تنوع افعال از نظر تفاوت‌های معنایی کوچک، که البته این تنوع در اسامی و صفات نیز وجود دارد، اما در فعل برجسته‌تر است. ششم، گزینش فعل‌های مناسبیت شخصیت هر کس. هفتم، اختصاص مصدر و لفظ ویژه برای هر یک از انواع خاص یک فعل واحد. هشتم، ترکیبات فعلی وسیع مرکب از اعضای بدن با معنی‌ها مجازی. نهم، واژه‌های ویژه صداهای جانوران گوناگون و عناصر طبیعت و دهم، فعل‌های ساده بی‌جان‌شین در زبان ترکی.

در بحث اسم، حالات اسم تحت عنوان «نقش‌های اسم» مورد بررسی قرار گرفته است. شایان ذکر است که متخصصین دستور زبان

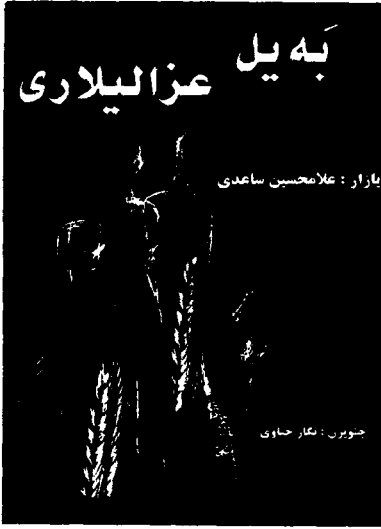
دستور تطبیقی زبان ترکی و فارسی ضمن پوشش یک دوره کامل دستور زبان ترکی، یک دوره کامل دستور زبان فارسی و مقایسه دستور زبان ترکی و فارسی، در بخش پایانی خود فصلی نیز بنام «رهنمود آموزش زبان ترکی به فارسی زبانان» را شامل می‌شود. کتاب در بخش آواشناسی، قانون هماهنگی صوتی در زبان ترکی را بخوبی تشریح کرده و سپس تغییرات آوایی را مورد بررسی قرار می‌دهد. مبحث جالبی نیز تحت عنوان «پاره‌ای از ویژگی‌ها و امتیازات زبان ترکی» گشوده می‌شود که از آن جمله ظرفیت فعل‌سازی زبان ترکی است که به

حالات اسم شناخت، مانند حالت قیدی اسم یا نقش بدلی اسم. با این حال، حالت فاعلی اسم و حالت خبری اسم از مواردی است که مولف به خوبی مورد توجه قرار داده و تاکنون از نظر بسیاری از اساتید دستور زبان ترکی مکتوم مانده است.

نویسنده در تدوین کتاب از منابع گوناگونی استفاده کرده است که از آن جمله است: فرهنگ آذربایجانی - فارسی (بهزاد بهزادی)، مؤعاصیر ادبی آذری دیلی (دکتر محمد تقی زهتابی)، مبانی دستور زبان آذربایجانی (م. ع. فرزانه)، سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی (دکتر جواد هیئت) و کتاب‌های دیگر که همگی در غنای مضمون و محتوای هر یک از فصول کتاب موثر بوده است. به علت گستردگی مباحث کتاب، بررسی و معرفی و اظهار نظر در خصوص مضامین کتاب فرصت گسترده‌تری را می‌طلبد، و امیدواریم صاحب‌نظران حوزه دستور زبان ترکی با ارسال مقالات خود در بارور شدن این بحث نقش بیشتری را ایفا کنند. کوششی را که آقای دکتر احمدی گیوی در تدوین کتاب مصروف داشته‌اند، را بسیار ارج می‌نهمیم و در آینده نشر آثار مشابهی را از ایشان در حوزه زبان ترکی انتظار می‌کشیم.

ترکی آذربایجانی عموماً حالات اسم را در ۶ حالت عنوان می‌کنند. نویسنده در این مبحث از ده حالت اسم (نقش اسم) بحث می‌کند که از بعضی جهات حائز اهمیت است. با آن که نمودارهای اینجانب با نمودارهای آقای دکتر احمدی گیوی متفاوت است، به نظر اینجانب نیز حالات اسم در ترکی آذربایجانی فراتر از ۶ است، و این مبحث دستوری نیاز به بازبینی وسیعی دارد (رجوع به مقاله‌های اینجانب در رابطه با حالات اسم در شماره‌های قبلی مجله وارلیق، بخصوص «ایسمین حاللاری نین گئنیش تابلوسو، صرف و نحو بیر- بیریندن آیری دئییل، وارلیق ۱۳۰، پاییز ۱۳۸۲)، اما در حال حاضر هیچ یک از استادان دستور زبان ترکی به این مسأله تمایل نشان نمی‌دهند. نقش‌های ده‌گانه اسم در جمله یا ترکیب‌های نحوی از دید نویسنده از این قرار است:

- ۱ - نقش نهادی (فاعلی، مسند الیهی): حسن گئندی.
- ۲ - نقش مسندی اسم: مسعود دبیردیر.
- ۳ - نقش مفعولی اسم: حیدر بابا، گون دالیوی داغلا سین.
- ۴ - نقش متممی اسم. ۵ - نقش مضاف الیهی (اضافی): مهسانین کیتابی. ۶ - نقش منادایی اسم. ۷ - نقش قیدی اسم. ۸ - نقش وصفی اسم. ۹ - نقش تمیزی اسم. ۱۰ - نقش بدلی اسم. بعضی از حالات ده‌گانه‌ای که مؤلف ذکر می‌کند، را به سختی می‌توان جزء

يئنى نىشلر

عزىز محسنى

ساعىدىدېر. كىتاب و اونون ترجومەسى بارەدە دانىشمادان اول بونو دئمك ايستەيىرم كى، منىم مرحوم ساعىدى ايله ايسلامى اينقىلابدان قاباق، شىرازدا تشكىل تاپان «جشنواره هنر» - دە بىر گوروشوم اولدو.

من اونو يازدىغى درين مؤحتوالى اثرلر يىندن اوتور چوخ تىرىك اتىدىب، علاوه اتتىدېم: «آقاي دوكتور! سىزىن نظرىنىزجه، بو كىتابلار بىزىم اوز آنا دىلېمىزده اولسايدى، داها گوزل و داها سئوئىدىرىجى اولمازدىمى؟».

دوكتور اوتانا- اوتانا، چوخ مولايىم بىر سس ايله دئدى: «... منىم دە آرزوم ائله ايدى، آنا افسوس...!». من بوتون ووجودوملا اونون نه دئدىگىنى آنلايدىم و حىس اتتىدېم. مرحوم ساعىدى نىن بو جوابى ايللر بو بونو منىم اورگىمدە

بەيل عزاليارى

دوكتور غلامحسين ساعىدى

چوڭىر: نىگار خانىم خياوى

۲۸۰ صحىفە، ۱۵۰۰ نۆسخە

۱۹۰۰ تۆمەن

تۆپ

دوكتور غلامحسين ساعىدى

چوڭىر: نىگار خانىم خياوى

۱۹۸ صحىفە، ۵۰۰ نۆسخە

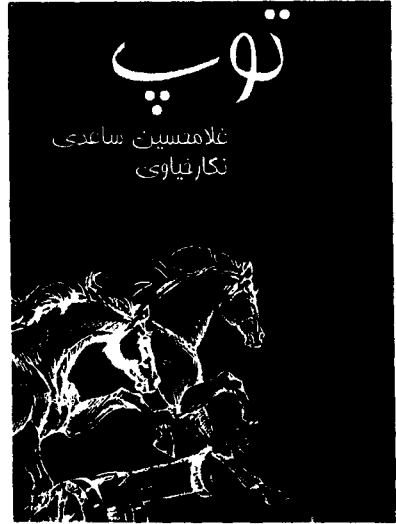
۱۲۰۰ تۆمەن

بو تزه لېكده آذربايجان ادبىياتىندان يوخارىدا آدىنى چكديگيم كىتابلار نشر اولونوبدور. بونلار يىن مؤلفى آذربايجان خالقى نىن قودرتلى يازىچىسى، رحمتلىك دوكتور غلامحسين

آذربایجانلی اؤخوجولارا تقدیم اولونوبدور. هر ایکی کیتاب گؤزل شکیلده، آغ کاغید اؤزینده مؤترجمین شخصی خرجیله چاپ اولوناراق یایلمیشدیر. کیتابین داها بؤیوک بیر مزئی بوندان عیبارتدیر کی، بیر چؤخ اؤنودولموش و اؤنودولماقدا اولان تمیز، گؤزل، چیلخا آذربایجان سؤزلی حؤرمتملی مؤترجمین واسیطه سیله کیتابین بیر چؤخ یرینده ایشلنپ و کیتابین سؤنوندا بۇ سؤزلر و باشقا چتین سؤزلر آچیقلا نیبدیر.

هر ایکی کیتابین ترجمه سینده بعضی کیچیک نؤقصانلار دا نظره چارپیر. امینم کی، گله جک چاپلاردا تصحیح ائدیله جکدیر. نؤمونه اؤچون: «موللانی سالاملادیلار (موللایا سلام وئردیلر)، موللا سالاملاشدی (موللا سلام وئردی)، موللا سؤردو (بۇ ادبی بیر سؤزدور، خالقین دیلینده، خوصوصیله دانیشیق دیلده «سؤروشدو»، و کیتابین اصلینده «دندی» اولمالیدیر)، اوتن گون (بۇ دا ادبی بیر عیباره دیر: دؤنن)... بعضی یرلرده فعللر دؤز اؤز معنا سیندا ایشلنمه میشدیر. ترجمه حقیقتده گؤزل، ظریف و آخییجیدیر. ترجمه نین اینجه لیکلریندن چؤخ نؤمونه گتیرمک اولار. خانیم نیگار خیایونین بۇ ایشی، حددن آرتیق تعریفه لاییق دیر. بیز بۇ ایکی کیتابین اؤخونماسینی اؤخوجولاریمیزا تۆوصیه ائدیریک.

ایدی و منیم اؤچون بؤیوک بیر نیسگیل اولموشدو و بله دؤشونوردوم کی، ایندی اؤ زامانلار تخمیناً ۳۰ ایل کئچیر و اولکده نیسی آزادلیق اله گلیب و بۇ صداقتلی و قؤدرتلی یازیچیمیزین آرزوسو هله حیاتا

کئچیریلمه میشدیر. بۇ کیتابلاری گؤرن کیمی اؤرگیم ایشیقلا ندی و نیگار خانیم اؤرگیمین درینینده بؤیوک بیر میئتدارلیق حیس ائدیم. ایندی جؤرأته دئییه بیلرم کی، ییزیم آذربایجانیمیزدا بیرینجی دفعه اولاراق باشقا بیر دیلدن آنا دیلیمیزه ایکی جیلد بۇ حجمده رومان ترجمه اولونموشدور و ایدئیا ائده بیلرم کی، بۇ ایکی کیتاب خانیم نیگار خیایو طرفیندن نئچه ایللر عرضینده بؤیوک دیقت، عشق، صداقت و زحمت ایله حاضرلانیب و

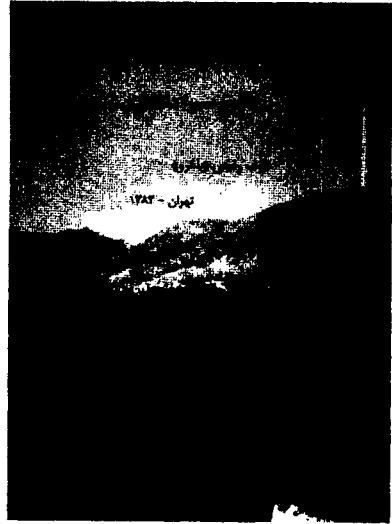
بولقاوار- یایچی و باغرو سیرا داغلاری

عارف رفیعی (باغرو)

۱۵۵ صحیفه، ۱۰۰۰ نۆسخه

۱۲۰۰ تۆمن

بولقاوار- یایچی کیتابی، حۆرمتملی قلمداشیمیز
گۆنئیلی طرفیندن «ایتکین اۆزلۆگۆموز»

سۆزلریندن، مثلردن، بایاتیلاردان چۆخ گۆزل و
اعتیبارلی نۆمونه لر گۆزه چارپیر.

کیتاب بۇ باخیمدان منجه چۆخ ماراقلی و
دیقته لاییقدير و بئله فایدالی و مؤحتوالی اثرین
نشری یشی بیر تشبۆتدور.

کیتاب اؤخوناقلی بیر یازی ایله آخ کاغیدین
اۆزرینده چاپ اولوب. کنده یاشایان اهالی نین
و اونلارین مراسیملری باردهه بیر نئچه شکیل
چاپ اولموشدور.

اثرده ۱۲ صحیفه دن آرتیق آتالار سۆزو گۆزه
چارپیر و اؤنودولماقدا اولان بیر چۆخ
اؤیونلاردان آد آپاریلیر.

کیتاب چۆخ اؤخومالی و بهره لنمه لیدیر. من بۇ
قیسا تانیتمانین سؤنوندا مؤلفین ساوالان داغینا
خیطاباً سؤیله دیگی شعریندن بیر نئچه بثیت نقل
اندیرم:

... دئدی چک نعره وی داغلار داغنی قارتال ساوالانیم،
انلیمین شانلی داغی، سرو بوی، آسلان ساوالانیم،
وطن اؤولادی قاباغیندا چکیب صف دؤراجاقلار،
وطنه حؤکم سؤروب یادلاری مؤحکم وؤراجاقلار.
... باشی تاریخده اؤجا، داغ تک آییلمز انلیمیز وار،
اؤن مین ایل تاریخه مالیک قؤجامان تۆرک دیلیمیز وار.

عۆنوانلی بیر مۆقدیمه ایله باشلانیر. گۆنئیلی
جنابلاری، کیتابین مۆندریجاتی و مؤلفی باردهه
چۆخ درین و اطرافلی دانیشیب کی، هر نظرده
اؤخومالیدیر. مؤلف کیتابدا اؤز دؤغما کندینین
طبیعتیندن، داغلاریندان، چایلاریندان،
بؤلقلاریندان، اؤرادا یاشایان طایفالار حاقیندا،
اونلارین عادت- عنعنه، دیل، مدنیت و
مراسیملری باردهه چۆخ ذیرلی معلومات
وئریدیر.

کیتابدا بۇ کنده خالقین آراسیندا یاییلان آتالار

بۇ بۆلۈمدە يىر آلان پرۇفسور محمدتقى زەتابى نىن عاشىق قىشمە حىصر ائىدىگى شىرىن بىر نىچە بىئىتىنى اۋرنىك اۋلاراق گىتىرىرىك:

قۇىمارىق قلىبىندە حىسرتىن قىشم،
سئودىگىن ائىللىرىن، مىكىتىن قىشم،
ياياچاق ائىللىرە شۇهرتىن قىشم،
اۋرتىنمىز ابدى گۈنىشى دۇمان.

اۋچونجو بۆلۈمدە عاشىق قىشمىن داستانلاشمىش شىرلىرىندىن سۆز گىتىدىر.
قىشم مۇقدىس مشىهد شىهرىنە زىارتە گىتىمىك
اىستەىر، بۇتون زىارتە گىتىدىلر آراسىندا اۋلان
دب و عاتدىلرە اساساً قىشم دە قۇھوم و
قۇنشولارىلە بۇ سۆزلرلە حالاللاشىر:
قىشم، دىلىمدىن دۇشمىز حىقىقت،
اۋتوز جۇز قرآن دىر منە شىرىعت،
چۇخلو علم اۋخودوم، تاپدىم مىرىفت،
من غرىب الغۇربايە گىتىدىرم.

دۇردونجو بۆلۈمدە عاشىق قىشمىن چاپ
اۋلمامىش شىرلىرىندىن نۇمونه لرىر آلماقداىر.
كىتاب آغ كاغىذ اۋزرىندە گۈزل، اۋرگەياتان
شىكىلدە ترتىب ائىدىلمىشىدىر. بۇ كىتابىن
اۋخوماغىنى اۋخوجولارىمىزا تۇوصىه ائىدىر،
عاشىق قىشم، بۇ خالىق عاشىقىنى اۋنوتماماغى
تاپشىرىرىق.

عاشىق قىشمىن ياشايش و يارادىجىلىغى
حىس م. گۈنئىلى، مظاهرى جىغىرى
رۇقى، ۱۰۰۰ نۇسخە، ۱۲۰۰ تۇمن

كىتاب دۇرد بۆلۈمدىن عىبارتدىر. كىتابىن
مۇقدىمەسىنى جناب گۈنئىلى يازىيلار، كىتابىن
بىرىنچى بۆلۈمۈندە اۋستاد يىحى شىدانىن
آذربايجانىن اىفتىخارى «قىشم» باشلىقلى مقالهسى
هر نظردىن دىقتە لايىقىدىر. جناب گۈنئىلى،
عاشىق قىشمىن اۋغلو عاشىق مظاهرى جىغىرى و

جناب راشدى بۇ بۇيوك عاشىقىن بارەسىندە
مۇحتوالى و دىرلى سۆزلر يازىيلار.
كىتابىن اىكىنچى بۆلۈمۈندە عاشىق قىشمىن
اۋلومو مۇناسىبىتلى شىرلىر، خىبرلر و اۋنون
ساغلىغىندا اۋنا يازىلان شىرلىردىن نقل
اۋلونوبدور.

قره‌باغ در عصر شاه اسماعیل صفوی

صمد سرداری‌نیا

تشکیل دولت صفویه، یکی از رخداد‌های مهم تاریخ ایران و منطقه خاورمیانه می‌باشد. شاه اسماعیل صفوی در اوایل قرن دهم هجری، با از بین بردن حاکمیت‌های محلی، ایران متحدی به وجود آورد. وی بر اساس عقاید و افکار مذهبی-سیاسی و با رسمیت دادن به مذهب تشیع، پس از قرن‌ها گسیختگی اداری-سیاسی، توانست اساس دولتی را پی‌ریزی کند که بنیادهای مذهبی-سیاسی و دیوانی آن حتی پس از سقوط نیز همچنان ادامه یافت و به صورت الگویی برای دولت‌های بعدی باقی ماند.

کسروی می‌نویسد: «پادشاهی سترگ و پهناور ساسانیان که از فرات تا سیحون و از دریای هند تا دریند قفقاز را فرامی‌گرفت و به گفته خودشان جهانی بود، این دفعه بخش-بخش گردیده، در هر بخشی پادشاهی جداگانه بنیاد یافت. سلجوقیان، مغولان و امیر تیمور نیز با آن که هر کدام به نوبت، خود ایران را از این سر تا آن سر بگشاده، حکمرانی نیرومندی بنیاد گذاردند، ریشه ملوک الطوائفی را از این خاک کندن نتوانستند. تا در زمان صفویان، پادشاهان توانای آن

خاندان از شاه اسماعیل و شاه عباس برای یک پادشاهی ساختن سراسر ایران، بسیار کوشیده، بیشتری از خاندان‌های فرمانروایی را که بازماندگان ملوک الطوائفی بودند، برانداختند»^۱.

و به قول سعید نفیسی: «اساسی که صفویه از آغاز قرن دهم، در حکمرانی ایران نهاده بودند، تا آغاز دوره مشروطیت در ایران برقرار بود و حتی اصطلاحات ترکی که صفویه برای صاحبان مناصب درباری آورده بودند و القابی که به سران، کارگشایان و سرکردگان می‌دادند، همچنان بیش از سیصد سال در دربار ایران معمول بود. تقسیمات اداری و روش اداره کردن کشور و فراهم آوردن سپاه و نفوذی که روحانیان در کار داشتند و یاری که از طوایف چادرنشین می‌خواستند...»^۲

این دولت در عین حال که از میراث‌های حکومت‌های ترک بهره گرفت، در محدوده جغرافیایی حاکمیت خود نیز با برقراری مذهب رسمی و ایجاد یک نظام اداری-سیاسی متمرکز، امکاناتی را فراهم ساخت تا ابتکارات خلاقیت‌های خود را باز یابند... پیدایش دولت صفوی، آغاز عصری است که ایران به عنوان یک قدرت مستقل در روابط بین‌المللی ظاهر شد و بازرگانی گسترده خارجی بر شکوفایی اقتصاد داخلی آن افزود.^۳

۱ - احمد کسروی، شهریاران گمنام، ص ۹

۲ - سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی-سیاسی ایران در دوره معاصر، ج ۱، ص ۷۲

۳ - پروفیسور فاروق سومر، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، مقدمه مترجمین، ص بیست و یک

صفویه، جزو آن گروه از نهضت‌هایی هستند که توانسته‌اند برای دستیابی به قدرت، از بستر ضرورت‌های تاریخی و عوامل مؤثر اجتماعی، هوشیارانه بهره‌برداری کنند. تأثیرگذاری نهضت صفویه، از آن گونه تأثیرات است که محدود به یک یا چند دوره تاریخی مشخص نیست، بلکه نتایج و بازایافتهای آن، نه تنها در ایران، بلکه در چندین حوزه جغرافیایی دیگر تا زمان ما هم باقی است و ادامه دارد.^۱

نهضت صفویه توانست بسیاری از معادلات سیاسی جهان معاصر خود را در هم ریزد و جابه‌جا کند و به همین علت است که والتر هیتس بر این باور است که: «ظهور سلسله صفویه در ایران، در آغاز قرن شانزدهم میلادی، نه خصوصاً برای مملکت ایران و همسایگان آن، بلکه عموماً برای اروپا نیز واقعه تاریخی بسیار مهمی محسوب می‌شد.»^۲

پروفسور فاروق سومر نیز در مقدمه کتاب خود می‌نویسد: «تشکیل دولت صفوی، یکی از حوادث مهم تاریخ اسلام و ترکیه است. نتیجه مهم این حادثه، به وجود آمدن یک مرکز جدید در عالم اسلامی است. این مرکزیت که تا امروز نیز ادامه یافته است، در سرزمین ایران و با نام مذهب تشیع اعلام حضور کرد. نکته اصلی و مهم این موضوع، آمدن شیعیان از آناتولی به ایران می‌باشد. عناصر تعمیم‌دهنده مذهب شیعه در ایران، همان عناصر تشکیل‌دهنده دولت شیعی صفوی در بین ترکان قزلباش آناتولی بوده‌اند.»^۳

اگرچه تأسیس حکومت صفوی را در ایران به شاه اسماعیل نسبت می‌دهند، ولی در حقیقت این جد او جنید و پدر او حیدر بودند که این حکومت قوی و پدیده شگرف را در شرق پی افکنند و اگر مساعی توأم با صبر و استقامت و نقشه‌های ماهرانه این دو تن نبود، شاه اسماعیل به وجود نمی‌آمد.^۴

در واقع طریقتی را که شیخ صفی الدین اردبیلی در قرن هفتم هجری بنیان نهاد و به وسیله جانشینانش به ویژه جنید و حیدر قوت بخشیده شد، پشتوانه محکمی بر اقدامات شاه اسماعیل، مؤسس سلسله صفوی در حدود دو قرن بعد بود.

لازم به ذکر است که اغلب پیروان طریقت صفوی، پس از آناتولی در قره‌باغ بودند و به قول پروفسور سومر: «سر این طریقت در اردبیل آذربایجان و بدنش در آناتولی بوده است. پیروان طریقت در ایران بسیار کم بوده‌اند و بیشتر آن‌ها از اردبیل، ترکان قراچه‌داغ، اهالی تالش و از چادرشینان قبایل قاجار و قرامانلوی ساکن اران به شمار می‌رفته‌اند.»^۵

جنید و حیدر در ادامه تلاش‌های خود برای رسیدن به قدرت سیاسی، هر دو در آن سوی ارس، یعنی در قره‌باغ، جان خود را از دست دادند.

«شیخ جنید، حدود پاییز ۸۶۴ هـ. ق/ ۱۴۵۹ میلادی با هدف جهاد از اردبیل رهسپار سرزمین چرکس‌ها شد و کشتار عظیمی در گرجستان کرد. حاکم شروان (خلیل سلطان) از اقامت جنید در قراباغ متوحش شد، اما رسیدن نامه‌ای از شیخ جعفر عموی جنید که او را یک یاغی و نه یک مرد روحانی معرفی می‌کرد، تردید حمله او به جنید را از بین برد و این قصد وقتی قوت گرفت که قوای کمکی جهان‌شاه نیز از تبریز گسیل داشته شده بود. حاکم

۱ - پناهی سمنانی، شاه اسماعیل صفوی، ص ۶

۲ - والتر هیتس، تشکیل دولت ملی در ایران، ص ۱۳

۳ - پروفسور فاروق سومر، پیشین، ص ۵

۴ - زریاب خوبی، تشکیل دولت ملی در ایران، پیشگفتار، ص ۸

۵ - پروفسور فاروق سومر، پیشین، ص ۱۷

شروان از پایتخت خود شماخی به طرف دره قره‌سو حرکت کرد و جنید فرصت فرار نیافت و نبرد شدیدی در جمادی الاول ۸۶۴/مارس ۱۴۶۰ رخ داد که شیخ جنید در طی آن مورد اصابت تیری قرار گرفت و کشته شد.^۱ صفویان که مقاومت جانانه‌ای کرده بودند، پس از کشته شدن پیشوای خود پا به فرار گذاشتند. جسد شیخ توسط بعضی از یاران وفادار از میدان جنگ خارج شد و در همان حوالی دفن گردید. جایی که شیخ در آن به خاک سپرده شد، قوربال یا قورنال نامیده می‌شد و به زودی زیارتگاه جمع کثیری از مردم شد^۲ و به قولی: «جمعی از مردم طبرسران که هواخواه اولاد شیخ صفی بودند، نعش او را در قریه قوریان از توابع ولایت قبه خاک کردند و یک خاندان از مردم طبرسران، عهده‌دار سرپرستی آن مزار شد. این روستا بعدها به «حضره» تغییر نام داد.»^۳

یک ماه پس از مرگ جنید، در آوریل سال ۸۶۴/۱۴۶۰ هـ. ق، خدیجه بیگم (خواهر اوزون حسن) در «آمد» (دیاریکر) پسری زاد که حیدر نام گرفت. اوزون حسن، شخصاً قیمومیت این جوان‌ترین فرد خاندان صفوی را به عهده گرفت و حیدر در پایتخت آق‌قویونلو رشد می‌کرد تا این که اوزون حسن، در جنگ قطعی خود با قره‌قویونلو فاتح شد و از آن پس، تبریز به جای آمد مرکز حکومت اوزون حسن گردید. در این زمان، شیخ حیدر نه ساله به اردبیل رفت تا رسماً جانشین پدر خود شود...

شاهزاده خانم خدیجه بیگم که عمه سلطان یعقوب بود، در اوایل سال ۱۴۸۸ (۸۹۳ هـ. ق) از اردبیل به شهر قم که زیارتگاه شیعیان است آمد و به حرمسرای سلطان رفت تا برای پسرش اجازه یک لشکرکشی جدید را برای جنگ با چرکس‌ها بگیرد. یعقوب که به سوگند پسر عمه خود دلخوش داشت، به فرخ یسار شروانشاه که پدر زن او بود، فرمانی نوشت که در این جهاد به حیدر کمک کند.

به محض این که خواهر اوزون حسن با این خبر به اردبیل رسید، شیخ حیدر بدون فوت وقت دستگاه خبری صفوی را که از اجداد خود به ارث برده بود به حرکت انداخت. این دستگاه مجهز، به خوبی می‌توانست تمام موانع موجود را نادیده انگارد و بین صدها فرسخ فاصله، بدون هیچ اشکالی ارتباط ایجاد کند. روز به روز خلیفه‌های او با اتباعشان به خصوص از مناطق تالش (واقع در ساحل خزر) و قره‌باغ (در قفقاز) بدو می‌پیوستند.^۴

حیدر به ویژه علاقه‌مند گرفتن انتقام خون پدر از شروانشاه بود. بدین سبب به سرعت تجهیزات لازم برای یک نبرد را تدارک دید و خود نیز که اسلحه‌ساز ماهری بود، افراد را با همیاری خویش تشویق می‌کرد. همچنین برای سر و سامان دادن سپاه و امور تشکیلاتی، لباس‌های متحدالشکلی تعیین کرد و کلاه دوازده ترک سرخ‌رنگی بر سر آنان نهاد که به کلاه حیدری شهرت یافت که بر روی ترک‌ها نام ائمه منظور شده بود. اصطلاح «قزلباش» از همین کلاه سرخ‌رنگ متداول شد.^۵

ازدیاد روزافزون مریدان، شیخ حیدر را مجبور به حرکت می‌کرد و جلوگیری از این حرکت، حتی به خواست او نیز ممکن نبود... جنگ با موفقیت به پایان رسید و با غنیمت زیاد برگشتند. سفر جنگی سال بعد نیز با همین نتیجه به پایان رسید. بی‌شک این موفقیت‌های پی در پی، در شهرت و ازدیاد نفوذ حیدر تأثیر فراوان داشت.

شیخ حیدر در سال ۸۹۳ هـ. ق/۱۴۸۷ م. برای بار سوم وارد شروان گردید. از قرار معلوم، هدف وی از این سفر نابودی شروانشاه بوده است. فرخ یسار با وجود کثرت و مجهز بودن سپاهیان، با احساس عدم توانایی در مقابل حیدر به قلعه‌ای [گلستان در قره‌باغ] پناه برد و از داماد خود یعقوب بیگ آق‌قویونلو تقاضای کمک فوری

۱ - دکتر مریم میراحمدی، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر صفوی، ص ۳۳

۲ - والتر هیتس، پیشین، ص ۱۰۲

۳ - مجله گفتگو، شماره ۸، تابستان ۷۴، ص ۱۷۷

۴ - والتر هیتس، پیشین، ص ۱۰۲

۵ - دکتر میراحمدی، پیشین، ص ۳۸

نمود. شیخ حیدر با اعتماد به مریدان از جان گذشته‌اش، بلافاصله با گرفتن تصمیم شجاعانه‌ای خود را برای جنگ با سپاهیان پسر دایی خود به فرماندهی سلیمان بیگ بیژن اوغلو آماده ساخت. صفویان گرچه آخرین حد فداکاری خود را به خرج دادند، ولی با کشته شدن شیخ حیدر شکست خوردند. (شعبان ۸۹۳ هـ. ق/ آگوست ۱۴۸۸ م.). مریدان پس از تحمل دومین ضربه شدید نیز متلاشی نگردیدند و در اطراف سلطان علی از فرزندان حیدر جمع شدند. سلطان یعقوب با احساس این خطر، سه خواهرزاده خود (علی، اسماعیل و ابراهیم) را با مادرشان در قلعه استخر فارس زندانی ساخت و آن‌ها در حدود چهار سال و نیم در این قلعه به سر بردند. در این مدت سلطان یعقوب [در قره‌باغ] وفات یافت و در میان خاندان آق‌قویونلو نبرد مهلکی بر سر جانشینی سلطنت آغاز شد. در سال ۱۴۹۲ میلادی، رستم بیگ فرزند مقصود بیگ و نوه اوزون‌حسن، سلطنت را به دست گرفت. وی برای مقابله با بایسنغر فرزند یعقوب بیگ و به منظور استفاده از نفوذ مریدان سلطان علی و برادرانش، آن‌ها را از زندان آزاد ساخت.

رستم بیگ دشمن خود بایسنغر را شکست داد، ولی در اواخر شوال ۸۹۸ هـ. ق/ ۱۳ آگوست ۱۴۹۳ میلادی، گرفتار خطر جدی‌تر از او، یعنی سلطان علی فرزند حیدر گردید. رستم بیگ در سایه فرماندهی یکی از امیران کاردان خاندان خود به نام آیه سلطان توانست به راحتی شیخ جوان صفوی را به سرنوشت بایسنغر دچار سازد. (۸۹۸ هـ. ق/ ۱۴۹۳ میلادی)^۱

حرکت سیاسی- اجتماعی شاه اسماعیل، با سفر وی از لاهیجان به جانب اردبیل شروع شد. در این سفر، تعداد قلیلی از مریدان و پیروان، او را همراهی می‌کردند. همراهان شاه اسماعیل عبارت بودند از: حسین بیگ لوله، دده بیگ تالش، خادم بیگ خلیفه، رستم بیگ قهرمانی، بیرام بیگ قرامانی، الیاس بیگ اویغور اوغلو و قزاق‌یری بیگ قاجار.^۲

در میان این معدود همراهان شاه اسماعیل، بیرام بیگ قرامانی یا قرامانلو و قزاق‌یری بیگ قاجار از قره‌باغ بودند، و بنا به نوشته پروفیسور فاروق سومر: «از منسوبان قرامانلوها، بیرام بیگ و رستم بیگ از نزدیکان شیخ حیدر و شاه اسماعیل بودند. پس از تشکیل دولت صفوی، بیرام بیگ به مقام دیوان‌بیبگی رسید.»^۳

طرفداران او در منزلگاه‌های مختلف به گروه او می‌پیوستند و به سرعت تعداد آنان زیاد شد و به هزار و پانصد نفر رسید. مسیر شاه اسماعیل از دیلمان به طارم و به جانب اردبیل بود. بنا به نوشته عالم‌آرای عباسی، ورود به اردبیل که همواره مقر پیروان طریقت صفوی بود، با وجود عدم رضایت حاکم آنجا (سلطان علی بیگ چاکرلو) به آسانی صورت گرفت و پیروان قزلباش به دور او جمع شدند. لکن عالم‌آرای صفوی ورود شاه اسماعیل به اردبیل را چنین توصیف نمی‌کند و اصولاً در مورد حضور اسماعیل در این زمان تردید دارد و شرح می‌دهد که به علت مناسب نبودن شرایط، اسماعیل عازم نواحی قره‌باغ شده است.

قزلباشان در آغاز از قبایل استاجلو، شاملو، تکلو (تکلو)، بهارلو (روملو)، ذوالقدر، افشار و قاجار تشکیل شده بودند. در رأس همه آن‌ها، اسماعیل قرار داشت که «مرشد کامل» بود. مریدان اسماعیل، روحیه‌ای فداکار و مردانه داشتند که در راه مرشد خود از هیچ نوع خدمتی دریغ نمی‌ورزیدند.

اسماعیل در اندک مدتی توانست سپاهی مجهز از قزلباشان تدارک ببیند و برای خونخواهی پدر، عازم شروان شود. در این سفر، بایرام بیگ [قرامانلو] و بزرگان دیگر او را همراهی می‌کردند و عملاً سررشته امور نظامی را در دست داشتند.^۱

۱ - پروفیسور فاروق سومر، پیشین، ص ۱۹

۲ - دکتر مریم میراحمدی، پیشین، ص ۴۳

۳ - پروفیسور فاروق سومر، پیشی، ص ۶۸

«شیعیان در گنجه، از اسماعیل میرزا استقبال کردند و تا ده فرسنگ (۶۰ کیلومتر امروز) به استقبال مرشد خانقاه رفتند و بهترین خانه گنجه را برای سکونت او آماده نمودند. وقتی اسماعیل میرزا وارد گنجه شد، شنید که شروانشاه مشغول جمع‌آوری سرباز برای جنگ می‌باشد و دانست که قصد دارد با او بجنگد.

میردان برجسته به حضور مرشد جوان رسیدند و اسماعیل میرزا گفت ما از اردبیل به اینجا آمدیم تا این که بیش از آنجا در امنیت باشیم، اما در اینجا خطری بزرگ‌تر ما را تهدید می‌کند و آن اتحاد رستم بیگ و شروانشاه برای معدوم کردن ما می‌باشد و اکنون هر دو مشغول تجهیز سپاه هستند تا این که به ما حمله‌ور شوند.

«دیوسلطان روملو که نزد اسماعیل میرزا به مناسبت خدماتی که به پدرش و او کرده بود، احترام داشت، گفت: ای مرشد بزرگ، خوشبختانه در اینجا و نخجوان و خود شروان، عده‌ای زیاد از میردان خانقاه هستند و می‌توان از همه آن‌ها کمک گرفت. اسماعیل میرزا گفت: فقط احضار مردان شیعه کافی نیست و باید آن‌ها را تحت تعلیم قرار داد و ما احتیاج به مرد جنگی داریم، نه کسانی که مثل گوسفند در سلاخ‌خانه قربانی تیغ سربازان شروانشاه و رستم بیگ بشوند.

«همین که نیروی اسماعیل میرزا در گنجه به قدری شد که بتواند بجنگد، برای جنگ با شروانشاه به راه افتاد، چون خطر شروانشاه را نزدیک‌تر از خطر رستم بیگ احساس می‌کرد.

«بسیج قشون شروانشاه تمام شده بود و او می‌خواست علیه اسماعیل میرزا به راه بیفتند و همین که اسماعیل میرزا به راه افتاد، خود را به شروانشاه برساند و نگذارد که شروانشاه به منطقه گنجه بیاید. وضع جغرافیایی منطقه شروان و منطقه گنجه امروز هم مثل دوره اسماعیل میرزا و شروانشاه می‌باشد، جز این که خط سیر رود که بین دو منطقه جاری است، تغییر کرده است.

«در آن عهد گنجه و شروان دو قلمرو جداگانه محسوب می‌شدند و رود کر آن دو را از هم جدا می‌کرد. چون خط سیر رودخانه کر عوض شد، بعضی از گذارهای آن تغییر نموده و امروز گذارهایی در رودخانه وجود دارد که در گذشته وجود نداشت.»^۲

فرخ یسار شروانشاه با عجله و به همراه بیست هزار سوار و چندین هزار پیاده، در حوالی قلعه گلستان اردو زد. (۹۰۶ ق/۱۰۵۱ میلادی). جنگ بین دو سپاه در حومه گلستان شروع شد. اسماعیل فرماندهی بخش راست سپاه را به رئیس طایفه شاملو سپرده بود و رئیس طایفه استاجلو در سمت چپ موضع گرفته بود. رؤسای قبایل روملو و تکلو نیز عهده‌دار پیشقراولی سپاه بودند و اسماعیل خود در مرکز سپاه قرار داشت... در این نبرد، شروانشاه به دست شاه‌گلدی از افراد حسین بیگ له‌له کشته شد و بدینسان اسماعیل در مسیر شهرت و ترقی قرار گرفت. اسماعیل کشتار عظیمی در این نبرد کرد و ویرانی‌های بی‌شمار به جای ماند، اما وی غنایم زیادی به دست آورد. سلطان ابراهیم پسر فرخ یسار توانست جان خود را نجات دهد و به گیلان بگریزد. اسماعیل در این فرصت

۱ - دکتر مریم میراحمدی، پیشین، ص ۴۳

طبق نوشته‌های تواریخ مختلف که مورد بررسی اینجانب برای نوشتن «تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش» بوده، شاه اسماعیل ابتدا از گیلان با سیصد سوار از میردان صفوی عازم ارزنجان می‌شود و در آنجا جارچی‌ها به اطراف خبر می‌دهند که شاه آمده و قزلباشان را احضار کرده است. بلافاصله در حدود پنج هزار قزلباش مسلح در اطراف اسماعیل جمع می‌شوند و اسماعیل با آن‌ها از طریق نخجوان به سراغ فرخ یسار به شروان می‌رود و او را مغلوب و مقتول می‌کند و انتقام پدر را می‌گیرد. بعد در نخجوان با الوند میرزا امیر آق‌قویونلو روبرو می‌شود و او را مغلوب می‌نماید و بعد به اردبیل می‌آید و بعد از گرفتن اردبیل، به طرف تبریز رهسپار می‌شود و در تبریز دستور می‌دهد به نام دوازده امام و خودش خطبه بخوانند و تاجگذاری می‌کند. (ج. هینت)

۲ - جیمز داون، عارف دهبی‌دار، ج ۱، ص ۱۱۹ به بعد

باکو را نیز متصرف شد، اما از محاصره طولانی شهر گلستان به دلیل نزدیک شدن سپاه الوند میرزای آق‌قویونلو چشم پوشید.^۱

طولی نکشید که قزلباش‌ها با حاکم آق‌قویونلو وارد نبرد شدند. جنگ میان آنان در حوالی نخجوان رخ داد. حاکم آق‌قویونلو فرمان داد که سپاهیان خود را از هر سو با شترانی که با زنجیر به هم بسته شده بودند، در محاصره اندازند تا از آنان مطمئن باشد. جنگ به قیمت درب و داغون شدن آق‌قویونلوها خاتمه یافت و قزلباشان صاحب غنائم فراوانی شدند.

پس از این پیروزی، اسماعیل با شکوه فراوانی وارد تبریز شد و خود را شاه خواند (۱۵۰۲ م). بدین‌گونه، اساس دولت صفویان در پایتخت آنان تبریز پی‌ریزی شد. در آغاز، اکثریت اهالی این دولت، ترکان آذری بودند. رهبری نظامی، اداره مالیاتی، اداره ولایات و همه وظایف درباری در دست اعیان ترکان آذری بود. اردو نیز اساساً متشکل از طایفه‌های ترک آذری بودند. در مکاتبات درباری و نظامی، تا حدی سیاسی نیز زبان ترکی به کار می‌رفت.^۲ شهر تبریز، از ابتدای تشکیل دولت صفوی تا سال ۱۵۵۵ میلادی، نه تنها مرکز اداری و سیاسی کشور محسوب می‌گردید، بلکه در عین حال، مرکز اقتصادی و اجتماعی این سرزمین هم بود.^۳

بدین ترتیب، غیرت و فداکاری بی‌حد جنید و خلف او، فکری را که امکان عملی شدنش هرگز نمی‌رفت، ممکن ساخت^۴ و شاه اسماعیل توانست با کمک قزلباش‌ها وحدت ملی ایران را تحکیم کند و او پس از حرکت از لاهیجان، سرتاسر ایران را از کرمان و فارس و خراسان تا خوزستان و عراق عرب، تحت پرچم دولت واحدی درآورد و ملوک الطوائفی را از ایران براندازد و سیاست تمرکز را مستقر سازد.^۵

سرزمین قره‌باغ، چنانکه در صفحات قبل دیدیم، از دیرباز در دوران‌های مختلف، با آذربایجان جنوبی سرنوشت مشترک داشت و فرمانروایان سلسله‌های مختلف که تبریز را پایتخت خود قرار داده بودند، از قره‌باغ به علت آب و هوای مناسبش به عنوان قشلاق استفاده می‌کردند. پس از تثبیت قدرت شاه اسماعیل صفوی و استقرار سیاست تمرکز در ایران به پایتختی تبریز و با یکپارچه شدن ولایات مختلف آذربایجان، این ایالت به مرکزیت تبریز به چهار بیگ‌ریگی تقسیم گردید: ۱- تبریز، ۲- قره‌باغ، ۳- چخور سعد، ۴- شروان.^۶

بیگ‌ریگی تبریز عبارت بود از قسمت اعظم استان‌های کنونی آذربایجان شرقی، غربی و اردبیل، به علاوه آستارا، تالش، زنجان، سلطانیه و منطقه قاپان (زنگه‌زور) که واقع در ارمنستان کنونی می‌باشد.

بیگ‌ریگی قره‌باغ شامل گنجه، بردع، برکشاط، لوری و جوانشیر.

بیگ‌ریگی چخور سعد شامل ایروان، نخجوان، ماکو و بایزید.

نهایتاً بیگ‌ریگی شروان شامل باکو، شکلی، قوبا و سالیان.^۷

میرزا اسمیعا که خود از مبانی تشکیلات اداری صفویان آگاهی کامل داشته و «تذکره الملوک» را به دستور اشرف افغان به رشته تحریر درآورده، در این اثر گرانتقدر، مداخل بیگ‌ریگی قره‌باغ و توابع را در دوره صفویه، مبلغ بیست و چهار هزار و هفتصد و بیست و شش تومان و نهصد و هفتاد و هشت دینار نگاهشته و سپس مداخل

۱ - دکتر میراحمدی، پیشین، ص ۴۴

۲ - ن. قولیف، از پیدایی انسان تا رسایی فئودالیسم در آذربایجان، اقتباس و ترجمه: ح. صدیق، ص ۸۵

۳ - تاریخ آذربایجان، ترجمه آ. ا. افشار، ص ۶۸

۴ - پروفیسور فاروق سومر، پیشین، ص ۳۱

۵ - پناهی سمنانی، پیشین، ص ۹۰

۶ - میرزا اسمیعا، تذکره الملوک، ص ۷۰

۷ - منیره تراب‌زاده و ... ماهیت تحولات در آسیای میانه و قفقاز، ص ۵۱

و تعداد ملازمان حکام شهرهای تابعه بیگلریگی قره‌باغ را به دقت به رشته تحریر درآورده است. برای اجتناب از اطالاه کلام، در این سطور فقط به ذکر حکام شهرها و مناطق اکثفا می‌کنیم. حکامی که تابع بیگلریگی قره‌باغ بودند، عبارتند از: حاکم زکم، حاکم بردع، حاکم احناباد، حاکم جوانشیر، حاکم برکشاط، حاکم قره‌آغاج، حاکم لوری و پنبک، حاکم آکای ارسبار و ایل بایزیدلو و حاکم الکای سماوی و ترکور.^۱

شاه اسماعیل در سفر دوم خود به شروان، هنگام بازگشت، از طریق قره‌باغ مراجعت کرد و وقتی به آنجا رسید، ضمن پذیرایی‌هایی که از او کردند، نمایشی هم از فلاخن‌اندازی دادند و بر اثر مشاهده آن نمایش و توضیحاتی که شاه اسماعیل از فلاخن‌اندازان شنید، نظریه‌اش راجع به فلاخن تغییر کرد و آن را یک سلاح قابل توجه جنگی دید.

آنچه سبب شد که نظریه شاه اسماعیل اول راجع به فلاخن تغییر نماید این بود که فلاخن‌اندازان قره‌باغ، می‌توانستند در فاصله سیصد ذرع، هدف را به وسیله گلوله‌های سریع بزنند و تا آن روز شاه اسماعیل ندیده بود که با فلاخن، گلوله سربی پرتاب نمایند و تصور می‌کرد که با فلاخن، جز سنگ نمی‌توان پرتاب کرد.

معلوم شد، همان طور که با سرب برای شمشال گلوله می‌ریزند، برای فلاخن هم گلوله ریخته می‌شود و گلوله سربی که با فلاخن پرتاب گردد، خیلی بیش از سنگ برد دارد و احتمال اصابت آن به هدف به علت مدور بودن گلوله، بیش از سنگ می‌باشد و مزیتش بر شمشال این است که شمشال بعد از شلیک دوم گرم می‌شود، در صورتی که فلاخن گرم نمی‌شود و تا لحظه‌ای که فلاخن‌انداز دارای گلوله سربی می‌باشد، می‌تواند از فلاخن خود برای از پا درآوردن خصم استفاده نماید و پس از این که گلوله سربی‌اش به اتمام رسید، می‌تواند از سنگ برای مهمات فلاخن استفاده نماید، اما سنگی که دارای حجم نامنظم باشد، دارای برد و دقت نشانه‌گیری گلوله سربی مدور نیست.

شاه اسماعیل که در تیراندازی مهارت داشت، برای این که نیروی خود را از لحاظ فلاخن‌اندازی بیازماید، فلاخنی را به دست گرفت و گلوله سربی را در آن قرار داد و دور سر گردانید و رها کرد و با خوشحالی دید که گلوله او، از مرز سیصد ذرع عبور کرد. آنگاه درصدد برآمد که هدفی را که در فاصله سیصد ذرعی قرار داده بودند با گلوله سربی بزنند و با این که گلوله‌اش باز به مرز سیصد ذرعی رسید، نتوانست هدف را بزند. ولی خود می‌دانست که کسی از آن حیث ایرادی بر وی نخواهد گرفت، زیرا گلوله فلاخن را بر هدف زدن، احتیاج به تمرین داشت و افراد تمرین‌نکرده نمی‌توانستند گلوله سربی را به هدف بزنند.

به شاه اسماعیل گفتند که ضربت گلوله سربی که با فلاخن پرتاب می‌شود، آن قدر شدید است که اگر دشمن جوشن یا زره در بر نداشته باشد، حتی در فاصله ۱۵۰ ذرع، گلوله سربی در بدن فرو می‌رود و از این حیث، مانند گلوله شمشال می‌باشد و جز این که چون گرم نیست، بعد از این که وارد بدن شد، وسعت به هم نمی‌رساند و لذا زخم گلوله سربی فلاخن، مانند گلوله سربی شمشال خیلی خطرناک نیست، اما در فواصل نزدیک، بعد از اصابت به دشمن، او را از کار می‌اندازد.

شاه اسماعیل که تا آن تاریخ، فلاخن را از اسلحه بدون اهمیت جنگ می‌دانست، دریافت که اگر به خوبی به کار برده شود و به جای سنگ‌هایی که از حیث حجم نامنظم هستند، گلوله‌های سربی را با آن پرتاب کنند، یک سلاح مؤثر به شمار می‌آید.^۲

جنگ چالدران از رخدادهای مهم دوران سلطنت شاه اسماعیل صفوی است. سلطان سلیم عثمانی، قبل از یورش به آذربایجان و رودررو شدن با شاه اسماعیل در دشت چالدران، خواست که دو منطقه شیعه‌نشین دیاربکر

۱ - میرزا سمیعا، تذکره الملوک، ص ۶۷

۲ - جیمز داو، عارف دهیم‌دار، ج ۲، ص ۴۸۱

و قره‌باغ را به تصرف خود درآورد، لذا نیروهایی به این دو سرزمین فرستاد. چگونگی یورش عثمانی‌ها به قره‌باغ را در کتاب «شاه‌جنگ ایرانیان در چالدران و یونان» چنین می‌خوانیم: «در شمال غربی دریاچه ارومیه، یک عشیره بزرگ زندگی می‌کرد و رئیس آن را محمد قره‌باغی می‌خواندند. از سوابق این عشیره اطلاعی در دست نیست، اما بعید نبود که از قره‌باغ به ایران کوچ کرده باشند. از سال هزار میلادی به بعد، در شرق و به خصوص در قفقاز و ایران، بعضی از عشایر بر حسب مقتضیات سیاسی، تغییر محل می‌دادند، یعنی سلاطین وقت، آن‌ها را از یک منطقه به منطقه دیگر می‌کوچانیدند تا این که ماده اختلافات و جنگ‌های بین دو قبیله را از بین ببرند. عزت چاپین (افسر عثمانی) اولین کسی را که برای تحریک ملاقات کرد، محمد قره‌باغی بود.

سلطان سلیم، قبل از لشگرکشی به ایران و وقوع جنگ چالدران، قشون خود را که به اقتضای زمان، یک قشون بزرگ بود، به سه قسمت تقسیم کرد. قسمتی را مأمور اشغال دیاربکر نمود و قسمت دیگر را مأمور اشغال قره‌باغ کرد و خود با قسمت سوم، از شمال دریاچه وان گذشت و راه آذربایجان را در پیش گرفت.

دسته دوم از قشون سلطان، مأمور گردید که قره‌باغ را که آن هم یکی از ایالات ایران بود، تصرف نماید و فرمانده این قشون مردی بود به اسم «یونس اورخان». سلیم، اشغال دو ایالت دیاربکر و قره‌باغ را جزو امور جزئی می‌دانست و تصور می‌کرد که در اندک مدت، هر دو ایالت را به تصرف درخواهد آورد. به همین جهت به سرداران خود که فرماندهی قوای او را در دیاربکر و قره‌باغ به عهده داشتند، توصیه کرد که بلافاصله بعد از خاتمه کار، در آذربایجان به او ملحق شوند. موقعی که ستون یونس اورخان وارد قره‌باغ گردید، آخرین ماه بهار بود، یعنی موقعی که ایل از قشلاق به طرف ییلاق می‌رود تا این که فصل تابستان را در ییلاق بگذرانند. محمد قره‌باغی که در صفحات پیشین نامش به میان آمد و گفتیم که عزت چاپین نتوانست او را بفریبد، با ایل خود برای گذراندن ماه‌های تابستان وارد قره‌باغ شده بود و همین که از ورود قشون عثمانی به قره‌باغ اطلاع حاصل کرد، تمام خوانین محلی را که اکثراً شیعه بودند، جمع‌آوری کرد و گفت عثمانی‌ها پادشاه ایران را غافلگیر کردند و موقعی که شاه اسماعیل در آذربایجان نیست، مبادرت به حمله نمودند و به همین جهت وظیفه ما برای دفاع از قره‌باغ مشکل‌تر می‌شود، لیکن ما باید این وظیفه دشوار را برعهده بگیریم.

در قره‌باغ، منطقه‌ای است موسوم به پشتکوه و محمد قره‌باغی از رؤسای قبایل خواست که هرچه زودتر زن و فرزندان و احشام خود را به منطقه پشتکوه بفرستند که دور از میدان جنگ باشند که از بین نروند. ساعتی قبل از فجر، حمله سربازان عثمانی علیه سربازان عشایر آغاز گردید. سربازان داوطلب مرگ، پیشاپیش پیاده نظام وارد قلب مواضع عشایر گردیدند و از چپ و راست، کوزه‌های پر از باروت و چهارپاره خود را روی مدافعین خصم انداختند. عشایر قره‌باغ، از آن سلاح که برای آن‌ها غیرمنتظره بود، حیرت نمودند و سربازان داوطلب مرگ موفق شدند که در قلب سپاه عشایر، یک دالان طولانی بگشایند و پیاده‌نظام عثمانی وارد قلب سپاه عشایر گردیدند. «صولت اینانلو» والی قره‌باغ و فرمانده قشون عشایر، بلافاصله بعد از حمله نیروهای عثمانی دستور داد که مشعل‌ها را برافروزند تا این که سربازان او بتوانند مهاجمین را ببینند.

به زودی جنگ تن به تن سربازان عشایر و سربازان عثمانی، مبدل به یک نبرد بسیار وحشتناک گردید، زیرا تمام واحدهای نظامی عثمانی و تمام سربازان عشایر وارد صحنه پیکار شدند. طلیمه صبح دمید. ۲۵ هزار تن از سربازان اورخان از یک طرف و ۱۵ هزار تن از سربازان عشایر از طرف دیگر به جان هم افتادند و با شمشیر و نیزه و تیر مبادرت به قتال کردند. با این که شماره سربازان بیش از عشایر بود، چون عشایر قره‌باغ تصمیم گرفتند که کشته شوند، ولی یک قدم عقب نگذارند، اورخان دریافت که غلبه بر سربازان عشایر کار آسانی نیست.

ورود ۲۵۰۰ سرباز تازه‌نفس به میدان جنگ به نفع عشایر، خیلی در وضع جنگ مؤثر واقع شد. اورخان فرمان داد تماس با سربازان عشایر را قطع نمایند و عقب‌نشینی کنند. سربازان تازه‌نفس خواستند که سربازان عثمانی را تعقیب نمایند، ولی صولت اینانلو مانع گردید.

اوقات اورخان از جنگ آن روز، خیلی تلخ بود و نمی‌دانست که گزارش آن شکست را چگونه به اطلاع سلطان سلیم برساند. اورخان می‌دانست که سلیم روی نیرویی که به قره‌باغ فرستاده، حساب می‌کند و امیدوار است که آن نیرو دست‌نخورده در آذربایجان به او ملحق شود، ولی بیش از ۱۶ هزار تن از سربازان نیروی اورخان باقی نمانده بود و آن مرد نه می‌توانست با آن عده بجنگد، نه قادر بود که به سلطان سلیم ملحق شود.

به همان نسبت که اورخان فرمانده ارتش عثمانی، روحیه خود را از دست داد، فرمانده قشون عشایر به نسبت معکوس دارای روحیه قوی گردید. باید بدین نکته توجه کرد که ارتش عثمانی، در عصری که این وقایع اتفاق می‌افتاد، یعنی در قرن شانزدهم میلادی، دارای شهرت زیاد بود و می‌گفتند که قشون عثمانی نیرویی است که هیچ کس نمی‌تواند بر آن غلبه نماید. عقیده عموم بر این بود که غلبه بر قشون عثمانی ممکن نیست، مگر در یک صورت و آن این که افسران قشون مزبور مبادرت به خیانت کنند و تا وقتی که از آن‌ها خیانت سر نزنند و با خصم ن سازند، قشون عثمانی شکست نمی‌خورد. این شهرت که بی‌اساس هم نبود، یک ترس بزرگ از قشون مزبور در دل‌ها به وجود می‌آورد، به ویژه ملل دیگر، از دو سپاه مشهور عثمانیان، یکی موسوم به «یثنی‌چری» و دومی موسوم به «ایچ اوغلان» بیشتر می‌ترسیدند و اتفاق افتاد که به محض ورود سربازان یثنی‌چری به میدان جنگ، خصم فرار را بر قرار ترجیح می‌داد که گرفتار سربازان مخوف و نیرومند یثنی‌چری نشود.

ولی جنگ قره‌باغ ثابت کرد که قشون عثمانی را می‌توان شکست داد و برای از پا درآوردن سربازان عثمانی و عقب نشانیدن آن‌ها، حتی یک ارتش تعلیم‌یافته شبیه به خود ارتش عثمانی ضرور نیست. جنگ قره‌باغ ثابت نمود که یک مشت سرباز مصمم و فداکار که در جای خود بایستد و بجنگد و عقب‌نشینی ننماید، مرگ را بر عقب‌نشینی ترجیح بدهد، می‌تواند سربازان عثمانی را از پا درآورد.

صولت اینانلو فرمانده قشون عشایر تصمیم گرفت که گزارش جنگ قره‌باغ را به اطلاع پادشاه صفوی برساند و برای دادن گزارش، مردی را انتخاب کرد که علاوه بر داشتن وجهه، مردی بود مطلع و می‌توانست شاه اسماعیل را از تمام قضایا مطلع کند. مردی که برای این کار انتخاب گردید، همان محمد قره‌باغی بود که در این بحث از او یاد شده است. محمد قره‌باغی، از بیراه، بدون این که به قشون عثمانی برخورد نماید، راه تبریز را پیش گرفت.^۱

پدر و جد شاه اسماعیل که در قره‌باغ به قتل رسیده بودند، خود وی نیز آخرین روزهای حیات پرماجریش را در آن سوی ارس گذراند. او که در بهار سال ۱۵۲۳ میلادی/رجب ۹۳۰ هـ. ق برای سرکشی به ولایات واقع در آن سوی ارس از تبریز عازم آن خطه شد، در شکلی به شکار اشتغال داشت که در محلی موسوم به «صاین کلوکی» که محلی بود خوش آب و هوا و دارای مرتعی وسیع، توقف کرد و روز دوم توقف در آن منطقه اظهار ناراحتی کرد. کسانی که با وی بودند، بهتر آن دانستند که شاه را به تبریز برگردانند و برای آن که در سفر ناراحت نشود، تخت روانی ساختند و شاه اسماعیل را در آن جا دادند و راه تبریز را پیش گرفتند. بنیانگذار سلسله صفویه به تبریز نرسیده، در شب دوشنبه ۱۹ ماه رجب سال ۹۰۳، در سن ۳۸ سالگی زندگی را بدرود گفت. نزدیک به پانصد سال از مرگ شاه اسماعیل می‌گذرد و هنوز در بعضی از آبادی‌های آذربایجان، مردم اشعار مرثیه او را می‌خوانند.^۲

۱ - شاه‌جنگ ایرانیان در چالدران و یونان، ترجمه و اقتباس ذبیح الله منصوری، ص ۴۲۰ و ۱۷۹ و ۳۹

۲ - پیشین

Tarrow's definition of social movements, described in dynamic terms as "collective challenges by people with common purposes and solidarity in sustained interaction with elites, opponents and authorities."¹ With this definition, not only must we acknowledge different levels of interaction, but we must avoid considering ethnic demands as a simple challenge to the central State. If we want to understand an ethnic movement like the one underway in Iranian Azerbaijan, we have to focus on complex elements proving its fluidity and on the different levels in which this movement is interacting with other actors. Fluidity might lead us to analyse ethnic groups in terms of rupture, whereas an analysis of continuity is undoubtedly more relevant. Alternatively, Anthony D. Smith's concept of *interbureaucratic competition*² is very useful in proving that ethnic groups are not only challenging the authorities, but also the elites. Concerning the different levels of interactions, the competition between the elites and ethnic cultural activists can be easily observed in Iran³.

We can conclude that the concept of ethnicity has significantly changed during the second part of the last century. It is impossible to use again the ethnologic scientific concepts used to describe Iran in the 20th century, nor can we avoid the ethnic issue by mentioning a modern nation-State, in which ethnic groups have disappeared. The rapid modernization of Iran has destroyed ethnic links as the interface between the State and individuals. But, this destruction does not signify that ethnicity is just an issue that interests only the historian, this modernization is also a restructuring process that deeply affected ethnic groups. Today, they are no longer elements of tradition,⁴ they have become elements of modernity, that indicate the multiple origins of the Iranian society and the ambition of new political actors to mobilize with regard to cultural issues. The ethnic question confirms one of the main trends of the Iranian society: the development of an endogenous pluralism, a key element of a late modernity. This endogenous pluralism is a reality, though still challenging, of a society where it is possible to express different ideas and opinions than those of the State.

---

¹ Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge University Press, New York, pp. 3-4.

² Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, pp. 110-120.

³ From a field observation in Urmiyah during the pro-Azerbaijani newspaper Seda-ye Urmiyah's birthday ceremony. Officials and Azerbaijani activists followed each other at the tribune to explain their conceptions of ethnic identity and its political implications. 25/07/04.

⁴ There are some exceptions like tribes and the Balutchis, but they are residual.

conditions of the 80's, this rebirth was delayed and began to take hold around 1988-1989. At that time, many Azerbaijani intellectuals wanted to rediscover their own culture and their own language by publishing Azerbaijani language dictionaries, Azerbaijani grammar books and ethnological studies about the way of life in Iranian Azerbaijan.¹ This cultural renewal quickly led to the expression of ethnic-based political and social demands regarding the status of the Azerbaijani language in Iran. By asking for the right to broadcast or for an extension of the right to publish in the Azerbaijani language, ethnic cultural activists invested in the political field. To rally for support among Azerbaijanis, those intellectuals need to create or recreate an ethnic identity that has integrated the tremendous changes faced by the Iranian society with what Anthony D. Smith called a "set of myths and symbols."² This ethnic identity is different from the traditional one, it refers to new elements gradually integrated in the Azerbaijani national history.

The Babak rally, that takes place every year in Kaleybar, is a very interesting example of this phenomenon. Forty years ago, if an Azerbaijani was asked what he was thinking of Babak, his answer would be a different answer than today. At that time, Babak was not the specific hero of the Azerbaijani national history, as he has become today. He is now the symbol of Azerbaijanis' struggle for revival of national identity. This kind of hero serves as a focal point of comparison with the present, and with the *Significant Other*³, within the framework of an evolutionary reconstruction of ethnic history. This attempt to promote Azerbaijani identity contributes to the affirmation of pluralism in Iran, a pluralism that is deeply rooted, though slow in the unveiling of its political manifestation.

At an epistemological level, these evolutions lead us to consider today's ethnic movements, and particularly the Azerbaijani one, as an example of the multiple social movements taking place in Iran. Social movements are entities defined by their relations with the State. As entities defined by their action, they become fluid in their ability to adopt and change their ideology and strategy, in accordance with the nature of their relationship with the State. Found within the cleavages that develop between shifting State centers and peripheries, they are born of struggle and conflict and must, therefore, be viewed in terms of their dynamic nature. This point leads us to Sidney

¹ Scientific works about this renewed literary revival were recently carried out. Brenda Shaffer, *Borders and Brethren, Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, op. cit., pp. 169-174 and Sonel Bosnali "Le patrimoine linguistique et littéraire des Azéris d'Iran", thèse INALCO, 2003.

² Anthony D. Smith, *State and Nation in The Third World*, ST Martin's Press, New York, 1983, p. 132.

³ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford, 1986, p. 200.

urban¹ and literate² society on the eve of the Islamic Revolution. With urbanization, individuals lose their traditional ethnic background and adapt themselves to an environment in which they find new forms of social interactions with a wider range of people. This process of integration does not mean the adaptation to a new urban culture, but instead the reconstruction of traditional culture within an urban environment.³ It is particularly true in Iran because of the Azerbaijani massive migrations towards the largest cities. In Tehran, Azerbaijanis who account for half of the population of the city, have their own neighborhoods, associations or mosques. However, in Iran, urbanization is by no means equivalent to Persianisation. The second aspect is the huge and successful effort of the Iranian State to make its population literate. The very high literacy rate gives access to forms of modern culture denied to non-Persian speakers as well as the ability to formulate ethnic sentiments and ethnic-based social and political demands within a rational speech. It contributed to ameliorate Azerbaijanis' image of themselves, they no longer tolerate to be mocked.⁴ The contradictory effect of ethnic integration was well noted by Louis L. Snyder, when he described national modernization as a powerful means to centralize power, but also as a possible desintegrating factor in a multicultural society.⁵

Therefore, we may say that *modernization has destroyed ethnic groups as a traditional and powerful political actor on the Iranian scene*. However, this does not mean the end of a multiethnic Iran as some claimed. Instead, it is compulsory to reconsider the role played by ethnic groups in Iran who, through restructured ethnic identities, have evolved into new social movements, whose significance should increase over the coming years.

If we look at the Azerbaijanis, we can trace a revival of ethnic identity back to the time of the Islamic Revolution: the creation of *Varliq* journal is the best example of this. But, because of the war and the difficult socio-economic

---

¹ It means more than 50% of the population lives in town.

² It means more than 50% of the population is literate.

³ About the reconstruction of traditional culture within an urban environment, see William Isaac Thomas and Florian Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, Dover Publications, New York, 1958 and Martin Bulmer, *The Chicago School of Sociology*, Chicago University Press, Chicago, 1984.

⁴ Brenda Shaffer, *Borders and Brethren, Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, op. cit., pp. 178-179.

⁵ Louis L. Snyder, *Contemporary Nationalisms: Intensity and Persistence*, Krieger, Malabar, Flo, 1992, pp. 3-10.

allowing high clerics to gather a large group of supporters around themselves, who often shared ethnic links with their religious leader.

Apart from Azerbaijani Turks whose population is large enough to deserve the term “national group”, other important ethnic minorities include the main inland tribal confederations, notably the Turkic Qashqa’i and Shahsevan, the Luri Bakhtiaris and Lurs. These tribes lost a lot of their power since the former Shah’s White Revolution. They are no longer the key actors they once were. Only a small minority of these groups still makes their annual migrations, while most of them have followed the trend towards permanent settlement and integration in an ever-more-urbanized society. Those who keep their nomadic way of life, begin modifying their economic activities. For example, the Shahsevans introduced services geared towards tourism instead of maintaining a strictly agricultural activity.¹ Although tribal people have been subject to religious restrictions on matters such as dress, dancing or music, the main changes in the lifestyles of nomadic or formerly nomadic people have been chiefly due to socioeconomic trends rather than to religious and political controls.²

Two main socio-economic trends that have emerged with modernization of Iran have completely destructured ethnic groups. This modernization was initiated in an authoritarian manner by the Pahlavis and perpetuated under the Islamic Revolution. The Pahlavis wanted to modernize the Iranian society by destroying everything considered to be archaic. Ethnicity was one of the main targets: the different ethnic identities were supposed to be replaced by a common Iranian national identity based mostly on Persian features.³

This modernization with its huge socio-economic consequences did occur, but not as its instigators expected it. Partly resulting from this rapid modernization, the Islamic Revolution did not stop this process.⁴ To better understand this we must explain two phenomena: first, urbanization and second, elimination of illiteracy. It is interesting to note that Iran became an

¹ Hossein Ali Sadeg Moganlu, *Sar’ain*, 1382 (2003), pp. 92-112. Also based on personal field-studies in July 2004 at the Savalan Mountain.

² Lois Beck, “Local Histories: A Longitudinal Study of Qashqa’i Subtribe in Iran”, in Rudi Matthee and Beth Baron, eds., *Iran and Beyond: Essays in Middle-Eastern History in Honor of Nikki R. Keddie*, Mazda Publishers, Costa Meza, 2000.

³ Alireza Manafzadeh, *Ahmad Kasravi, l’homme qui voulait sortir l’iran de l’obscurantisme*, L’Harmattan, Paris, 2005.

⁴ Nikki R. Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, New Haven, 2003, pp. 132-169.

New Forms of Ethnicity in Iran: The Example of Azerbaijanis as a Social Movement

Gilles Riaux, IFG
Paris University

When we speak about Iran today, we must keep in mind that Iranian society is the heir of a multinational empire in which ethnic groups have consistently played a central role. However, the traditional geographic model delineating a Persian center in opposition to ethnic minorities located in the peripheries is no longer applicable. In this brief article, we argue that the modernization of Iran over the course of the 20th century brought a massive social complexity, significantly changing the role played by these ethnic groups. Having lost their function of interface between the State and basic social groups, ethnic groups emerge as new social actors through a complex process of restructuring the Iranian society. The impact of this process has been recently studied in numerous works dealing with women or young people as new social movements. Unfortunately, ethnicity has been neglected and considered merely a residual factor whereas it is still a very important feature in Iran, though in a different manner than before. It is absolutely necessary to think about ethnicity, especially when looking at Iran in terms of its possible democratisation, in which ethnic groups would actively participate. This paper deals with Azerbaijanis because our field research was carried out in Iranian Azerbaijan, though we can observe numerous similarities among other ethnic groups, such as the Kurds.

Through history ethnic groups have played a very important role in Iran, one of the oldest socio-political organizations in the world. In an Hegelian perspective, these groups were the main component of civil society creating the interface between the State and basic social groups such as the family. Their role was to safeguard basic social groups from the State despotism by ensuring their protection and to provide support to the State when the *Raison d'Etat* needed it. One of the best examples of this is the transfer of entire Kurdish and Turkish tribes into Khorasan in order to defend the border from Uzbek invaders during the 17th and the 18th centuries. At that time, strong intra-tribal and inter-tribal solidarity was a determining factor in a self-identification. This ethnic identity was empowered by the Shia religion

Azərbaycan artistləri iki aydan artıq çəkən qastrolları ilə İran xalqının hüsn-rəğbətini qazandılar. Bu müddət ərzində verilmiş 87 konsertdə 60 minə qədər tamaşaçı iştirak etmişdi.

Azərbaycan artistləri Bakıya qayıtdıqdan sonra onların konsert verdiyi şəhər və qəsəbələrdə oxuduqları mahnılar hələ uzun müddət yerli müğənni və musiqiçilərin ifasında eşidilirdi. Beləliklə, artistlərimizin İrana qastrol səfərləri bu ölkədə milli teatr və musiqi sənətinin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

1320-1324-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Sovet-İran mədəni əlaqələrində iştirakının xüsusiyyət və dərəcəsi müharibə illərində İranda SSRİ xarici siyasətinin ümumi məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən olunurdu. Bu dövrdə çox mühüm vəzifə, birincisi, faşist Almaniyasının və onun şəriklərinin, həmçinin İranın hakim dairələri içərisində Hitler agentlərinin Sovet xalqının faşizm əleyhinə mübarizəsini çətinləşdirmək üçün əhali arasında SSRİ-yə qarşı düşmənçilik münasibətlərinin qızıqdırılmasına, yerli əhalinin təhrikinə yönəldikləri yalançı təbliğatın ifşa edilməsindən ibarət idi.

Bununla sız əlaqədə ikinci başlıca vəzifə İranlıları Azərbaycan Respublikasının təmsalında SSRİ-nin ictimai və siyasi quruluşu, milli respublikaların vəziyyəti və həyatı ilə tanış etməkdən ibarət idi. Buna görə də, şübhəsiz ki, bu illərdə Azərbaycanın SSRİ-İran mədəni əlaqələrində iştirakı əsasən belə tanışlıq yaratmaq məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycanın SSRİ-İran mədəni əlaqələrində iştirakının başqa xüsusiyyəti də bu idi ki, tarixən cəmlənən şərtlər nəticəsində (hər iki ölkədə yaşayan Azərbaycanlıların tarixi, etnik, dil və mədəni birliyi, uzun müddətli ənənəvi münasibətləri və s.) daha artıq təsirli olaraq, bu iştirak İran Azərbaycanında və Şimali İranın bəzi başqa rayonlarında həyata keçirilə bilərdi.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat

1. AFPA arxivi, fond. I, siyahı 103, iş 48, vər.8.
- 2.Şuşinski, Firidun: *Azərbaycan Xalq Musiqiçiləri*, Bakı 1985, s. 198.
- 3.Abasova, E.:*Rəşid Beybutov*, Bakı 1965, s.12.
- 4.Nəfisi, Səid: *Honərpişəqan-e Azərbaycan dər Tehran*, Pəyam-e Nou, 1944, N 1, s. 44.
- 5.Əvəz, Sadiq: *Xan Şuşalı, Şəfəq*, 1945, N 3, s.59.
- 6.*Karha-ye Əncomən*, Pəyam-e Nou, 1944, N 2, s.125.
- 7.Vətən Yolunda, Təbriz, 1941-1944.
- 8.Bakinskiy, Raboziy, 1941-1944.
- 9.Kommunist, 1945.
- 10.Bakı, 1985.

sarayında çıxış etmişdilər. Tamaşaçılara Azərbaycan bəstəkarlarının operalarından səhnələr göstərilmiş, xalq mahnı və rəqsləri ifa edilmişdir.

Artistlərimizin çıxışları haqqında Tehranın "Ajr", "İran", "Dəməvənd", "Ettelaat" qəzetləri, "Pəyam-e Nou" Jurnalı təriflə dolu rəy yazırdılar. Azərbaycan Respublikası artistləri İranın Tehran, Qəzvin, Rəşt, Ənzəli, Astara, Ərdəbil, Xoy, Maki, Salmas, Urmu, Marağa, Mərənd şəhərlərində, Uşnu, Ənbi qəsəbələrində və Ərdəbil yaxınlığında Nəmin kəndində çıxış etmişdilər.

Konsertlər həmçinin çoxlu tamaşaçının iştirakı ilə açıq səma altında, parklarda, meydanlarda, bəzən də əvvəl hələ heç bir vaxt konsert keçirilmədiyi yerlərdə təşkil olunurdu.

1323-cü il Tir ayının 2-də Azərbaycan Respublikası artistləri öz çıxışlarına Təbrizdə başladılar. Onların hər birinin konserti sürəkli alqışlarla müşayiət olunurdu. Təbrizin Firdövs adına teatr qruppasının aktrisası Səfurə xanım Səmburani yazırdı: "Azərbaycan aktrisalarının səhnə sənəti sahəsində müvəffəqiyyətləri bizi çox sevindirir... Bu konsertlər səhnəmizi çiçəkləndirəcəkdir".

Fransa katolik missiyasının rəhbərləri P.Fransen, J.Kyunyuder və Böyük Britaniyanın Təbrizdəki konsulu Repen artistlərimiz haqqında tərfli rəy bildirdilər.

1323-cü il Şəhrivər ayının 8-də İranın Şurəvi ilə mədəni əlaqələr cəmiyyətinin Təbriz şöbəsi tərəfindən şəhərin ziyalıları ilə Bakı artistlərinin görüşü təşkil olundu.

Artistlərimizin çıxışını Təbriz qəzetlərindən "Xaver-e Nou" və başqaları geniş surətdə işıqlandırırdılar.

Qastrollar zamanı Azərbaycan Respublikası və İran artistləri arasında möhkəm dostluq münasibətləri yaranmışdı, bəzilərini isə çoxdankı dostluq telləri bağlayırdı. Məsələn, müğənnilər Xan Şuşinski və Əbölhəsən Xan İqbal Azər arasında dostluq münasibətləri mövcud idi.

Şəhrivər ayının 13-də keçirilən son konsertdən əvvəl Təbriz bələdiyyə idarəsinin rəisi Qulamriza İlhami demişdi: "Təbriz əhalisi Azərbaycan artistlərinin gəlməsindən nə qədər sevinmişsə də, getməsindən bir o qədər mütəəssir olmuşlar".

Azərbaycan incəsənəti ilə ünsiyyətə imkan yaratdıqları üçün qastrollara gəlmiş artistlərə minnətdarlıq əlaməti olaraq, İranda qastrollar zamanı aşağıdakı hədiyyələr bağışlanmışdı: Üzərində Şurəvi Ordusunun Ali Baş Komandanının şəkli olan, Təbrizli Əhməd Mehdizadənin toxuduğu xalça, Təbriz rəssamı Müəzzizzadənin əsərlərindən ibarət albom, Tehranda yaşayan Azərbaycanlılar və Təbriz fəhlələri tərəfindən gümüş vazalar, Xoyda bir ziyalı tərəfindən Nəvainin divanının qədim əlyazması, İranın "Sovet İttifaqı Dostları" cəmiyyətinin Marağa şöbəsi tərəfindən üstü qızilla işlənmiş iri gümüş lira və s.

olduğunu göstərirdi. 20-ci illərin ortalarında İran Azərbaycanında ana dilində tamaşaların göstərilməsi Riza Şah rejimi tərəfindən qadağan olunduqdan sonra Təbrizlilər yenidən Azərbaycan dilini səhnədə Bakı artistlərinin çıxışında eşitdilər.

Təbrizdən başqa teatr kollektivi Mərənddə də çıxış etdi. 1320-ci il Azər ayının ortalarında təqribən iki ay çəkən qastrol səfərindən sonra artistlər Bakıya qayıtdılar. Təbrizlilərə sevimli artistlərdən və xüsusilə Bülbüldən ayrılmaq çətin idi. O isə vidalaşarkən demişdi: "Bizim Təbrizli qardaşlarımız, Təbrizli bacılarımız, siz qəmlənməyin, kədərlənməyin, sizin hər ağacınızın budağında bir bülbül yatıb, onları oyadı. Mən isə yenə gələm. Biz yenə də görüşərik". O, vədinə əməl edərək, ikinci dəfə Təbrizə qastrola 1942-ci ildə tarzən Hacı Məmmədovla birgə gəldi. Bakı artistlərinin çıxışları İran Azərbaycanında musiqi həyatının dirçəlməsinə müəyyən dərəcədə köməklik göstərdi. Qastrollardan bir qədər sonra Təbrizdə şərqli musiqi alətləri orkestri və xor dəstəsi təşkil olundu.

1321-ci il İsfəndin 1-dən Fərvədinin 20-nə qədər İranda Rəşid Behbudovun qastrolları müvəffəqiyyətlə keçdi. O, Azərbaycan xalq mahnılarının ifası ilə İran tamaşaçılarının hörmətini elə ilk çıxışlardan qazandı. Xoyda çıxışından sonra onu bir evə dəvət etdilər. Çox illər qabaq orada toyda Rəşidin atası Məcid Behbudov müğənnilik etmiş və gedərkən ev sahibinə öz fotosəklini və bir neçə qrammofon valını yadigar qoymuşdu.

1321-ci ilin Fərvədin-Ordibehişt aylarında Bakıdan İrana gəlmiş konsert dəstəsini xüsusi hərərlə qarşıladılar. Bu konsert dəstəsinə M. Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının müğənnisi Sara Qədimova və tarzən Məmməd Bakıxanov, rəqs ansamblının üzvləri Səfurə Abbasova və Məmməd Xəlilov, Azərbaycan Dövlət Estradası artistləri Məryəm və Əsəd Rzayevlər, Azərbaycan Dövlət Rus Dramının aktrisası Vera Şirye, Azərbaycan Dövlət Musiqi Teatrının və M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının artistləri daxil idilər. Artistlər Makı, Xoy, Təbriz şəhərlərinin əhalisi qarşısında 10 konsert vermişdilər.

Azərbaycan Respublikası artistlərinin İranda növbəti qastrolları 1323-cü il Mürdadin 26-dan Şəhrivərin 15-nə qədər davam etdi.

Bu dəfə İrana Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı, Müslim Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Estradasının aşağıdakı müğənni və musiqiçiləri: Xan Şuşinski, Hüseynağa Hacıbababəyov, Sona Mustafayeva, Əlövsət Sadıqov, Ağababa Bünyatzadə, İdris Ağalarov, Sara Qədimova, Allahyar Cavanşirov, Bəhram Mansurov, Hacı Məmmədov, Qəmər Almaszadənin rəhbərliyi ilə rəqs ansamblı, Rəhilə Həsənovanın rəhbərliyi ilə sazçalan qızlar ansamblı və tamaşaçıları xüsusilə məftun etmiş 16 yaşlı müğənni Arif Məmmədov (sonralar Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının mərhum professoru) daxil idi. Bu qrupun bədii rəhbəri Əfrasiyab Bədəlbəyli idi.

Qastrolların əvvəlində Azərbaycan Respublikasının elçiləri Tehranda diplomatik korpus üçün iki konsert vermiş, İyunun 2-də isə Şimranda şah

Təbrizin "Şir-o Xorşid" teatrının səhnəsində tamaşaçıların fərəhlə qarşıladıqları Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu", "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm" operaları göstərilmişdir. Qastrolların müvəffəqiyyətlə keçməsi üçün rejissor İsmayıl Hidayətzadə, dirijor Niyazi və balet ansamblının rəhbəri Qəmər Almaszadə böyük iş aparmışdılar.

Təbrizlilər artistlərdən Əlövsət Sadiqovun Məcnun və Kərəm, Həqiqət Rzayevanın isə Leyli və Əsli rollarında çıxışlarını xüsusi hərarətlə qarşıladılar.

Çıxışların proqramına həmçinin, Üzeyir Hacıbəyovun "Arşın Mal Alan" musiqili komediyası və Müslim Maqomayevin "Şah İsmayıl" operası daxil idi. "Bakinskiy Raboziy" qəzetinin müxbiri yazırdı: "Bütün biletlər 2-3 saat ərzində satılmışdır..., Təbrizlilər müdiriyyətə bilet tapmaq xahişi ilə müraciət edirdilər". Tamaşaçılar tərəfindən Azərbaycanlı artistlərdən Zülfüqar Sarıyev, Əli Zülalov, İsmayıl Eloğlunun çıxışları böyük müvəffəqiyyətlə qarşılanırdı. "Arşın Mal Alan" musiqili komediyasının qəhrəmanı Əsgər rolunda çıxış edən SSRİ xalq artisti Bülbül Məmmədov və əsərin qəhrəmanı Gülçöhrə rolunun ifaçısı Sona Mustafayeva xüsusi şöhrət qazanmışdılar. Təbriz qastrolları zamanı Azərbaycan incəsənət xadimlərinin şəhərin musiqi ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşü oldu. Görüş Azərbaycanın opera sənəti sahəsində nailiyyətləri ilə yaxından tanış olmağa və gələcəkdə Təbrizdə musiqili teatrın yaranmasına xidmət göstərdi.

Bakı teatrlarının artistləri Təbrizlilər qarşısında həmçinin konsertlərlə çıxış edirdilər. Bu konsertlər çoxlu dinləyicilərin iştirakı ilə məktəblilər, şəhər əhalisi qarşısında keçirilirdi. Həmin günlər Bülbül, Ağababa Bünyatzadə, Şirzad Hüseynov, Həqiqət Rzayeva, Yavər Kələntərli, Səltənət Quliyeva, Əlövsət Sadiqov, habelə Qəmər Almaszadənin rəhbərliyi ilə rəqs qrupu öz məharətini nümayiş etdirirdi. 1320-ci il Aban ayının 4-də (Oktyabrın 26-da) Təbrizlilər qarşısında SSRİ xalq artisti Şövkət Məmmədova böyük konsertlə çıxış etdi.

Təbrizlilər Bakıdan gələn elçiləri əziz qonaq kimi qarşılayırdılar. Opera kollektivi və şəhər zəhmətkeşləri arasında görüş təşkil olunmuşdu. Görüşdə təbrizlilər bildirdilər ki, öz doğma şəhərlərində bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov, şair Səməd Vurğun, cərrah Mustafa Topçubaşov və professor Mirəsədulla Mirqasımovu görmək istəyirlər.

1320-ci ilin Aban ayının 28-də (Noyabr ayının 19-da) artistlərin Təbriz zəhmətkeşləri üçün verdikləri tamaşadan sonra fəhlələr deyirdilər ki, "kaş bizim də belə teatrımız ola idi".

Təbriz şəhərinin qızlar məktəbində keçirilən axırıncı konsertdə aktrisalardan Səltənət Quliyeva, Məryəm Babayeva, Əminə Dilbazi və başqaları iştirak etmişdilər.

Həmin günlər Təbrizdə nəşr olunan qəzetlərin səhifələrində Azərbaycan Respublikası artistlərinin fotosəkilləri, onlara və incəsənət xadimlərinə minnətdarlıq məktubları dərc olunurdu. Təbrizdəki qastrollar Azərbaycan Respublikasında musiqi mədəniyyətinin necə tərəqqiyə nail

Azərbaycan Respublikası Və İran:
1320-ci İllərdə (1940-ci İllər) Mədəni Əlaqələr
Cəvanşir Vəkilov

İkinci dünya müharibəsinin (1318-1324) ağır şəraitinə baxmayaraq, keçmiş SSRİ-də yaşayan xalqların mədəni həyatı həmin dövrdə davam edirdi. Bu mədəni həyat müharibənin doğurduğu yeni xüsusiyyətlər kəsb etdi və hər şeydən əvvəl başlıca vəzifənin həll edilməsinə köməyə -Alman faşizminin məhv edilməsinə, onun ideologiyası əleyhinə mübarizəyə yönəldilmişdi. Şübhəsiz ki, keçmiş SSRİ-nin başqa ölkələrlə, o cümlədən İranla mədəni əlaqələri bu illər həmin vəzifələrə tabe olunmuşdu.

Buna görə də Sovet İttifaqının milli respublikalarının həyatı, onların mədəni inkişafı haqqında düzgün məlumat xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Cənubi Qafqaz, ilk növbədə Azərbaycan və İran xalqları arasında tarixi ənənəvi mədəni əlaqələrə görə SSRİ və

İranda mədəni əməkdaşlığında çox mühüm rol Azərbaycan Respublikasına məxsus idi. Azərbaycan Respublikasının Sovet-İran mədəni əlaqələrinin inkişafında geniş və fəal iştirakı üçün dil amilinin də mühüm əhəmiyyəti var idi. İranın şimal məntəqələrinin xeyli hissəsi və ilk növbədə İran Azərbaycan əhalisi Azərbaycan Respublikasının mədəni sərvətlərini elə də çətinlik çəkmədən mənimsəyə bilirdi. Sovet İttifaqının, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının mədəni həyatına İranda maraqlı bu cəhətdən irəli gəlirdi ki, bir çox illər ərzində Riza Şah rejimi İranı öz qonşusu ilə mədəni əlaqələrdən təcrid etməyə çalışmışdı. Öz növbəsində, Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və incəsənət xadimləri öz qardaşlıq borclarını yerinə yetirərək, İran xalqlarının mənəvi, mədəni inkişafına köməkliklərini göstərməyə səy göstərirdilər.

Bu dövrdə Sovet-İran mədəni əlaqələrində Azərbaycan Respublikasının iştirakının konkret formaları, bunların ardıcılığı müharibə şəraitinin real imkanlarının təsiri ilə həyata keçirilirdi. Azərbaycanlı artistlərin qastrolları bu mənada böyük imkanlar verirdi.

İrana qastrol səfərinə gəlmiş ilk SSRİ incəsənət kollektivlərindən biri də Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrı idi.

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اۆلماق ایسته یین عزیز وطنداشلاردان ایملیک آبۇنە پولونو ۳۰۰۰ تۆمن) آشناغیدا قئید ائدیلمن
حسابا یاتیریب، بانک قبضیبنی بۇ فۇرم ایله باناشی وارلیغین دفتربنه گۆنדרمه لری خواهیش اولونور:
حساب نۆمره سی ۲۱۶۳ (دکتر جواد هیئت)، بانک ملی، شعبه دارپوش، تهران، خیابان بهار

آبۇنە نین آدی و سوی آدی .....

آدرس .....

پوست کۆدور..... تلفون نۆمره سی .....

وارلیق درگیسی

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و یا

خیابان فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶

حۆرمتملی آبۇنهلریمیزدن قاباقدان قالان بۆرجلارینی اۆده مه لری خواهیش اولونور.

وارلیق - مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبان ترکی و فارسی

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: ابراهیم رفرف

چاپ کیمیا

آدرس: تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و یا

تهران، خیابان فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، کد پستی ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafraf

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or

151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366

mail: varliqinfo@yahoo.com